

HELYNÉVTÖRTÉNETI TANULMÁNYOK 10.

Nyirkos István emlékére

Helynévtörténeti Tanulmányok

10.

Lektorált folyóirat

Szerkesztők:

Hoffmann István

Tóth Valéria

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2014

A Magyar Névarchívum Kiadványai 31.

Szerkesztő:
Hoffmann István

Készült a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékén.

© A szerzők, 2014
© Debreceni Egyetemi Kiadó, beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát, 2014

ISSN 1417-958X
ISSN 1789-0128

Kiadja a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1975-ben alapított Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja.
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi főigazgató
Technikai szerkesztő: Tóth Valéria
Borítóterv: Varga József

Tartalom

SZŐKE MELINDA: A garamszentbenedeki alapítólevél <i>Huger ~ Hucueru</i> szórványának nyelvtörténeti vizsgálata	7
KOVÁCS HELGA: Az <i>Örs</i> helynevek etimológiájához	19
BÉRES JÚLIA: Adalékok a <i>Hortobágy</i> etimológiájához	33
BÁTORI ISTVÁN: Árpád-kori erdélyi településnevek névrendszertani vizsgálatának tanulságai	53
CSOMORTÁNI MAGDOLNA: A helynévi szinonímia csiki szinkrón mikrotoponímiai rendszerek tanúsága alapján	61
KISS MAGDALÉNA: A Körösök magyar és román vízneveinek lexikális-morfológiai elemzése	73
MIKESY GÁBOR: A korai kataszteri térképezés névanyagát befolyásoló utasítások, rendeletek	103
HOFFMANN ISTVÁN: Egy elfeledett földrajzi köznévi nyomában	119
BÁBA BARBARA: A földrajzi köznevek használatának speciális színtere: a középkori oklevélírói gyakorlat	139
SLÍZ MARIANN: A megkülönböztető névelemek és az oklevélírói gyakorlat	155
MOZGA EVELIN: A Tihanyi összeírás (1211) személyneveinek vizsgálatáról	165
TÓTH VALÉRIA: A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései	179
A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei.....	205

Szóke Melinda

A garamszentbenedeki alapítólevél *Huger* ~ *Hucueru* szórványának nyelvtörténeti vizsgálata*

1. A régi, koraiságukból adódóan is nagy nyelvtörténeti fontosságú okleveleink számos olyan helynevet tartalmaznak, amelyek mindmáig nem részesültek megnyugtató magyarázatban. Az alábbiakban a garamszentbenedeki alapítólevél egy helynévi szórványának szerteágazó problematikáján keresztül igyekszem bemutatni, hogy az interpolált (utólagos betoldásokkal kibővített) oklevelek sajátos filológiai helyzete milyen módon befolyásolja a megfejtés lehetőségeit. Egyes kérdésekben az itteni vizsgálat csak annyi hozadékkal járt (de megítélésem szerint ez sem lényegtelen), hogy jelezte, az eddigi megállapítások nem minden tekintetben állják meg a helyüket. Az adott nyelvi elem nyelv- és névtörténeti problematikájának más területén ugyanakkor ennél többre is juthattam, s óvatos megállapításokra is lehetőségem nyílt. Vizsgálataimhoz egy olyan helynévi szórványt választottam, amely összetett problematikája miatt jól szolgálhatja azt a törekvést is, amely az interpolált oklevelek adatainak mérlegelésére irányul. A *Huger* ~ *Hucueru* víznév magyarázatában ráadásul olyan ellentmondásokat fedezhetünk fel, amelyek feltétlenül indokolttá tehetik a szórvány újbóli — immáron az alapítólevél filológiai státusát is figyelembe vevő — elemzését.

1.1. Az interpolált garamszentbenedeki oklevél az 1075. évi eredeti oklevél alapján keletkezett a 13. században. Ebben az oklevélben háromszor fordul elő a *Huger* betűhív alakban lejegyzett víznév, mindháromszor a Csongrád megyei Ságfalu határleírásában. „Ex alio vero parte *Tize villa* m,¹ que dicitur *Sagi*, cum terra sua mercatumque in eadem cum vado libero; nullusque de hoc participetur, nisi solus abbas, dedi cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: primum ubi fluvius *Huger* de aqua *Tiza* egreditur, qui circuit totam partem aque *Kesekun* iuxta *aruch* dividens, usque ubi stat *Scilu* piscina, que cum tota insula in partem Sancti Benedicti devenit. Deinde *Taka* mons terminus est usque ad alium montem nomine *Sorul*,

* A tanulmány az MTA–DE „Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport” programja keretében készült.

¹ Ritkított betűtípussal azokat a szövegrészeket emeltem ki, amelyek GYÖRFFY GYÖRGY szövegkiadásában (DHA. 1: 213–8) interpolált helyekként vannak feltüntetve.

exinde ad quendam fontem, cuius decursus terminus existit, quoadusque circumveniens intrat ad eundem fluvium *Huger*, postea donec idem fluvius *Huger* decurrens prope villam *Kurth*, quam supradixi, et cadit in *Tiza*, ultimus terminus est” (DHA. 1: 216–7). Magyar fordításban ezt a szövegrészt így adhatjuk vissza: „A *Tize* másik partján pedig adtam egy falut a saját határai között, amelyet *Sagi*-nak neveznek, a földjével, valamint az ott lévő vásárhellyel és szabad révvvel együtt, és ebből senki se részesedjék, egyedül csak az apát. Ezek a határok így oszlanak meg: először, ahol a *Tiza* vizéből kiszakad a *Huger* folyó, amely úgy folyik körbe, hogy *Kesekun* víz egész részét² az *aruch* mentén osztja meg addig, ahol a *Scilu* halastó áll, amely az egész szigettel együtt Szent Benedek részére jut. Ezt követően a *Taka* hegy a határ egy *Sorul* nevű másik hegyig, innen egy forrásig, amelynek lefutása a határ egészen addig, amíg az körülfolyva beleömlik ugyanezen *Huger* folyóba, a z után amíg ugyanezen *Huger* folyó *Kurth* falu közelében, amelyről fentebb szóltam, lefutván a *Tiza*-ba szakad: ez az utolsó határ” (KIS–KÖRMENDI 2006: 62).

Ugyanennek a határleírásnak ismerjük egy másik átiratát is 1338-ból. Azt is tudjuk, hogy ez az oklevél nem az interpolált, hanem az eredeti 1075. évi oklevél alapján készült, s benne az idézett vízfolyás *Hucueru* alakban szerepel. „Terram, que dicitur *Sagy* (dedi)³ cum propriis terminis, qui termini ita dividuntur: *Hucu* fluvius *eru*, qui circuit terram totam, partem aque *Kesekun* iuxta *aruk* dividens usque, ubi stat *Scilu* piscina, deinde *Tacha* mons (terminus) est usque ad alium montem *Suryl*, (exinde ad quendam fontem) ubi idem fons intrat circumveniens ad eundem fluvium *Hucueru*” (DHA. 1: 205). Magyar fordításban: „A *Sagy* nevű falut saját határaival együtt (adtam), amelynek a határai a következők: a *Hucu eru* folyó, amely úgy veszi körül azt az egész földterületet, amely a *Kesekun* nevű víz környékén terül el, hogy az *aruk* mentén osztja meg addig, ahol a *Scilu* halastó áll, innen *Tacha* hegy (a határ) egy másik, *Suryl* nevű hegyig. (Innen egy bizonyos forrás felé halad a határ), ahol ugyanaz a forrás körülfolyva beleömlik ugyanabba a *Hucueru* folyóba” (én fordítottam: Sz. M.).

Minthogy az 1338. évi oklevél is átirat, a benne szereplő helynevek lejegyzési formájának kronológiáját illetően ezért éppúgy fenntartással kell élnünk, ahogyan az interpolált alapítólevél esetében. Nem tudjuk tehát biztosan, hogy a víznév

² Véleményem szerint e szöveghelynek inkább a következő értelmezést tulajdoníthatjuk: a *Huger*-ként megnevezett vízfolyás körülveszi azt az egész földterületet, ami a *Keskeny* nevű víz környékén terül el (SZÓKE 2011: 66–7).

³ Zárójelben a GYÖRFFY GYÖRGY véleménye szerint a másoló hibájából az átiratból kihagyott szavak szerepelnek (vö. DHA. 1: 205).

Hucueru alakjának 1338-as lejegyzése pontosan közli-e a 11. századi eredeti oklevél névalakját, a kétrészes név elő- és utótagjának véghangzós formája azt ugyanakkor egyértelműen jelzi, hogy a *Hucueru* alak feltehetően korábbi nyelvéllapotot őrizhet, mint az interpolált alapítólevélben megjelenő *Huger*.⁴

Az interpolált alapítólevélben, illetve az 1338-as oklevélben megjelenő határleírás szövegét összevetve azt állapíthatjuk meg, hogy a név első két előfordulása már az eredeti (1075-ös) oklevélben is szerepelhetett, míg a harmadik valószínűleg csupán az interpoláció során került bele a szövegbe. Több alkalommal is előfordul, hogy az alapítólevél interpoláltak tekintett részeiben az irat hiteles leírásában már feltűnő helynevek szerepelnek. A garamszentbenedeki oklevélnek ezeket a neveit ily módon tehát a 11. századra datálhatjuk ugyan, de ebből még természetesen nem következik az, hogy nyelvi állapotuk 11. századi jellegzetességeket mutat. Esetükben ugyanis — az utólagos, évszázadokkal későbbi betoldás miatt — a 13. század hangzásbeli formáinak és írásbeli normáinak az érvényesülésére is gyanakodhatunk. És bár joggal feltételezhetnénk, hogy az interpoláció útján bekerült szöveghelyek neveinek lejegyzését az eredeti oklevél névformái befolyásolhatták, a fenti két szövegrészlet egybevetése alapján mégis inkább az tűnik valószínűnek, hogy az *Ug-ér* esetében éppen ellentétes irányú hatással kell számolnunk. A hiteles oklevélben is szereplő név utólagos beillesztésekor ugyanis nem a régebbinek tűnő — s az 1338. évi átirat alapján vélhetően 1075-ben így rögzített — *Hucueru* alak hatott az újonnan bekerülő névforma lejegyzésmódjára, hanem fordítva: a névnek az interpoláció korában használatos formájához igazítva az oklevél két 11. századi szórványának a lejegyzését is *Huger* formára modernizálták.

1.2. A garamszentbenedeki alapítólevél Ság határleírásának *Huger* szórványán túl az oklevélben a Ságtól délre fekvő Csany (ma Csanytelek) birtok határpontjaként a *fluvio Hucu* szórvány is felbukkan (DHA. 1: 216). REUTER CAMILLO megfigyelése szerint ez a név ugyancsak az *Ug-ér* névvel jelölt objektummal azonos, ami a Tisza vándorlása során válhatott ketté (1982: 463). A 11. századi *Chonu*-nak megfelelő mai Csanytelek, illetőleg a mai Tiszaug (a 11. századi Ság falu pusztaként e falu határában él ugyanis tovább, JNSzMFN. 5: 71) valóban a Tisza két partján helyezkednek el, és az oklevél tanúsága szerint a 11. században sem volt ez másképp. Az oklevélíró ugyanis az „ex alio vero parte” szavakkal kezdi a Csany és Alpár birtokok adományozása után következő Ság birtok leírását, vagyis a Tisza egyik oldalán fekvő birtokok körülírása után „a Tisza másik partján pedig” bevezetéssel folytatja az adományok felsorolását és részletes leírását. Mindezek mellett a „Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból” című hely-

⁴ Az *ér* vízrajzi köznévi *eru* (olvasata: *erü*) formája a szóvégi magánhangzó labializációjának az eredménye lehet; a tihanyi alapítólevélben (1055) *eri* formában szerepel a lexéma (vö. BÁRCZI 1951: 35–6, 73, E. ABAFFY 2005: 321, SZENTGYÖRGYI 2010: 26).

névszótár szerkesztői kérdőjelesen ugyan, de szintén felvetik a két név azonos objektumra vonatkozásának lehetőségét (HA. 1: 107), s ugyanezt a felfogást sejteti a KMHsz. 1. utalása is.

A kérdés egyértelmű eldöntésében a folyó(k)ra vonatkozó későbbi adatok sincsenek a segítségünkre. A Csany határában említett *Hucu* folyó kapcsán azonban egyfelől azt érdemes megemlítenünk, hogy a GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzi munkájához csatolt, Csongrád vármegye 14. századi állapotát tükröző térképen *Huk* (*Ik?*) néven szerepeltetve találjuk meg a vízfolyást. A vízfolyás azonosításával összefüggésben másfelől pedig arra is utalnunk kell, hogy FORGÓ ISTVÁN Csanytelek történetével foglalkozva a Csongrád és Csanytelek környékén lévő mai *Vidra ~ Vidre-ér* nevű vízfolyást minden indoklás nélkül azonosítja az oklevélbeli *Hucu* szórvánnyal (2005: 22).

Ha az interpolált oklevélben szereplő *Huger* és *fluvio Hucu* szórványok valóban ugyanarra az objektumra vonatkoznak, akkor e név alapján az átiratok egy újabb jellemző jegyét regisztrálhatjuk. Azt tudniillik, hogy az átiratoknak a tulajdonnevek lejegyzésében megmutató modernizálása ugyanazon objektumok neveiben sem mindig következetesen valósul meg. A Csany határában feltűnő interpolált oklevélbeli *fluvio Hucu* szórvány alakja ugyanis az oklevél 1338. évi átiratában szereplő *Hucueru* formákkal egyezik meg, amely név a *Huger*-hez viszonyítva korábbi (véltetően 11. századi) nyelvallapotot őrzött meg. A két név azonosítása esetén az is feltételezhető továbbá, hogy a *fluvio Hucu* esetében a latin *fluvius* talán a magyar *ér* vízrajzi köznévf fordításaként szerepel.

Az *Ug-ér* nevű vízfolyás az alapítólevél keletkezésének korában Csongrád vármegyében, Ság falu határában folyt. Ez a terület ma Bács-Kiskun és Jász-Nagykun-Szolnok megyék határán helyezkedik el. A későbbi századokból származó források csupán egy alkalommal említik meg ezt a víznevet: 1421: *Wger* alio nomine *Appasara* (KNAUZ 1890: 241). A 15. századi oklevél azt mutatja, hogy a vízfolyásnak *Apát ? sara* elnevezése is használatban volt, s a név LASZLOVSZKY JÓZSEF szerint a környék elmoocsarasodásával lehet összefüggésben (1983: 5).

Az alapítólevélbeli Ság falu ma pusztaként él tovább Tiszaug település határában (FNESz. *Sághpuszta*). Tiszaug neve minden bizonnyal kapcsolatban áll az itt tárgyalt víznévvel, az oklevél *Huger* adata ugyanis valószínűsíthetően [*ugér*]-ként hangozhatott. A szó eleji *h* megjelenése mögött vélhetően ugyanúgy puszta írássajátosság áll, ahogyan ezt az ugyanezen oklevélben említett *Eperjes* név *Haperies*, illetve *Udvard* elnevezés *Hudwordiensium* lejegyzésmódja mögött is meghúzódni látjuk (vö. NYIRKOS 1987: 96–110, TÓTH V. 2004: 325).

2. Mindezek alapján pedig azt feltételezhetjük, hogy a víznév előtagja és a településnév egykori *Ug* alakja között etimológiai összefüggés állhat fenn. A köztük lévő kapcsolat pontos felderítése ugyanakkor nehézségekbe ütközik: a víznévben szerepelhet egyrészt az *Ug* településnév, de azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a víznév, illetve a településnév ugyanarra a közös eredetre megy vissza. Az

alábbiakban ezt a két lehetőséget veszem alaposabban szemügyre, s névrendszer-tani érveket is felsorakoztatva igyekszem azok reális voltát megítélni.⁵

Kétségtelen, hogy a víznévadás alapjául szolgáló motivációk között igen fontos helyet foglal el a víz környékén fekvő településre történő utalás (vö. GYÖRFFY 2011: 64–8). Az ilyen víznevekre leginkább a településnév + birtokos személyjeles földrajzi köznévként struktúra jellemző (i. m. 67): *Hatvan pataka* (1250: *Hotuon potoka*, Gy. 4: 211, 258). Számos példát találunk ugyanakkor arra az esetre is, amikor a településre utaló névrész formáns nélküli vízrajzi köznévvvel összekapcsolódva, azaz jelöletlen szerkezetben válik folyóvíznévvé (GYÖRFFY i. m. 66–7): *Kamut-ér* (1295/1423: *Kamawlther*, Gy. 1: 508, 510), *Szakál-ér* (1284/1410: *Zakal er*, Gy. 1: 608, 663), *Tolvé-ér* (1338: *Tolneher*, Gy. 2: 411). Amennyiben az *Ug-ér* víznévben az *Ug* településnév rejlik, az elnevezés ’*Ug* településen átfolyó víz’-ként értelmezhető.

Az *Ug-ér* településnévi eredetét erősíti az is, hogy *Ug*-féle helynevekre az ország több megyéjében is találunk adatokat, s ezek mindegyike települést jelöl. E nevek okleveles említéseit közlöm az alábbiakban. Bihar vm.: 1475: *Wgthelek* (Cs. 1: 627); Baranya vm.: 1287 (HOKl. 105), 1289/1291 (F. 5/3: 450), [1291 k.] (H. 6: 376), 1294 (ÁÚO. 10: 163), 1332–5/PR. (Vat. 1/1: 266, 295): *Wgh*, é. n. [1290 u.] (Gy. 1: 398), 1299 (H. 6: 451): *Wg*, [1290–91] (ÁÚO. 10: 424), 1335 (Gy. 1: 398): *Vg*, 1319: *Wguy* (Gy. 1: 398), 1321: *Vgy* (Gy. 1: 398), 1332–5/PR.: *Hugh* (Vat. 1/1: 239), 1335: *Vgh* (Gy. 1: 398), 1465: *Hwk* (Cs. 2: 532), 1481: *Hwg* (Cs. 2: 532); Vas vm.: 1331: *Hwg* (A. 2: 548), 1332: *Vk* (H. 1: 162), 1353 (H. 4: 179), 1399 (H. 3: 266): *Wgh*, 1436 (Cs. 2: 806), 1439 (H. 4: 324), 1440 (H. 2: 289): *Wg*, 1459 (Cs. 2: 806), 1479 (H. 1: 370): *Wk*; Veszprém vm.: 1288: *Ugh* (ÁÚO. 10: 329), 1327: *Wk* (H. 1: 146), 1488: *Wg* (Cs. 3: 257); Zala vm.: 1268: *Vck* (ÁÚO. 8: 210), 1268 (ÁÚO. 8: 210), 1451 (Cs. 3: 120): *Vk*, 1279 k.: *Vg* (ZalaOkl. 1: 90), 1474: *Wk* (Cs. 3: 120).

Annak a lehetőségnek a mérlegeléséhez, hogy a víznév és a településnév esetleg közös eredetre vezethető vissza, azáltal juthatunk közelebb, ha az *Ug* településnév etimológiáját illetően tisztábban látunk, hiszen az az etimológiai háttér, ami a településnév-adás mögött meghúzódik, állhat e felfogás szerint a víznévadás háttérében is. Ezzel a kérdéssel ezért bővebben is érdemes foglalkoznunk.

Az *Ug* településnév eredete kapcsán kétféle vélekedés jelent meg a szakirodalomban: a személynévből való származtatása mellett a köznévi névadás lehetősége is felmerült.

2.1. Abban jórészt egyetértés mutatkozik a kutatók között (vö. pl. PAIS 1918a: 42–5, 1918b: 193–6, DÉCSY 1989: 129, FNESz. *Ukk*), hogy az *Ug* településne-

⁵ A helybeli lakosság mai is úgy véli, hogy a község a határában folyó *Ug* nevű folyócskáról — ez ma *Úg-ér* formában használatos a településen — kapta a nevét (JNSzMFN. 5: 70–1). Ez a vélekedés azonban aligha vehető figyelembe az etimológiai eredet tisztázásában.

vek vélhetően az *Ug* személynévre vezethetők vissza (a személynévhez lásd pl. 1282/1411: *Wg* szn., ÁSz. 773). Az *Ug* személynév magyarázatát érintően azonban erősen megoszlik a névkutatók véleménye. E véleményeket azért célszerű részletesebben is idéznünk, mert az itt tárgyalt *Huger* ~ *Hucueru* helynév hangalaki és etimológiai jellemzői kapcsán sem közömbös, hogy ebben a kérdésben milyen megfigyeléseket teszünk.

PAIS DEZSŐ — aki elsőként foglalkozott alaposabban a névcsoporttal — úgy gondolta, hogy az *Ug* (*Ugra*, *Ugod*, *Ugocsa*) személynév alapjaként az *Ugrin*, *Ugrinus*, *Ugrun*, *Ugron* személynévek vehetők fel, amelyek a szláv *ugrin* 'magyar' népnévre vezethetők vissza. A témánk szempontjából leginkább fontos *Ug* személynévről akképpen vélekedik a szerző, hogy az az *Ugrin* ~ *Ugrun* ~ *Ugron* vagy az *Ugra* név becező rövidülése lehet (1918a: 42–5, 1918b: 193–6).

PAIS DEZSŐ mellett a 20. század elején mások is foglalkoztak ezzel a névbojakkal, de a személynévek eredetéről másképpen vélekedtek. Amíg PAIS DEZSŐ csupán az *Ugrin* név *h*-val kiegészült *Hugrin*, *Hugrinus* változatainak kezdő hangját magyarázta a német *Hug-* töből származó *Hugo*, *Hugibald*, *Hugubert* nevek hatásával (1918a: 44),⁶ addig WERTNER MÓR a személynévcsoport alaptagja, az *Ugron* származásának feltárásakor említi meg a *Hugo* személynévet. Azt tartja, hogy az *Ugo*, *Ugolinus*, *Hugininus* név mindegyike a *Hugo* név változata, és a magyaros *Ugron* név az *Ugolinus*-ból keletkezett (1905: 234). NAGY GÉZA is kapcsolatba hozza az *Ugrin* nevet az *Ugolin* névalakkal. Magyarázatának központi gondolata az, hogy az *Ugron*, *Ugrin* névforma az *Urkund*, *Irkund* nevekből jött létre betűcserével, s e nevet az olasz *Ugolin* név magyar párjának gondolta (1891: 129). Hasonlóképpen vélekedik ERDÉLYI LÁSZLÓ is, amikor azt mondja, hogy az elsődleges *Ugrin* névből alakult *Ugron* azonos az olasz *Ugolino*, latin *Ugolinus*, *Hugolinus* névvel (1918: 40).

A témával foglalkozó egyik legutóbbi munka az *Ugocsa* helynév eredete kapcsán tesz elemzésünk tárgyába vágó fontos megállapításokat. DÉCSY GYULA úgy véli, hogy a magyar *Ugocsa* helynév személynévi alapja az *Ugo* névhez kapcsolódott *-sa/-csa* kicsinyítő képzővel jött létre. A név *g* hangját tekintve az *Ugo* személynévi formát másodlagosnak tartja, ami egy kikövetkeztetett **Uko* névalakra vezethető vissza. Kifejti továbbá, hogy ez az **Uko* kapcsolatba hozható a finn *Ukko* személynévvvel, illetve azt gyanítja, hogy a finn *Ukko* és a magyar *Ugo(csa)* név is a finnugor **Ukka* alakból származik (1989: 129).

KISS LAJOS az *Ug* helynevek személynévi alapszavának magyarázatakor a német *Ugo* személynévet és az *Ucko* német családnevet említi meg a PAISTÓL fentebb már idézett — az *Ug* nevet az *Ugrin*-nal összefüggésbe állító — vélemény mellett (FNESz. *Ukk*).

⁶ HÓMAN BÁLINT az *Ugrinus* név *Hugrinus* alakjáról úgy tartja, hogy az nem német hatás következményeként, hanem a francia helyesírás befolyása alatt keletkezett (1918: 202).

REUTER CAMILLO az *Ug* személynevet egy török *Ugu* személynévvvel hozza kapcsolatba, amely a török *ugu* 'bagoly' állatnévből alakulhatott, s szabályos hangtörténeti változásokkal (a véghangzó eltűnésével) vált *Ug* alakúvá (1982).

2.2. Az *Ug* településnév kapcsán a személynévi származtatás mellett a köznévi névadás lehetősége is felmerült a szakirodalomban. Ezt az álláspontot lényegében REUTER CAMILLO képviseli, aki a feltételezett *ugu* 'buhu (bagoly)' szót nevezi meg a helynév alapjaként (1982). HORPÁCSI ILLÉS a Veszprém megyei *Ugod* település pecsétjét megvizsgálva megerősíti a REUTER CAMILLO által kifejtetteket, minthogy a pecséten szimbólumként egy bagoly szerepel. Ennek megfelelően az *Ug* névvel kapcsolatban álló *Ugod* helynév keletkezésének kétféle lehetséges módját határozza meg a szerző: származhat az egyrészt az *Ugod* személynévből, ami a törökből a magyarba bekerült *ugu* közszóból alakult *-d* kicsinyítő képzővel, másrészt pedig a *-d* képzővel ellátva az *ugu* közszó 'baglyos' értelemben közvetlenül is a hely megnevezésévé válhatott (1955: 61, 1991: 69).

3. A továbbiakban az *Ug*-féle helynevek eredete kapcsán a szakirodalomban ez idáig napvilágot látott és a fentiekben bemutatott vélekedéseket igyekszem tágabb összefüggésekbe helyezve mérlegelni. Ennek kapcsán — mint egyik lehetséges és talán a valószínűbb etimológia velejárójaként — a feltehető személynévi alapszó ügyében is szükségesnek gondolok néhány pontosítást megfogalmazni. A kérdés ismételt előhozását — az esetenként a kevésbé megalapozott álláspontok kiszűrése mellett — részben az indokolja, hogy az *Ug* (és a rokonságába tartozó) helynevek eredetét illetően mindmáig nem jutott megnyugtató megoldásra az etimológiai, a névtörténeti kutatás, és emellett az is szükségessé teszi a névforma kapcsán előhozott magyarázatok felülvizsgálatát, hogy — REUTER CAMILLO kivételével — a témával foglalkozó szerzők nem voltak tekintettel a garamszentbenedeki oklevélben olvasható *Huger* szórványnak az 1338. évi *Hucueru* változatára. Véleményem szerint az 1338-as irat — az interpolált oklevél névalakjától (az etimológia szempontjából is) fontos jegyekben eltérő — szórványadatának ismerete új alapokra helyezheti az etimológiai észrevételeket.

3.1. Mindenekelőtt az *Ug* helynevek esetleges személynévi alapszavát érintő megállapításokra kell kitérnünk. PAIS DEZSŐ az *Ug* helynév személynévi előzményét az *Ugrin* név (vö. 1282/1411: *Wg* szn., *ÁSz.* 773; 1138/1329: *Vgrin* szn., *ÁSz.* 774) becéző csonkításának tartja. E személynév-etimológia kapcsán azonban két körülmény feltétlenül magyarázatot kíván: a *Hucu(eru)* névalak, amely az 1338-as átiratban szerepel, egyrészt véghangzóval áll, másrészt — és ez a nagyobb probléma — *c* betűvel jelölt *k* hangelemet tartalmaz. Ami a tövéghangzós személynevek kérdését illeti, aligha kerülhetjük meg BENKŐ LORÁNDnak a meg rövidült keresztnivekről írt dolgozatának (1950a) rövid ismertetését. A névrövidítésnek négy típusát megkülönböztetve (1. egytagú nyílt rövidítések: *Laurentius* > *Leu*; 2. egytagú zárt rövidítések: *Johannes* > *Jan*; 3. kéttagú nyílt rövidítések:

Salamon > *Sala*; 4. kéttagú zárt rövidítések: *Clemens* > *Kelem*) a szerző az egytagú zárt rövidítésekkel foglalkozik részletesen, ahová az *Ug* személynév is tartozhat, ha elfogadjuk, hogy az az *Ugrin* megrövidült változataként élhetett a korban (a későbbi munkák is átveszik ezt a felosztást; vö. például RÁCZ E. 1966, HAJDÚ 1974: 46–60, 2003: 639–48). A csonkítással keletkezett nevek négy típusa közül kétségtelenül ez a legjelentősebb: a rövidüléssel létrejött nevek jelentős része ugyanis ide sorolható, illetve a szerepüket az is mutatja, hogy legtöbbször ezek a nevek kaptak személynévképző elemeket. A 12. és 13. századi oklevelek egyébként is számottevő egytagú és mássalhangzóra végződő nevei továbbiakkal is kiegészülnek, ha a kétszótagú és a név végén felső nyelvválású magánhangzót tartalmazó nevek típusát is figyelembe vesszük (pl. *Sebastianus* > *Sebu*, *Antonius* > *Antu*, *Philippus* > *Filí*). Ezek a tőhöz eredetileg nem tartozó, valójában ineti-mologikus magánhangzók (*i*, *u*, *ü*) nyilvánvalóan nem képzőmorfémák, hiszen *u*, *ü* személynévképzők létezéséről nem tudunk, az *-i* képző pedig csupán a 16. századtól kezdve produktív ebben a szerepben. A rövidüléssel keletkezett nevek szövegi magánhangzójának megjelenése a magyar közszói és ismeretlen eredetű tövégi magánhangzót tartalmazó személynévek analógiás hatásával magyarázható (BENKŐ 1950a). Első megközelítésben az *Ug* név garamszentbenedeki oklevélbeli véghangzós (*Hucu*) formájára is magyarázatul szolgálhatna ez az elképzelés, ám a szórvány *c* betűvel jelölt *k* hangjának ügyét továbbra is bizonytalanság övezi.

3.2. REUTER CAMILLONAK — bár az itt elemzett *Ug-ér* név előtagját köznévi eredetűnek véli — az *Ug* személynév származásával kapcsolatban kifejtett vélekedése azért áll meglehetősen bizonytalan talajon, mivel az elképzelése hipotézisek láncolatára épül. A kirgiz és a kun nyelvekben szereplő *uku*, *ugu* 'bagoly' jelentésű közszó, valamint annak az ismerete, hogy a török törzsek védőállatai a ragadozó madarak voltak, és a törökök ősi személynévei totemisztikus eredetűek, nemigen lehet elégséges támpont ahhoz, hogy egy *Ugu* alakú török személynév létezését feltételezzük, és ráadásul ezt a bizonytalan következtetést azzal a feltevés-sel is megtoldjuk, hogy ez a — török nyelvekből amúgy nem kimutatható — török személynévi forma aztán átkerült a magyarba is. A régi magyar *Baglyad* személynév megléte természetesen mit sem segít ezen a magyarázaton, noha az kétségtelen, hogy az állatok nevei a török nyelv mellett a magyarban is gyakoriak személynévként, sőt efféle nevek a törökből is kerültek át hozzánk, amint ezt például az *Ákos*, *Turul* személynévek mutatják. HORPÁCSI ILLÉSnek a REUTER CAMILLO gondolatához kapcsolódó, az *Ugod* név megfejtésére irányuló magyarázata szintén kifogásolható. A magyar *Ugod* személynév (vö. 1219/1550: *Vgud* szn., ÁSz. 775), majd ebből a helynév török eredetű közszóból származtatása ugyanis csak abban az esetben lenne elfogadható, ha az *ugu* közszó jövevényszóként átkerült volna a magyar nyelvbe. A *bagoly* mellett található ugyan a magyarban egy *uhu* lexéma is hasonló jelentésben, ez azonban nem török eredetű, hanem belső keletkezésű hangutánzó szó (TESz. *uhog*). A legújabb, a magyar nyelv törökségi ele-

meit tárgyaló etimológiai szótár említést tesz ugyan egy *ugu* lexémáról (az *ugufa* elemeként), s ennek az etimológiai körébe vonja a garamszentbenedeki oklevél *Huger* szórványát is, azt is jelzi azonban, hogy a szó törökségi etimológiája bizonytalan, amit elsősorban a magyar nyelvbeli gyér közszoói adatoltsága, illetve a szó hangutánzó jellege okoz (vö. RÓNA-TAS–BERTA 2011: 968–9). Minthogy tehát összességében nemigen tudjuk igazolni az *ugu* közszoó meglétét a nyelvünkben, REUTER CAMILLÓnak az alapítólevél *Ug-ér* helyneve kapcsán kifejtett vélekedését — miszerint a név előtagja a törökből a magyarba átkerült *ugu* köznéből származik — sem fogadhatjuk el.⁷

3.3. A *k* problematikáját ugyan megoldhatná, ám mégis úgy vélem, hogy a DÉCSY GYULA által felvetett finnugor **Ukka* személynévi előzmény sem igen lehet megnyugtató megoldás a névbokor forrásaként. Az Árpád-kori személyneveink egy igen jelentős része finnugor eredetű közszoóból alakult ugyan (BENKŐ 1950b: 19), de ez esetben nincs arról tudomásunk, hogy a kikövetkeztetett finnugor alak köznévi alapja a magyar nyelv elemkészletébe az ómagyar korban beletartozott volna.⁸ Egy olyan viszonyrendszert pedig meglehetősen nehéz (bár nem lehetetlen) elképzelni, hogy egy alapnyelvi eredetű szó az ősmagyar korban eltűnt a magyarból, a belőle lett személynév pedig megmaradt.

3.4. Végül KISS LAJOS etimológiájának a garamszentbenedeki oklevél szórványainak szemszögéből történő értékelését kell elvégeznünk. Úgy látom, hogy a *Hucueru*, majd az ebből alakult *Huger* szórvány előtagját talán a KISS LAJOS által felvetett német *Ucko* személynévből tudjuk valamelyest megnyugtató módon magyarázni. A személynév a magyar nyelvbe átkerülve a tövégi magánhangzós tulajdonnevek, illetve köznevek analógiás hatására felső nyelvállású tövéghangzóval adaptálódhatott, amely aztán — a többi ilyen funkciójú elemhez hasonlóan — eltűnt. A szóvégi magánhangzó eltűnése után szóvégivé váló *k* hang pedig ugyanolyan szórványos zöngésüléssel alakulhatott *g*-vé, ahogyan történt ez például a tör. *tözäk* > m. *tözeg*, *kazdag* > *gazdag* esetében is (BÁRCZI 1967: 125, KISS L. 1995: 41). Az *Ug* helynevek efféle magyarázatának lehetőségét az sem kérdőjelezi meg, hogy a németben az *Ucko* mint családnév fordul elő (FNESz. *Ukk*), a Német-római Birodalomban a családnévek megjelenése ugyanis korai időszakra, a 11. századra tehető (vö. SLÍZ 2011: 69).

Ha elfogadjuk a német személynévi származtatás lehetőségét, akkor az 1338. évi oklevél *Hucueru* adata alapján azt is feltételezhetjük, hogy a tövégi magánhangzó egy ideig a németből átvett személynévből alakult helynévben is jelen volt. Az *Ug* nevet viselő egykori települések felsorolt adatai között pedig arra találunk

⁷ REUTER CAMILLO egyébként az alapítólevélben szereplő *Ug-ér* víznevet tartja az elsődlegesnek, amelynek előtagjából keletkezett volna az *Ug* településnév (vö. 1982: 463).

⁸ Egy esetleges finnugor **Ukka* névförmából az ősmagyar korban — a gemináták egyszerűsödése folytán — **Uka* alakult volna, amelynek a zöngésülése eredményezhette volna a *g*-s alakot.

példát, hogy még a 15. században is a feltételezhető eredeti *k* hangnak (tehát *Uk* hangalaknak) megfelelő jelölés volt használatban: ezt látjuk például a Baranya megyei település 1465: *Hwk* (Cs. 2: 532) adatában is. Az is elképzelhető ugyanakkor, hogy e nevekben a *k* másodlagos, $g > k$ zöngétlenedés eredményeként jött létre.

Az egykor Zala, ma Veszprém megyéhez tartozó Ukk község 1268: *Vck* (ÁÚO. 8: 210) adatának *ck* betűje talán további megerősítést adhat a helynév alapjául szolgáló személynév német eredetének. A németben ez a *ck* betűkapcsolat a *k* hang jelölőjeként fordul elő, Ukk község nevének nem zöngésülő — de egy ízben mégis zöngés formában megjelenő (1279 k.: *Vg*, ZalaOkl. 1: 90) — hosszú mássalhangzója talán azzal magyarázható, hogy az eredeti német személynév betűkapcsolatát két hang jegyeként értékelve jött létre, de a gemináció határozóragos alakokban ugyancsak bekövetkezhetett: *Ukon* (> *Ukkon*). Emellett azonban azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy az *Ukk* és az *Ug* nevek különböző eredetre mennek vissza.

4. Az *Ug* településnév részletes elemzése után térjünk vissza az *Ug-ér* víznév származtatásának a kérdéshez! A jelenlegi kutatás alapján az tűnik valószínűnek, hogy az *Ug-ér* víznév vagy az *Ug* településnévből keletkezett szintagmatikus szerkesztéssel (vö. a 3. ponttal, illetve GYÖRFFY 2011: 66), vagy személynév + vízrajzi köznév szerkezetű.

Az ómagyar korban a személynév + vízrajzi köznév szerkezetű nevek gyakoriak voltak, a földrajzi köznévi utótag azonban a településnév + vízrajzi köznév szerkezetű víznevekhez hasonlóan többnyire ugyancsak birtokos személyjeles formájú (vö. GYÖRFFY 2011: 59–62, HOFFMANN 2010: 166): *Encs ere* (1228/1305/1361: *Ensere*, Gy. 3: 387, 456, vö. +1275 [XIV]: *Ench* szn., ÁSz. 282), *Fancsal ere* (1228: *Fontscolere*, Gy. 2: 208, 302, vö. [1067]/1267: *Fonsol* szn., ÁSz. 298), de találunk köztük jelöletlen szerkezeteket is: *Csikló-patak* ([1279]/1279/XVIII.: *Chikloupotok*, Gy. 3: 152, 260, vö. 1229/1550: *Chicolou* szn., ÁSz. 196), *Kalenda-víz* (+1214/1334: *Kalenda wyz*, Gy. 1: 643, vö. 1199/XVIII.: *Kalenda* szn., ÁSz. 443).

A víznév és a településnév közös közsői eredetét felvető vélemények kapcsán végezetül azt kell ismételtlen hangsúlyoznunk, hogy ez aligha valószínű, jelenlegi ismereteink szerint ugyanis nem volt a magyarban olyan közső, amelyből az *Ug* településnév, illetve az *Ug-ér* víznév magyarázható lenne.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
E. ABAFFY ERZSÉBET (2005), Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–48.

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 95–180.
- BENKŐ LORÁND (1950a), Tövégi magánhangzók rövidült keresztneveinkben. *MNy.* 46: 230–3.
- BENKŐ LORÁND (1950b), Árpádkori személynevek. *Nyr.* 74: 18–23.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
- DÉCSY GYULA (1989), Hungarian *Ugo*csa and Proto-Finno-Ugric **Ukka*. *UAJb.* 61: 129.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I.* Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1918), *A székeleyek eredete*. Kolozsvár.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–II*. Studio et opera GEORGH FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- FORGÓ ISTVÁN (2005), *Csanytelek története a kezdetektől*. Szeged.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen.
- H. = *Hazai Okmánytár. I–V*. Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII*. Kiadják: IPOLYI AROLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.
- HA. 1., 2., 3. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. *2. Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999. *3. Heves–Küküllő vármegye*. Debrecen, 2012.
- HAJDÚ MIHÁLY (1974), *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- HOKl. = *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Szerk. NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA. Bp., 1879.
- HÓMAN BÁLINT (1918), Ugron. *MNy.* 14: 202–3.
- HORPÁCSI ILLÉS (1955), Huszárokkelő, Franciavágás. *MNy.* 51: 60–8.
- HORPÁCSI ILLÉS (1991), Ugod község nevéhez. *MNy.* 87: 69.
- JNSzMFN. = *Jász-Nagykun-Szolnok megye földrajzi nevei 5. Tiszazug*. Közzétette FARKAS FERENC. Jászberény–Kunszentmárton, 1994.

- KIS PÉTER–KÖRMENDI TAMÁS (2006), A garamszentbenedeki apátság alapítólevele. In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szerk. MAKK FERENC–THOROCZKAY GÁBOR. Szeged. 51–69.
- KISS LAJOS (1995), *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése*. NytudÉrt. 139. sz. Bp.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNAUZ NÁNDOR (1890), *A Garan-melletti Szent-Benedeki apátság. I*. Bp.
- LASZLOVSZKY JÓZSEF (1983), *A Tiszazug középkori településtörténete*. Szakdolgozat. Kézirat. ELTE-BTK Régészeti Tanszék. Bp.
- NAGY GÉZA (1891), Árpádkori személynveink. *Turul* 9: 112–30.
- NYIRKOS ISTVÁN (1987), *Az inetimologikus mássalhangzók a magyarban*. Debrecen.
- PAIS DEZSŐ (1918a), Ugron. In: *Emlék Szily Kálmánnak a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének nyolczvanadik születésnapja alkalmából*. Bp. 42–5.
- PAIS DEZSŐ (1918b), Ugra, Ug, Ugod, Ugocsa. *MNy.* 14: 193–6.
- RÁCZ ENDRE (1966), A névrövidítéses becézés újabb előfordulásairól. *MNy.* 62: 408–20.
- REUTER CAMILLO (1982), Ug, Kékug és Kékesd. *MNy.* 78: 460–5.
- RÓNA-TAS ANDRÁS–BERTA ÁRPÁD (2011), *West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian*. Wiesbaden.
- SLÍZ MARIANN (2011), *Személynevek a középkori Magyarországon*. Máriabesnyő.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), A tihanyi alapítólevél szövege. In: HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen. 21–41.
- SZŐKE MELINDA (2011), Ság birtok leírása a garamszentbenedeki alapítólevélben. *MNyj.* 49: 55–74.
- TESZ. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2004), Inetimologikus mássalhangzók a régi magyar helynevekben. *MNy.* 100: 321–31, 454–70.
- Vat. = *Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia*. Series I. Tom. 1–4. Budapestini, 1884–1891.
- WERTNER MÓR (1905), Ugron. *MNy.* 1: 233–4.
- ZalaOkl. = *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II*. Szerk. NAGY IMRE–VÉGHÉLYI DEZSŐ–NAGY GYULA. Bp., 1886–1890.

Kovács Helga

Az *Örs* helynevek etimológiájához

Az *Örs* helynevek etimológiája hosszú ideje foglalkoztatja a nyelvészeket, számos lehetséges magyarázat megfogalmazódott, a kutatók igen változatos elképzelésekkel álltak elő, s gyakran igen élesen bírálták a korábban felmerült eredeztetéseket. Dolgozatomban az eddig felvetett etimológiai javaslatokat mérlegre téve igyekszem állásfoglalást kialakítani a kérdésben. Ehhez írásomban közreadom mindazokat a helynévi adatokat is, amelyeket az *Örs* nevekkal összefüggésben sikerült egybeállítanom.

1. Sokáig az *Örs* helynevek személynévi származtatását tartották a legvalószínűbbnek. Elsőként MELICH JÁNOS vetette fel az Anonymusnál megjelenő *Orsova* helynév kapcsán az ómagyar *Örs* személynévből való eredeztetés lehetőségét. Úgy vélte, hogy *Orsova* várát egy *Ürsü* > *Ürs* nevű „magyar úr” alapította, akinek létevel kapcsolatban Anonymus honfoglaló vezéreire utalt. A helyet a magyarok előbb *Ürs*-nek vagy *Ürsá*-nak nevezhették. A tulajdonjog a szláv népesség névátvételében is megjelenhetett, ám a szlávok nyelvileg jelölték a birtokviszonyt az *-ov* képzővel, s mivel az idegen nyelvi *ü*-t a szláv nyelvekben *u* helyettesíti, a szláv forma *Urševo* ~ *Urševa* lehetett. A magyarba MELICH szerint ez utóbbi névalak került vissza, s ez szolgált az *Orsova* helynév alapjául (1926: 4–6, vö. BENKŐ 2003b: 169). MELICH tehát az *Örs*-sel végső soron azonos eredetű helynevek körébe sorolja az *Orsová*-kat is.

GOMBOCZ ZOLTÁN MELICH-nek az *Örs* személynév kapcsán megfogalmazott feltevését gondolja tovább. Közös alapgondolatuk az, hogy az *Örs* személynév gyakori lehetett az Árpád-korban, amit a nagy számú *Ürs*, *Ürsé*, *Ürsd*, *Ürsúr* helynév bizonyít. GOMBOCZ gazdag adattárat is közread e helynevekről, ami mutatja, hogy a helynév valóban gyakori: a Dunántúl majdnem minden megyéjében előfordul. Adattára alapján a személynév legrégebbi magyar alakját *Ürsü* > *Ürs* > *Örs* és *Ürüs*, *Irüs* > *Örös* formában állapítja meg. Ezek fényében legrégebbi magyar alakként egy *Ürsü* formát határoz meg, *ü* tővégi magánhangzóval; ugyanakkor elképzelhetőnek tart egy **Ür-* ~ **Ir-* alapalakot is, melynek alapjául véleménye szerint a török *er*, *ir* ’férfi, hős’ jelentésű szó szolgált, melyet azután magyar *-sü* kicsinyítő képzővel ellátva végső soron személynévi eredetűnek vél (1926: 8).¹

¹ GOMBOCZ úgy látja, hogy a körülmények — egyrészt, hogy Anonymus gesztájában *Ürsüür* a kun *Ousad* vezér fia; másrészt, hogy *Ürkün* vagy *Ürkünd* pedig a besenyő *Thonuzoba* vezér fia; s

PAIS DEZSŐ az *Vrsuuru* nemzetségnév kapcsán tér vissza az *Örs* személynév kérdéséhez. GOMBOCZ vélekedésére reflektálva elfogadja, hogy az *Örs* helynevek személynévből származnak, továbbá azt is, hogy a személynév török eredetű. Azt azonban nem tartja valószínűnek, hogy az *Ürs* személynév-, illetve helynevek *-sü ~ -s* végződése magyar kicsinyítő képző lenne. Ilyen lehetőséggel véleménye szerint csak akkor számolhatnánk, amennyiben vagy kimutatható lenne az *ir* mint magyar közszó, vagy hivatkozni tudnánk a török alapszót mutató magyarországi *Ir ~ Ęr ~ Űr* személynévekre. Mivel azonban ilyen adataink nincsenek, inkább úgy foglal állást, hogy az *Ürs* a maga egészében török eredetű személynév, az *är ~ ir* közszóval összefüggő török alakulatnak tekinthető (1962: 135–6). Eszerint a török eredetű személynévet használhatták fel a magyar névadók a helyek megnevezésére, a nevek szerkezete alapján (vö. pl. a *-d* képzős alakok) ugyanis az esetek jó részében egyértelműen magyar névadással számolhatunk.

Az *Örs* név MELICH JÁNOS által felvetett, majd GOMBOCZ és PAIS által továbbgondolt személynévi eredeztetése több évtizeden keresztül meghatározta az e nevekről való gondolkodást, a személynévről azonban minden kételyt eloszlató etimológiai megfejtés ez idő alatt nem született.

Később BENKŐ LORÁND alapjaiban bizonytalanította el ezt a magyarázatot: rámutatott ugyanis arra, hogy a személynévi származtatás alapjául szolgáló érvelés nem állja meg a helyét. Igaz ugyan, hogy nagy számban alakultak személynévekből helynevek, de ennek az érvnek a megfordítása már nem feltétlenül állja meg a helyét: vagyis a nagy számú azonos alakú helynév önmagában nem elegendő bizonyíték a személynévi előzményre. Az *Örs* alakú személynévekre ugyanis csak elvétve találhatunk példát a régiségben, míg az *Örs* helynevek tucatjával adatolhatók, ami alapján az ilyen helynevek személynévi származtatása BENKŐ szerint teljességgel kizárható. Sokkal valószínűbbnek tartja, hogy e nevek először helynévként jelenhettek meg, és csak később alakulhattak belőlük személynév, nemzetségnév, nem pedig fordítva (BENKŐ 1998: 53, 2003b: 169–71, HOFFMANN 2006: 79, 2010: 76; ez a gondolat már MOÓR ELEMÉRNél is megjelenik, vö. 1932: 35–6). Ezek alapján, noha teljességgel elvetni nem lehet a személynévi eredeztetés lehetőségét, nyilvánvaló, hogy a nyelvterületen adatolható *Örs* helynevek mindegyikére vonatkozóan ezt nem tekinthetjük elfogadható magyarázatnak.

2. A török személynévi származtatás mellett felvetődött a szlávból való eredeztetés lehetősége is. MOÓR ELEMÉR szerint négy elképzelés valószínűsíthető az *Örs* helynevek eredetét illetően. Egyrészt alakulhattak a nevek egy feltételezhető szláv–magyar *Vrš > Ürs* személynévből magyar névadással, másrészt magyarázhatók e feltételezett szláv személynév szláv helynévi származékaként is (*Vršice*). Emellett számolhatunk szerinte a szláv *vrch* 'csúcs, tető' köznév valamely hely-

végül, hogy az egyik Fejér megyei *Hwrs* besenyő végvidéken jelenik meg — a törökségre utalnak (1926: 10).

névi származékából való alakulásmóddal. Végül azt is elképzelhetőnek tartja, hogy a szláv helynévi alakok valamelyike a végződés elhagyásával egyes vidékek magyar nyelvében átmenetileg köznévként is meghonosodott, és ez a szláv eredetű köznév válhatott azután az elnevezések alapjává (1932: 72). MOÓR felvetéseit MELICH JÁNOS kategorikusan elutasítja, tudománytalannak minősítve azokat, véleményét azonban érvekkel nem támasztja alá (1932: 255). Érdekes ezért a magyarázatokra is röviden kitérni.

Az első felvetés, a szláv–magyar személynévből való magyarázat BENKŐ fentebb ismertetett érve — tudniillik az *Örs* személynevek hiánya a régiségben — alapján elvethető. Azzal sem számolhatunk, hogy az *Örs* helynevek a szláv *Vrš* személynév helynévi származékaiból, egy *Vršice* formából alakultak volna, a szláv helynévi végződés ugyanis egyáltalán nem adatolható az ide sorolható nevekben. A harmadik felvetés, a szláv *vrch* 'csúcs, tető' köznév helynévi származékából való eredeztetés szintén azt feltételezné, hogy az egész magyar nyelvterületen erős szláv nyelvi hatás is érvényesült, ugyanis az *Örs* helynevek jórészt az ország belső részein szétszórva találhatóak meg, így ez az érvelés sem tartható. A negyedik lehetséges magyarázat alátámasztásához pedig igazolnunk kellene a feltételezett szláv nyelvi jövevényszó meglétét a magyarban, ilyen adataink azonban nincsenek. Végső soron egyetérthetünk tehát MELICHhel abban, hogy MOÓR ELEMÉR etimológiai javaslatai általában véve nem helytállóak, noha egy-egy konkrét név magyarázatában szláv–magyar kétnyelvű területeken teljességgel kizárni sem lehet őket.

3. A kérdés kapcsán felmerült még az alán, jász, oszét származtatás lehetősége is. HORGOSI ÖDÖN az *Örs* utótagú helynevek vizsgálatából kiindulva úgy véli, hogy *Örs* helynevünk kapcsolatban állhat az alán, jász, oszét *ürs* 'fehér' melléknévvel. Feltevését többek között a nevek területi elhelyezkedésére, a Kaukázusban fellelhető *Örs*-féle nevekre, továbbá egy 1357. évi *Örs* nemét és ennek vajdáját említő oklevélre alapozza (1994: 81–5). Az utóbbi bizonyíték kapcsán azonban már GYÖRFFY GYÖRGY felhívta a figyelmet arra, hogy az oklevelet csak az 1701. évi átiratból ismerjük, ami talán újkori hamisítvány lehet, ezért amíg az eredetije elő nem kerül, érdemben nem foglalkozhatunk vele (1958/1990: 60, vö. még KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 58). A források hitelének problémás volta, valamint a bizonyítékok kis száma és megkérdőjelezhetősége miatt maga HORGOSI is úgy gondolja, hogy — a vázolt egybeesések ellenére — az ilyen irányú vizsgálatok inkább csak kiindulásul szolgálhatnak a további kutatásokhoz (1994: 85).

4. A történész GYÖRFFY GYÖRGY az *Örs* nevet a törzsnévi eredetű helynevek sorába látja beilleszhetőnek. Feltevését a névtípus területi jellegzetességeire alapozza. A törzsnévi eredetű helynevek ismerveit a kutatók négy jellemző mentén határozták meg: 1. a nyelvterület különböző részein szétszórva található, 2. személynévként csak elvétve fordulnak elő, 3. elterjedésük sehol nem lépi túl a többi

adattal igazolható magyar nyelvterület határait, 4. környezetük mindenhol jellegzetesen magyar (vö. KNIEZSA 1938: 371).² GYÖRFFY a jellemzők alapján egy úgynevezett elterjedési számítási módszert alkalmaz. Megállapítja, hogy a magyar törzsnevekhez közelálló számszerűséget és távolsági értékrendet csak a *Berény*, *Örs*, *Varsány*, illetve *Oszlár* helynevek mutatnak, melyeket a 7, illetve 8 magyar törzsnév mellé sorol mint kabar törzsneveket (1990: 89–90).

KISS LAJOS, elfogadva a helynév GYÖRFFY-féle magyarázatát, szintén úgy fogalmaz, hogy az *Örs* helynév „talán a honfoglalás előtt a magyarsághoz csatlakozott három kabar törzs egyikének nevéből keletkezett” (FNESz. *Alsóörs*), s ezt a magyarázatot közli valamennyi *Örs* ~ *Örös* névrészt tartalmazó helynév kapcsán (pl. *Sajóörös*, *Örös*, *Tiszaörös* stb.). KRISTÓ GYULA, MAKK FERENC és SZEGFÜ LÁSZLÓ is a törzsi helynevek között tartja számon e neveket, melyek közé 44 településnevet sorolnak. A törzsnév etimonjaként pedig GOMBOCZ ZOLTÁN névmagyarázatára támaszkodva egy esetleges ’férfi, hős’ jelentésű török szót feltételeznek (1973: 58–9).

A kutatókban azonban a törzsi helynevek vázolt négy jellemzőjét illetően komoly kételyek merültek fel (vö. KRISTÓ 1983). TÓTH VALÉRIA egyenesen úgy véli, hogy a törzsi helynevek kritériumai jelenlegi ismereteink alapján nem adhatók meg, vagy egészen más síkon keresendők (2001: 40–5), éppen ezért csupán ezekre az ismérvekre nem támaszkodhatunk akkor sem, ha az *Örs* helyneveket a törzsnevek sorába kívánjuk bevonni. A törzsnévből való magyarázatot BENKŐ LORÁND konkrétan az *Örs* helynevek kapcsán is kifogásolja. Véleménye szerint a török *ir* alapszó mind a személynévi, mind a törzsnévi eredeztetés esetén kétséges, a korábban ismertetett érvek alapján a személynévi származtatás egyértelműen kizárható, ugyanakkor a törzsnévi magyarázat is nélkülöz bármiféle konkrét alapot, ezért a törzsnév kabar voltának dolga „merő hipotézis” (1998: 53, 2003b: 171). Mindezek alapján — noha határozottan elutasítani nem lehet a törzsnévi származtatás lehetőségét — nyilvánvaló, hogy ez a magyarázat is meglehetősen bizonytalan lábakon áll: nem rendelkezünk ugyanis megbízható fogódzókkal arra nézve, hogy törzsnévi eredetűnek ítéljük az *Örs* helyneveket.³

² E jellemzők alapján egyes kutatók szerint törzsnévi lehetnek a *Kazár*, *Káliz*, *Székely*, *Varsány*, *Tárkány*, *Örs*, *Berény*, *Ság*, *Ladány* nevek (vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 39, TÓTH V. 2001: 42).

³ RÁCZ ANITA fontos módszertani kritériumokra is felhívja a figyelmet az úgynevezett pszeudotörzsnevek kapcsán. Véleménye szerint napjainkban leginkább két irányból célszerű közelíteni e névcsoporthoz: egyfelől az idetartozónak gondolt településnevek tipológiai sajátosságait lehet összevetni az egyértelműen törzsnévi, illetve népnévi eredetű helynevek jellemző vonásaival, másfelől pedig a személynévekkel való kapcsolatukat vizsgálva, melyhez FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynévtárát hívhatjuk segítségül. Ilyen módon talán kideríthető, hogy az ide sorolt neveink, köztük az *Örs*-ök valóban a törzsnévi eredetű nevekkal mutatnak-e rokonságot (2007: 47).

5. BENKŐ LORÁND a korábbi, általa több ponton kifogásolt etimológiák helyett egy újabb magyarázatot javasol az *Örs* helynevek kapcsán. Magyarázatában abból indul ki, hogy a korai adatok jó része és a nevek egy részének mai továbbélése alapján egyértelmű, hogy az *Örs* helynevek eredeti formája kétszótagos lehetett, az *Örös* és *Örs* alakok viszonyában pedig csak *Örös* > *Örs* irányú változással számolhatunk (2003a: 154). A második szótagbeli vokális a toldalékos alakokban szabályosan eshetett ki (1998: 53). Úgy véli, hogy az egész névegyüttes egy hatalmas fonológiai, morfológiai és szemantikai elágazású szócsalád (*öröl*, *örül*, *öriz*; *örül*, *örjöng*, *örvény* stb.) tagja, s a szócsalád végső etimonjának kezdő vokálisa eredetileg hosszú lehetett (2003a: 154). Az *Örs* neveket tehát magyar eredetű, de kipusztult alapszóból alakultnak tekinti, ám az alapszó szemantikai tartalmáról részletesebben nem fejt ki a véleményét (1998: 53). A BENKŐ főszerkesztésével készült TESz. a szócsalád elemeit származékszónak tekinti, melynek alapszava az ótörök eredetű *ör-* 'forog, köröz; öröl' igei tö (TESz. *öröl*, *örvény*, *ör*). Ezt a magyarázatot azonban az *Örs* helynevek kapcsán erősen elbizonytalanítja a név végén álló *s* névelem, az ige-tövekhez ugyanis nem kapcsolódik ilyen végződés.

6. Az eddig ismertett etimológiák hiányosságait áttekintve végezetül a névnek egy igen korai értelmezésére utalok. Az *Örs* nevek magyarázatára ugyanis már a nyelvújítás idején is sor került. Az *Örs* ~ *Örs* alakokba ekkor az *ör* főnevet értették bele (vö. NAGY J. 1927: 52). Ez a vélekedés a későbbiekben nem merült fel a tudományos vizsgálatokban, úgy gondolom azonban, hogy a kérdést vizsgálva minden lehetőséget mérlegelni kell, s ezért érdemes utánajárni annak is, hogy valóban csupán a nevek újkori népetimológias magyarázatáról van-e szó, vagy esetleg a régiségben ténylegesen is számolhatunk ezzel a névadási motivációval.

Mielőtt azonban elgondolásomat kifejteném, utalnom kell néhány fontos elméleti és módszertani problémára. Egyrészt: az *Örs* helynevek etimologizálását nehezíti, hogy a palatális *Örs* alakok és a hasonló hangszerkezetű veláris nevek régi adatainak a szétválasztása helyesírási okok miatt nem mindig egyszerű feladat. Már PAIS DEZSŐ is utalt cikkében arra, hogy a GOMBOCZ által összegyűjtött adattárban több olyan helynév is szerepel, melyek egészen biztosan nem tartoznak e kérdéskörhöz. Példaként az *Örsed* helynevet említette, melynek korabeli adata (*Wrsted*) több olvasatot is megenged, s akár az *ur* 'orom, emelkedés' és a *séd* vízrajzi köznév összetételét is gyaníthatjuk benne (1962: 134). Ehhez hasonlóan későbbi továbbélés híján, csak a korabeli adatokra támaszkodva az *Vrus*, *Urus*-féle adatok esetében *Oros* és *Örös* olvasattal egyaránt számolhatunk. Más névformák idesorolása viszont igencsak kétséges. Néhányan a Tihanyi apátság alapítólevelében lévő *ursa* helynévben is az *Örs* etimont vélték felfedezni, ez a magyarázat azonban a hangtani és a helyesírás-történeti ismeretek alapján nem állja meg a helyét (BENKŐ 2003b: 170, HOFFMANN 2006: 79, 2010: 77). A fentebb elmon-

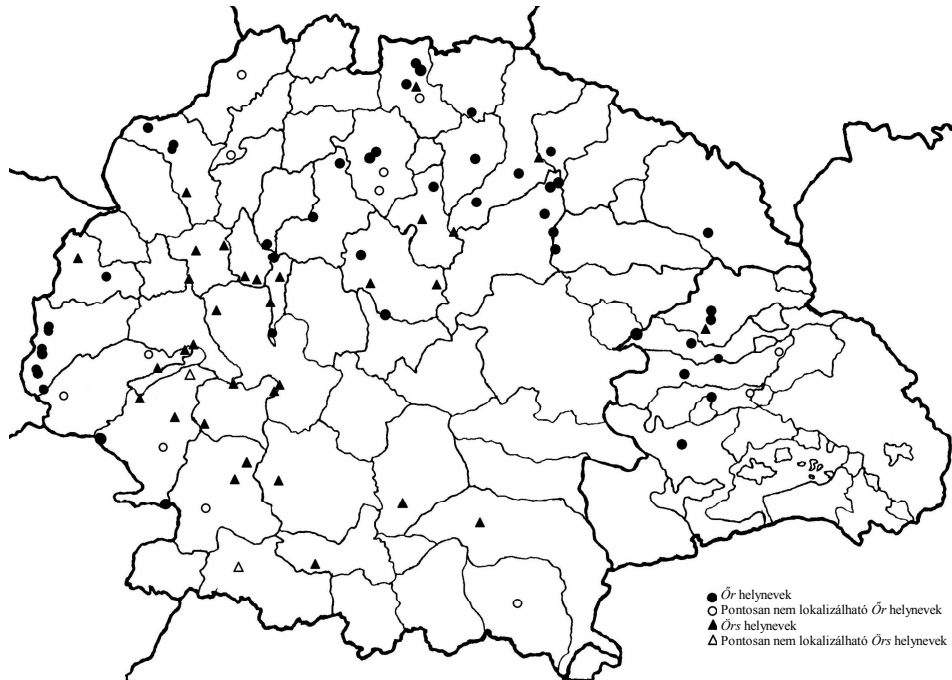
dottakból pedig látható, hogy az *Orsova* helynévnek a MELICH JÁNOS által felvett *Örs* névből való magyarázatát is igen nagy bizonytalanság övezi, BENKŐ LORÁND egyenesen úgy véli, hogy az *Orsova* helynév eredetét illetően az *Örs* helynevek etimonja közömbös (2003b: 171). Vannak azonban a helyesírásuk, illetve a továbbélésük alapján nagy valószínűséggel vagy egyértelműen *Örs*-ként, s esetenként *Örös*-ként azonosítható adataink. A továbbiakban ezekre támaszkodom.

Elméleti kiindulásként a nevek etimologizálása kapcsán mindenképpen célszerű szem előtt tartanunk azt, hogy az ilyen rövid, három hang kapcsolatából álló nevek esetében óvakodnunk kell a kizárólagos magyarázatoktól. Az általam felvett származtatást ezért nem szánom az összes *Örs* ~ *Örös* elemet tartalmazó név egyedüli lehetséges eredetmagyarázatának. HOFFMANN ISTVÁNNal egyetértve (vö. 2010: 76) magam is úgy gondolom inkább, hogy több különböző alapú — részben talán a vázolt alakulásmódoknak, részben más — névadási folyamatnak az eredményei eshettek egybe e névcsoportban, s ezek között az alább felvetett névalkotás lehetőségével is számolhatunk.

Az *Örs*, *Örös* nevek egy része talán valóban az *ör* 'örhely' jelentésű főnévvel hozható kapcsolatba, ehhez kapcsolódhatott a valamivel való ellátottságra utaló *-s* képző. A régiségben a magánhangzó időtartamának jelölése nem volt egységes, így a ma is meglévő *Örös* névelemet tartalmazó nevek korai adatai egyaránt jelezhetik a szókezdő magánhangzó hosszú és rövid időtartamát. Az ilyen módon alakult két szótagos *Örös* ~ *Örös*-féle névalak azután a BENKŐ által leírt módon (vö. 1998: 53), a toldalékos használat során esetenként *Örs*-sé alakulhatott, míg más vidékeken megőrizhette eredeti formáját.

A feltételezett 'örhelyes' jelentésű név jól illeszkedik a magyar helynevek sorába. S talán érdemes azt is megvizsgálni, hogy van-e valamiféle lokális kapcsolat a két helynév, az *Örs* és az *Őr* területi megoszlása között, ez ugyanis megerősíthetné a vázolt morfológiai-szemantikai magyarázatot. Ebben az esetben a név esetleg a határvédelemmel is kapcsolatba hozható lenne, vö. *Kapu* ~ *Kapus* helynevek < *kapu* 'gyepűkapu', *Gyepű* ~ *Gyepűs* (ehhez lásd KOVÁCS H. 2011).

Az utóbbi felvetést elbizonytalanítja, hogy — amint a nevek térképre vetítése alapján látható (vö. 1. ábra) — míg az *ör* lexémát tartalmazó nevek főleg az országhatár mentén helyezkednek el, a valószínűsített gyepűvonal mentén, addig *Örös* ~ *Örs* nevekkal főként az ország nyugati, déli és középső területein találkozhatunk. Az *Őr*-ök tehát csupán csekély átfedést mutatnak az *Örs* helynevek területi elhelyezkedésével. Mindez arra enged következtetni, hogy az *Örs* helynevek általában véve mégsem állnak kapcsolatban a határvédelemmel, s így az *Őr* nevekkel való etimológiai kapcsolatuk is igen bizonytalan.



1. ábra. Az Ór és Örs helynevek az ómagyar korban.⁴

Egy-egy név esetében azonban a lokalizáció alapján éppen nem zárható ki akár a gyeplévételemmel való kapcsolat sem. GOMBOCZ ZOLTÁN egyik írásában két helynévről is említést tesz (a név törökségi eredetiségének bizonyítására), melyek besenyők által lakott telepek nevei voltak. Az egyik ilyen telep a Fejér vármegyei 'Bisseni de *Wrs*' (Gy. 2: 398), a másik pedig a Sopron vármegyében található *Hwrs* (1360; Cs. 3: 623) község. A Fejér megyei *Örs* kapcsán PAIS megemlíti azt is, hogy ezen a helyen 1346 és 1347 között besenyők éltek, és hogy a Sopron megyei *Hwrs*-nek valószínűleg szintén a Fertőtől nyugatra eső ország-, illetőleg gyeplévételemmel való kapcsolat miatt besenyők voltak a lakói. FODOR FERENC ide sorolhatónak véli még a Zemplén vármegyei *Öros* helységet is, melynek fekvése alapján valószínűnek tartja, hogy összefüggésben állt a gyeplévételemmel (1936: 121).

E három helynév első említése meglehetősen késői, a 14. századra tehető, amikor a besenyők önálló igazgatás híján már beolvadtak a magyar környezetbe (KRISTÓ 2003: 79). A besenyők ugyanis a 10. század közepétől kezdve két évszázadon át érkeztek a Kárpát-medencébe. A magyarokhoz hasonlóan eredendően

⁴ A térképen nem tüntettem fel nem lokalizálható adatokat (+1209: *mons Vrsi*). Hasonlóan hiányoznak a térképről a késői adatolású nevek is (1554: *Örs*, 1785: *Örs Tó*, 1804–1810: *praedium Pusztia Eörs*, vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973). Az *Orsova*-féle nevek figyelembevételétől a fentebb tárgyaltak alapján szintén eltekintettem.

lovas nomádok voltak, akik katonai szolgálatokat teljesítettek, határőrizeti, elő- és utóvédi feladatokat láttak el a székelyekkel együtt (KRISTÓ 2003: 69, 73). Az itt idézett nevek azonban késői adatoltságuk ellenére is keletkezhetnek akár jóval korábban, s ekkor esetükben talán feltételezhető az *őr* köznévből való származtatás is.

Az *őr* lexémával összefüggésben azonban szem előtt kell tartanunk azt is, hogy — noha a szót tartalmazó nevek kapcsán a történészek elvárásai nagyobbak, mint más határvédelemmel kapcsolatos lexémák (például a nagyon változatos jelentésű *kapu*) esetében (olyannyira, hogy egyesek az országhatár változásainak megállapításában is fontos szerepet szánnak az *őr*-t tartalmazó neveknek) — az *őr* nem kizárólagosan a magyar határvédelem szakszavaként volt használatban. S mivel a szó 'várnép' jelentésének kialakulását, illetve élettartamát nem lehetséges meghatározni, ezért az *őr*-t tartalmazó helynevek esetében ezzel a jelentéssel is számolnunk kell (KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 650, KOVÁCS H. 2012: 28–9). S talán az *Örös* ~ *Örs* nevek, pontosabban egy-egy konkrét név esetében is feltehető ez a névadási motiváció. Ennek létjogosultságát azonban a nevek kapcsán külön-külön az egyes általuk jelölt helyek történetének, földrajzi viszonyainak fényében s a további lehetséges magyarázatokat is figyelembe véve ítélni lehetjük meg.

7. Végezetül azokat az adatokat (az *Örös*, *Örs* és *Orsova* nevek szócikkeit) adom közre, amelyekre alapozva a fenti megállapításaimat megfogalmaztam. Az egyes névcikkeket a nevek által jelölt helyek alapján alakítottam ki: amennyiben tehát egy adott objektumot több névvel vagy névváltozattal is jelöltek a vizsgált időszakban, azokat egyetlen szócikkbe szerkesztettem. Az alaki szerkezetük alapján három csoportba rendezett neveket a vármegyék betűrendje szerint sorolom fel.

Örös ~ **Örs** 1327/1335: t-e Beke *Wrus* vocate, t., p., ~ *Wrus*, p. (A. 2: 316, Gy. 1: 229, KMHsz. 1. *Örös*), 1328/1335, 1348: *Wrs*, t. (Gy. 1: 229, Cs. 2: 149, KMHsz. 1. *Örös*), 1308, 1318>1335/1336, 1332–1337, 1338–1340: *Vrs*, 1322/1323/1783, 1323/1783: *Uruz* (Cs. 2: 149, KMHsz. 1. *Örös*). Település Bács vármegye középső részén, Bács várától DK-re; Tamana Ny-i szomszédja.

Örös ~ **Felörös** 1267: *Felwrus* (Cs. 2: 514), 1341: *Vrws* (Cs. 2: 514). Báltaszék vidékén feküdt, Baranya vármegyében.

Örös ~ **Sajóörös** 1319: *Ewres*, v. (Gy. 1: 797, KMHsz. 1. *Örös*, FNESz. *Sajóörös*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: 59), 1332–35: *Vros*, *Vrus*, *Wrs*, *Wurs*, *Vnens*, *Wimo* (Gy. 1: 797, KMHsz. 1. *Örös*), 1338: *Vrs* (BorsOkl. 190, KMHsz. 1. *Örös*), 1416: *Wres* (Zs. 5: 1412), 1416: *Veres* ~ *Weres* (Zs. 5: 1655), 1440: *Ewrews* (Cs. 1: 177), 1715: *Eörös*, p. (OÖ. 218), 1782–1785: *Eörös* (EKFT. mutató), 1782–1785: *Örs* (EKFT. Col. XXII. Sect. 15.), 1808: *Sajó-Örös* (FNESz. *Sajóörös*), 1804–1810: *Sajó Örös*, pagus (Lipszky II: M 43), 1819–1869: *Sajo Örös* (MKFT. Col. XL. Sect. 45.). Település Tiszapalkonyától É-ra, a Sajó partján (Sajóörös), Borsod vármegyében.

Örös ~ **Örs** ~ **Örsmon(a)** ~ **Mezőörös(i)** [1283 k. 1051-re]: *Urs*, v. (Gy. 2: 614), [1237–1240]: *Magadia de genere Vrs*, v. (Gy. 2: 614, FNESz. *Mezőörös*),

1252: *Uruz*, v. (Gy. 2: 614, FNESz. *Mezőörs*), 1252: *Uruz* (FNESz. *Mezőörs*), 1257: *Yrus*, v. (Gy. 2: 614, Cs. 3: 554, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1332: *Wrsmusun*, p., *Wrsmusuna*, p. (Gy. 2: 615), 1356: *Vrs* (Cs. 3: 554), 1364: *Vrs*, p. (Cs. 3: 554), 1440: *Ewrs* (Cs. 3: 554), 1622: *mező-örsi* (FNESz. *Mezőörs*), 1715: *Mező Örs*, p. (OÖ. 101), 1782–1785: *Örs* (EKFT. Col. IX. Sect. 14.), 1804–1810: *Mező Eörs*, pagus (Lipszky IV: O 24). Település Győrtől DK-re, Mindszent és Tárkány határában, Győr vármegyében.

Örös ~ Örs ~ Tiszaörs 1292/1310: *Wrus*, p. (Gy. 3: 120, FNESz. *Tiszaörs*), 1324: *Vrus*, p. (Gy. 3: 120), 1472, 1482: *Ewrs* (Cs. 1: 68, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1721: *Tisza Eörsöt* (FNESz. *Tiszaörs*), 1782–1785: *Tisza Örs* (EKFT. Col. XXI. Sect. 18.), 1804–1810: *Tisza Eörs*, pagus (Lipszky V: O 41). Település Abádszalóktól K-ÉK-re; (Tisza)füredtől D-DK-re, Heves vármegyében.

Örös ~ Örs ~ Tarnaörs 1264/1294: *Wrs*, castr. (Gy. 3: 120, FNESz. *Tarnaörs*), 1291: *Wrs*, v. (Gy. 3: 120), 1294, 1317/1317: *Wrs*, t. Gy. 3: 120), 1325/1347, 1358: *Wres*, p., *Wres*, v., *Wrus*, p. (Gy. 3: 120, A. 7: 61), 1456, 1466: *Ewrs* (Cs. 1: 68, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1773: *Tarna Eörs* (FNESz. *Tarnaörs*), 1782–1785: *Tarna Örs* (EKFT. Col. XVIII. Sect. 18.), 1804–1810: *Eörs*, pagus (Lipszky V: O 37), 1819–1869: *Tarna Eörs* (MKFT. Col. XXXVI. Sect. 49.). Település Erk határában, a Tarna folyó mellett. A mai Tarnaörs, Jászberénytől ÉK-re, Heves vármegyében.

Örös 1338: *Wrus*, p. (Cs. 2: 340, A. 4: 542, 543, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Birtok Valkó vármegyében, közelebbi helye nem ismert.

Örös 1311: *Wrus* (FNESz. *Örös*), 1415: *Evr* ~ *Ewrus* (Zs. 5: 702), 1432: *Ewrus* (Cs. 1: 359), 1715: *Örös*, p. (OÖ. 279), 1782–1785: *Örös* (EKFT. Col. XXV. Sect. 10), 1804–1810: *Örös*, pagus (Lipszky II: I 48), 1819–1869: *Örös* (MKFT. Col. XLIII. Sect. 41.), 1873: *Örös* (Hnt. 1873). A Felső-Bodrogközben, Királyhelmectől DNy-ra lévő helység, Zemplén vármegyében.

Örsi? +1093: *Vrsy* (Gy. 1: 354). Település Nagynyárad határában, Baranya vármegyében.

Örs 1339: *Wrs*, p. (Gy. 1: 725, KMHsz. 1. *Örs*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59) ~ *Vrs* (Cs. 2: 206, KMHsz. 1. *Örs*), 1346: *Ewrs*, p. (Gy. 1: 725, KMHsz. 1. *Örs*), 1404: *Ewrews* (Cs. 2: 206). A vármegye Ny-i részén Garától DK-re fekvő település, Bodrog vármegyében.

Örs +1256: *Wrs*, v. (Gy. 1: 875, Cs. 1: 700, ÁÚO. 7: 429, KMHsz. 1., GOMBOCZ 1926: 7, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1256, 1360: *Vrs* (Cs. 1: 700, ÁÚO. 7: 429). Település Csanád vármegye D-i részén, Valkány mellett Ny-ra. Ma *Ürs* puszta (GOMBOCZ 1926: 7).

Örs-tó 1785: *Örs Tó* (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Szeged környékén, Csanád vármegyében.

Örs-fok 1843: *Örs fok* (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Makó környékén, Csanád vármegyében.

Örs(i) 1295: *Wrsee* (ÁÚO. 12: 581, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59, GOMBOCZ 1926: 8), 1415: *Ewrs* (Zs. 5: 190). Nyék és Sáp határosa. Bajna határában, Esztergom vármegyében.

Örs(i) 1249: *Vrs*, v. (Gy. 2: 304, RegArp. 1: 903, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1250, 1252: *Vrs*, p. (Gy. 2: 304, GOMBOCZ 1926: 8, RegArp. 1: 925), 1269: *Vrsci*, 1279: *Vrsey*, t. (GOMBOCZ 1926: 8), 1338: *Wrs*, p., 1339: *Vrs*, p., v., *Wrs*, p., v. (Gy. 2: 304), 1662: *Örs* (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Ma puszta Mány határában É-on, Esztergom vármegyében. KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ szerint az utóbbi adat talán az *Örs-hegy*-gyel azonos (1973: 59).

Örs 1346: *Vrs* (Cs. 3: 341, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Sáregres határában említett hely, Fejér vármegyében.

Örse 1237: *Vrse*, t. (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). (Csák)Berény határában, Fejér vármegyében.

Örs(i) 1346: Bisseni de *Wrs*, p. (Gy. 2: 398), 1489, 1499: *Ewrs* (Cs. 3: 341, GOMBOCZ 1926: 8, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1505: *Ewrs* (POkt. 1: 448), 1804–1810: *Örs*, pr. (Lipszky V: S 28). A mai Örsi pusztának felel meg, Káloztól D-re, a Tolna vármegyei határszélén, Fejér vármegyében.

Pusztáörs 1804–1810: *Pusztá Eörs*, pr. (Lipszky V: O 29). Zsámbéktól DNy-ra, Bicskétől ÉK-re fekvő hely, Fejér vármegyében.

Örs ~ Örsújfalu ~ Nemesörs 1218, 1247/1252/1376/1592: *Vrs*, v. (Gy. 3: 447, Cs. 3: 510, FNESz. *Örsújfalu*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1228/1305/1361: *Wrs*, v. (Gy. 3: 447), 1268/1347: *Wrs*, v. (Gy. 3: 447, Cs. 3: 510), 1268/1347: *Vrs*, m., v. (Gy. 3: 447), 1387: *Wrsújfalu* (Cs. 3: 516, Zs. 1: 66, FNESz. *Örsújfalu*), 1804–1810: *Nemes Örs*, pr. (Lipszky IV: N 25), 1819–1869: *Nemes Örs* (MKFT. Col. XXVIII. Sect. 48.). Komárom mellett Ny-ra, Komárom vármegyében.

Örs 1247: *Vrs*, v. (Gy. 3: 447), 1256: *Vrs*, t., v. (Gy. 3: 447, RegArp. 1: 1118), 1264: *Wrs*, t., v. (Gy. 3: 447, Cs. 3: 510, RegArp. 1: 1429), 1265: *Wrs*, t. (Gy. 3: 447), 1305: *Vrs*, p. (Gy. 3: 447, Cs. 3: 510, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1306/1307: *Vrs*, p. (Gy. 3: 447), 1318: *Vrs*, p. (Gy. 3: 447, A. 1: 480). Komáromtól K-re, Izsa határában, Hetény és Kurtakeszi között, Komárom vármegyében.

Örsei? ~ Örsed ~ Versény 1213: *Vrsei* (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1354: *Wrсед*, p. (GOMBOCZ 1926: 7, Cs. 1: 669, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), XIII. sz.: *Vrfei*, v. (GOMBOCZ 1926: 7). Dész mellett, Mindszent és Szentkirály határosa, Külső-Szolnok vármegyében.

Örsed 1272: *Wrсед*, t. (Gy. 4: 440, ÁÚO. 8: 379). Nyitraújlak közelében, Nyitra vármegyében.

Örs ~ Felsőörs ~ Óbudaörs 1209: *Vrs*, pr. (Gy. 4: 688), 1309: *Vrs Superior*, vin. (Gy. 4: 688), 1324/1325, 1367: *Wrs*, t. (Gy. 4: 688, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59, Cs. 1: 14), 1333: *Vers*, v. (Gy. 4: 688), 1341: *Obuda Wrs*, p. (Gy. 4: 688). Az ürömi vasúti állomástól D-re fekvő hegylejtőn terült el, Pilis vármegyében. Ma Budapest III. kerületének Ny-i szöglete.

Örs ~ Örsöd ~ Budaörs ~ Kecsketőrs 1236/1286//1504: *Ewrs* (FNESz. *Budaörs*), 1282: *Kechkekvr*s, t., v. (Gy. 4: 688, Cs. 1: 14, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1296, 1396, 1425: *Vrs* (Cs. 1: 14, GOMBOCZ 1926: 7, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1588: *Bwdaeors* (FNESz. *Budaörs*), 1782–1785: *Buda-Örs* (EKFT. Col. XIII. Sect. 21.), 1804–1810: *Buda Örs*, pagus (Lipszky V: P 30). Budapest központjától DNy-ra, Pilis vármegyében. A mai Budaörs.

Vörs 1261: *Wrs*, p. (Cs. 2: 634, FNESz. *Vörs*, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1496: *Ewrs* (Cs. 2: 634, FNESz. *Vörs*), 1536: *Wers* (FNESz. *Vörs*). A Balaton déli sarkánál, Somogy vármegyében.

Örs(e) 1275: *Vrse* (GOMBOCZ 1926: 7), 1347, 1400: *Wrs* (Cs. 2: 634), 1398, 1487: *Ewrs* (Cs. 2: 634). Somodor és Mernye közt, Somogy vármegyében.

Örsi +1209: *Vrsi*, mo. (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Feltehetően Somogy vármegyébe lokalizálható.

Örs 1229: *Vrs*, v. (Cs. 2: 634, ÁÚO. 6: 471, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). A megye ÉK-i vidékén feküdt, Somogy vármegyében. A fehérvári káptalané volt. KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ szerint talán ide vonható az 1055-ből adatolható *Ursa* név is (1973: 59).

Örs 1562: *Örs* (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Puszta, Törökkoppány határában, Somogy vármegyében.

Örs 1360: *Hwrs*, p. (Cs. 3: 623, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). A mai Vulkapordány mellett, Sopron vármegyében.

Örsi 1263: *Vrsi ~ Vrsy* (GOMBOCZ 1926: 7). Község Szepesdaróc közelében, Szepes vármegyében.

Örs 1399, 1456: *Weers* (Cs. 2: 55–56, GOMBOCZ 1926: 7, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Kissoda környékén, Utvin határában, Temes vármegyében.

Örs(i) 1138/1329: *Vrsi*, v. (Cs. 3: 445, GOMBOCZ 1926: 8, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1250: *Wrs*, v. (Cs. 3: 445). Fonó, Gyalán vidékén feküdt, Kaposvártól K-re, Tolna vármegyében.

Örs 1343: *Wrs*, p. (A. 4: 296, Cs. 3: 445, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). A megye ÉK-i zugában, Madocsa vidékén fektetett, Tolna vármegyében.

Örs 1554: *Örs* (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Hőgyész és Pincehely határában említett hely, Tolna vármegyében.

Örs(i) ~ Felsőörs ~ Alörs ~ Alsóörs ~ Kővágóörs ~ Nagyörs ~ Vágóörs +1082: *Wrsy*, v. (Cs. 3: 89), 1127–1131: *Vrsu* (FNESz. *Alsóörs, Felsőörs*, RegArp. 1: 53), 1272: *Wrs*, v. (Cs. 3: 89), 1275: *Wrs*, v. (RegArp. 2: 2638), 1279: *Vrs inferior* (FNESz. *Alsóörs*, Cs. 3: 89), 1290: *Olvs* (Cs. 3: 89), 1304:

Vrus (A. 1: 82), 1301: *Vrs inferior*, *Vrs superior* (A. 1: 9), 1318: *superiori ... Vrs*, v. (Cs. 3: 89), 1318: *Olwrs*, v. (Cs. 3: 89), *Olvrs*, t. (Cs. 3: 89), 1341: *Kwvawowrs*, p. (Cs. 3: 89), 1341: *Wrs* (Cs. 3: 89), 1352: *Vrs inferior*, v., *Vrs superior* (Cs. 3: 89), 1353: *Vrs superior*, v., *Wrs superior*, v. (Cs. 3: 89), 1363: *Wagowrs*, p. (Cs. 3: 89), 1392: *Wrs*, p. (Cs. 3: 89), 1401: *Kuugowrs* (Cs. 3: 89), 1405: *Also-Ewrs* (FNESz. *Alsóörs*), 1425: *Kwuagoewrs*, p. (Cs. 3: 89), 1452: *Kewwago Ewrs*, p. (Cs. 3: 89), 1435: *Felsewrs* (FNESz. *Felsőörs*, Cs. 3: 89), 1452: *Nag Ewrs*, p. (Cs. 3: 89), 1455: *Felse Ewrs* (Cs. 3: 89), 1464: *Kewwago Ewrs*, p. (Cs. 3: 89), 1715: *Alsö Örs*, p. (OÖ. 384), 1715: *Felső Örss*, p. (OÖ. 387), 1782–1785: *Alsö Örs* (EKFT. mutató), 1804–1810: *A. Örs*, pagus, *F. Örs*, pagus (Lipszky IV: S 24), 1819–1869: *Alsó Örs*, *Felső Örs* (MKFT. Col. XXVIII. Sect. 55.). Alsó- és Felsőörs. Veszprémtől DK-re, a Balaton mentén fekvő település, Zala vármegyében.

Örs ~ Boldogasszonyörse ~ Czibriánörse ~ Kővágóörs ~ Örskál ~ Szőlősörs 1092/+1274/1399: *Zelesvrs* (DHA. 1: 282–3), +1093: *Zeleusurs* (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59, DHA. 1: 282–3), 1266: *Wrskaal* (FNESz. *Kővágóörs*, ÁÚO. 3: 141, Cs. 3: 66), 1266, 1358: *Wrskaal* (ÁÚO. 3: 141, Cs. 3: 66), 1267: *Vrskaal* (PRT. 10: 526), 1321: *Cybirenursy* (FNESz. *Kővágóörs*, Cs. 3: 89), 1351: *Cybriani Vrs*, t. (Cs. 3: 89), 1374: *Wrs*, p. (Cs. 3: 89), 1394: *Bodugazon-eursy* (Cs. 3: 89), 1645: *Kouago Ers* (PRT. 10: 794), 1715: *Kővági Örs*, p. (OÖ. 356), 1773: *Kővágó Eörs* (FNESz. *Kővágóörs*), 1782–1785: *Kővági Örs* (EKFT. mutató), 1782–1785: *Kővágó Örs* (EKFT. Col. VIII. Sect. 20.), 1804–1810: *Kővágó Örs*, pagus (Lipszky IV: S 22). Ide vonható: +1093: *Zeleusurs* KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59, Cs. 3: 89). Köveskáltól D-re, Zala vármegyében.

Kisörs 1782–1785: *Kis Örs* (EKFT. Col. VIII. Sect. 20.), 1804–1810: *K. Örs*, pr. (Lipszky IV: T 22). Kővágóörstől DNy-ra, Zala vármegyében.

Örsúr(vára) ~ Örsvár [1200] X. századra: *Vrsuur*, castr., *Ursuur*, castr. (Gy. 1: 798, KMHsz. 1. *Örsúr[vára]*), 1347: *Vrsur* (GOMBOCZ 1926: 7), 1864: *Örs vár* (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Sály felett, a Lator patak fejjénél, a Nyárágy forrásának közelében, Kácstól ÉK-re, Borsod vármegyében.

Orsova ~ Orosva ~ Orsva ~ Orsava 1150 k./13–14. sz.: *Ursoua*, castr., *Vrsia*, castr. (Anon., MELICH 1926: 2), 1351: *Orsva* (Cs. 2: 14, MELICH 1926: 2), 1373: *Orsua* (Cs. 2: 14, MELICH 1926: 2), 1419, 1424: *Orswa*, castr. (Cs. 2: 14, MELICH 1926: 2), 1428: *Orsava* (Cs. 2: 19, MELICH 1926: 2), 1478: *Orsova* (Cs. 2: 19, MELICH 1926: 2), 1396: *Oroswa* (Cs. 2: 15, MELICH 1926: 2). Romániai város az Al-Duna mellett, Temes vármegyében.

Orsova ~ Görgényorsova 1453: *Orsowa*, pr. (Cs. 5: 723, FNESz. *Görgényorsova*, MELICH 1926: 2, KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59), 1882: *Görgényorsova* (FNESz. *Görgényorsova*, MELICH 1926: 2).

Orsova ~ Olsava é. n.: *Orsoua*, fl., *Olšava* (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Talán Temes vármegyébe lokalizálható.

Orsova-hegy é. n.: *Orsova hegy* (KRISTÓ–MAKK–SZEGFŰ 1973: 59). Csík-csekefalva határában.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BENKŐ LORÁND (1998), Anonymus „kunjainak” személynevei. In: *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. 40–57.
- BENKŐ LORÁND (2003a), Anonymus ö-ző tulajdonnevei. In: *Beszélnek a múlt nevei*. Bp. 151–60.
- BENKŐ LORÁND (2003b), *Orsova és Ondava*. In: *Beszélnek a múlt nevei*. Bp. 168–80.
- BorsOkl. = SUGÁR ISTVÁN, *Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban (1245–1521)*. Miskolc, 1980.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III*, V. Bp., 1890–1913.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- FODOR FERENC (1936), Adatok a magyar gyepük földrajzához. *Hadtörténeti Közlemények* 37: 113–44.
- GOMBOCZ ZOLTÁN (1926), Örs és Örkény. *MNy*. 22: 6–12.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1958/1990), A csatlakozott népek. *Századok* 92: 44–76. Újra-kiadása: GYÖRFFY GYÖRGY, *A magyarság keleti elemei*. Bp. 43–79.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1990), A kabar kérdés. In: GYÖRFFY GYÖRGY, *A magyarság keleti elemei*. Bp. 83–93.
- HOFFMANN ISTVÁN (1996), Névtörténet — nyelvtörténet — társadalomtörténet. *MNyTK*. 207: 113–23.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), A Tihanyi alapítólevél három szórványáról: *Huluoodi, Turku, Ursa. HT*. 2: 67–82.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.

- HORGOSI ÖDÖN (1994), Újabb adatok és vélemény az Örs-utótagú helynevek eredeztetéséhez, értelmezésének kérdéséhez. *NÉ.* 16: 81–5.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abauj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938), Magyarország népei a XI.-ik században. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Szerk. SERÉDI JUSZTIANIÁN. Bp. II, 365–472.
- KOVÁCS HELGA (2011), Határvédelemre utaló helynévi lexémák a régi magyar nyelvben. In: *Juvenilia 4. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája.* Szerk. PETE LÁSZLÓ. Debrecen. 168–78.
- KOVÁCS HELGA (2012), *Határvédelemre utaló helynévi lexémák a régi magyar nyelvben.* Szakdolgozat. Kézirat. Debrecen.
- KRISTÓ GYULA (1983), *Tanulmányok az Árpád-korról.* Bp.
- KRISTÓ GYULA (2003), *Nem magyar népek a középkori Magyarországon.* Bp.
- KRISTÓ GYULA–MAKK FERENC–SZEGFÜ LÁSZLÓ (1973, 1974), *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez I–II.* Acta Historica Szegediensis. Tomus XLIV., XLVIII., Szeged.
- Lipszky = LIPSZKY JÁNOS, *A Magyar Királyság és társországai térképe és névtára (1804–1810).* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MELICH JÁNOS (1926), Orsova. *MNy.* 22: 1–6.
- MELICH JÁNOS (1932), [Cím nélkül.] *MNy.* 28: 255.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánóság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MOÓR ELEMÉR (1932), Szláv eredetű emelkedésnevek alföldi hely- és dűlőnevekben. *Nyr.* 61: 35–9, 68–73.
- NAGY J. BÉLA (1927), Örs, örs. *MNy.* 23: 52.
- OÖ. = *Az 1715. évi országos összeírás.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- PAIS DEZSŐ (1962), Úr volt-e valóban *Vrsuuru*? *MNy.* 58: 133–46.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII.* Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- RÁCZ ANITA (2007), A pszeudo-törzsnévi eredetű településnevekről. In: *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHÁSZ DEZSŐ. Debrecen–Bp. 45–55.
- RegArp. = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke.* Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. I–II/1–4. Bp., 1923–1987.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2001), *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban.* Debrecen.
- Zs. = *Zsigmondkori oklevéltár I–IV.* Összeállította MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp., 1951–1994.

Béres Júlia

Adalékok a *Hortobágy* etimológiájához*

1. KISS LAJOS a több mint négy évtizeddel ezelőtt közreadott „Hol tart ma a Hortobágy név etimológiájának vizsgálata?” című tanulmányában összegezte a 19. és 20. században megjelent etimológiai magyarázatokat a Hortobágy névével kapcsolatban (1972–1974).

A névre vonatkozó korai etimológiai magyarázatok meglehetősen kétes értékűek. JERNEY JÁNOS például a Várad Regestrum 1214/1550-es *Or(t)obag* adatát *Ortó-bágy*-ként olvassa, és feltételezi, hogy a *Bágy* nevű víz irtó vagy ortó tulajdonságáról kapta a nevét (JERNEY 1854: 102, idézi KISS L. 1972–1974: 22). CZUCZOR GERGELY és FOGARASI JÁNOS szerint a folyó nevének gyöke a *hor*, amely valószínűleg egyezik a ’vájás, túrás, rovatékos vonal’ jelentésű *horh*, *horny*, *horzs* szavak gyökével; ebből származik a ’dörzsölés által koptat, váj, túr’ jelentésű elavult *hort* ige, mely a ’vízmeder’ jelentésű *ágy* szóval *hortó ágy*, könnyebb kiejtéssel *horto-v-ágy*, *horto-b-ágy*, azaz földet horholó, túró vízágy értelmű (CZF. 2: 1695, illetve idézi ORTVAY 1882: 382). ORTVAY szerint a szó a *Horto* és a *Bágy* összetételéből keletkezett, az utótag eddig nincs megfejtve, és azt is lehetségesnek tartja, hogy a görög és a latin nyelvből származik a két szó (ORTVAY i. h., idézi KISS L. 1972–1974: 23), ennek azonban semmilyen tudományos alapja nincs.

A névfejtési kísérletek közül KISS LAJOS ECSEDI ISTVÁN magyarázatát emeli ki, és mutatja be részletesebben. ECSEDI *Bágy* névvel a Hortobágy folyó egyik ágát illeti, mely a *bágy* ’széles felszíni mélyedés, morotva’ népies szót őrzi. Utal arra, hogy Polgár környékén létezik egy *Polgári bágy* és egy *Margitai bágy* nevezetű morotva, mivel pedig a Hortobágy középső ágát csak akkor nevezik *Hortobágy*-nak, mikor a *Bágy* eléri *Kis Hort* pusztát, ezért nevezik a *horti Bágy*-at *Hortibágy*-nak, és mivel a hortobágyi ember sosem a *Horti-pusztá*-ra ment, hanem *Kis-Hort*-ra vagy *Nagy-Hort*-ra, ezért nem *Horti bágy*, hanem *Hort-bágy*, a könnyebb kiejthetőség miatt *Hortobágy* lett a folyó neve (ECSEDI 1914: 4–5, idézi KISS L. 1972–1974: 23).

KISS LAJOS ezt az etimológiai magyarázatot tartotta valószínűnek, és fejlesztette tovább nyelvészeti szempontból. Az előtag, az 1267 óta adatolt *Hort* Horto-

* A tanulmány az MTA–DE „Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport” programja keretében készült.

bágy község külterületi lakott helyeinek megjelöléseként él tovább mint *Hortife-nék* és *Nagyhort* (KISS L. 1972–1974: 23). Az utótag a *bágy* vízrajzi köznévv, illetőleg a belőle alakult *Bágy* földrajzi név, melynek régiségét az ómagyar *Bagzegh* névalak igazolja megítélése szerint: ez olyan szögletet, zugot jelölt a Hortobágy folyó közelében, amit a Bágy vize fogott közre. Analógiaként azt is megemlíti, hogy a névalak szerkezetileg megegyezik a Nádudvar határában fekvő *Kösély-szeg*-gel (KISS L. i. h.).

Hogy a *Hortobágy* eredetét tekintve tehát összetett szó, annak szerinte nincs sem névtörténeti, sem névföldrajzi akadály, de a tagok közötti magánhangzó magyarázatra szorul: a *Hortubag* ~ *Hurtubag* valószínűleg jelöletlen birtokviszonyból keletkezett összetétel, mely a *Hort* helynév és a *bágy* köznévv kapcsolatából jött létre, és a *Hortu* tövéghangzója azért maradt meg, hogy az összetétel kiküszöbölje a **Hortbágy* hármassalhangzó-torlódását (KISS L. 1972–1974: 24).

KISS LAJOS szól emellett az erdélyi *Hortobágy* folyó nevééről is, melyet románul *Hirtibaciu*-nak, *Hirtibav*-nak, *Harbov*-nak és *Cornățel*-nek, németül pedig *Harbach*-nak és *Haarbach*-nak neveznek, illetve megemlíti a folyó mentén fekvő *Hortobágyfalva* helységet is, melynek a románban *Cornățel*, a németben *Harbachsdorf* a neve. Szerinte ezek etimológiai eredet tekintetében nem kapcsolhatók össze a magyarországi Hortobágy nevével, a legvalószínűbb, hogy a *Har(a)bach* alak erdélyi szász eredetű, mely a német R. *Hart* '(hegyi) erdő' és *Bach* 'patak' összetétele, a szabályos hangtani megfelelés hiánya pedig a magyar *Hortobágy* analógiás hatásának tulajdonítható (KISS L. 1972–1974: 26).

A Szilágy megyei Érkávás határában fekvő *Hortobágy* dülönév összefügg ugyan a magyarországi Hortobágy nevével, de csak olyan módon, hogy a térszíni hasonlóság miatt ugyanezt a nevet az érkávási határ egy részére tudatosan alkalmazhatták (KISS L. 1972–1974: 27). Egyes kutatók megemlítették a Pest megyei *Torbágy* (*Biatorbágy*) és az Udvarhely megyei *Bágy* helységneveket is a *Hortobágy* nevével összefüggésben, de a történeti adatok KISS LAJOS szerint azt mutatják, hogy ezek sem kapcsolódnak etimológiai tekintetben a Hortobágyhoz (KISS L. 1972–1974: 27).

A szerző itt idézett írásának már a címével is jelezte, hogy magyarázatát a kutatási folyamat egy lépcsőjének tekinti legfeljebb, mivel „a földrajzi nevek eredetének vizsgálata, mint a valóság egyre tökéletesebb megismerésére irányuló tudományos tevékenység általában, soha le nem zárulhat, be nem fejeződhet” (KISS L. 1972–1974: 27). A szerző a *Hortobágy* nevekkel kapcsolatos fenti véleményét a „Földrajzi nevek etimológiai szótára”-ban is fenntartotta (vö. FNESz. *Hortobágy*, *Hortobágyfalva*).

2. Doktori értekezésem témája a Hortobágy tájegység helyneveinek névrendszertani vizsgálata. 2012-ben kezdtem gyűjtőmunkát folytatni azzal a céllal, hogy a térség élőnyelvi és történeti névanyagát minél nagyobb teljességgel összegyűjtsem, és elemezzem etimológiai, történeti és rendszertani tekintetben. Ezzel össze-

függésben került elő a *Hortobágy* és a — KISS LAJOS névfejtésében is felmerült — *Hort* és *Bágy* nevek etimológiája is. Ő maga mindhárom névre vonatkozóan a legkorábbi adatokat mutatja be és értelmezi, újabb kori előfordulásokat az utóbbiak esetében azonban egyáltalán nem közöl, pedig ezek ismerete fontos a nevek magyarázatában. E nevek pusztán etimológiai vizsgálata helyett célszerűbb a helynév-rekonstrukció módszerét alkalmazni: míg ugyanis az etimológiai elemzés megelégszik azzal, hogy bemutatja a névnek valamely nyelvben a keletkezésekor feltehető alakját, fonológiai és morfológiai szerkezetét, felderíti a benne található lexémák jelentését, tehát leginkább az eredetre utal, addig a névrekonstrúció a forrásadatokat a forrásokon belüli viszonyaik szerint vizsgálja, a név változástörténetét a lehető leggazdagabb adatolással igyekszik feltárni, és ezzel az eredet magyarázatát is biztosabb alapokra helyezi (HOFFMANN 2008: 26).

Jelen írásomban arra vállalkozom, hogy újabb adatokkal, leginkább legújabb kori, élőnyelvi előfordulásokkal egészítsem ki az eddigieket, hiszen ezek segítségünkre lehetnek abban, hogy a történeti adatok azonosítását biztosabban elvégezhessük, alaktani, hangtani változását jobban nyomon követhessük, és a lokalizációjukat is pontosabban megadhatjuk. Segítenek továbbá a történeti, földrajzi kép pontosításában, amely a nevek denotátumainak jobb megismerését szolgálja. A Hortobágy esetében ez a történeti, földrajzi azonosítás azért is nagyon fontos, mert e táj az elmúlt évezredben igen jelentősen átalakult: a terület az Árpád-korban igen sűrű településhálózattal rendelkezett, majd lassan elnéptelenedett, lényegében eltűnt róla az állandó népesség. A Tisza áradásai, majd a folyószabályozások, illetve a tudatos természetelakítás miatt jelentősen változott a természeti képe is. Így sem a régi természeti állapotát, sem a településhálózatát nem könnyű megismerni. Emellett mérlegre kell tenni a vizsgált nevekhez kapcsolódó etimológiai és névtörténeti elképzeléseket névrendszertani tekintetben is. És ha ezáltal nem is tudjuk véglegesen megoldani, de reményeim szerint némileg előbbre lendíthetjük a vizsgálat alá vett nevek nyelvi magyarázatának ügyét.

3. KISS LAJOS névmagyarázatának talán leghomályosabb, mégis emellett leginkább kulcsfontosságú része a *Bágy* név elemzése. Nemcsak nehéz azonosíthatósága miatt, hanem abból adódóan is, hogy ezt a nevet egy *bágy* földrajzi köznévre vezeti vissza, amit a *bágyad* igével hoz kapcsolatba.

Úgy gondolja, ECSEDI ISTVÁN jutott legmesszebbre a *Bágy* név etimológiájának megfejtésében: szerinte a szó a Hortobágy-pusztán széles felszíni mélyedést, talán egy feltöltött morotvát jelent, melyben csapadékos időben megáll a víz, de hamar lehúzódik vagy elpárolog, és a lakosok bőséges füvet kaszálnak az ilyen folyóban (KISS L. 1972–1974: 23). Ezzel a jelentéssel szerepel a *bágy* az ÚMTsz.-ban is, ahol egy Ároktőről származó feljegyzés szerint ’kanyargó síkföldi folyócska’ értelmű (de vö. még a Mikszáth Kálmán „A jó palócok” novelláiban előforduló fiktív nevek közül a *Bágy* patak rendszeres említését is), illetve H. FEKETE PÉTER szerint ugyanilyen néven létezett Hajdúböszörmény határában nádtermő

hely is (1959: 41, idézi KISS L. 1972–1974: 24). MAÁ CZ ENDRE „Földrajzi táj-szótár”-a térképészeti oldalról közelít a földrajzi köznevekhez, szótárába azokat a földrajzi értelmű tájzavakat vette fel, amelyek a népnyelvben, az egyes nyelvjárásokban ma is mindennaposak, ám a köz- és irodalmi nyelvben teljesen ismeretlenek, vagy eltérő jelentésük van. Ebben a gyűjteményben is megtalálható a *bágy* szó ’kisebb folyóvíz, patak, vízfolyás’ jelentéssel (MAÁ CZ 1995). KISS LAJOS a *bágy* közszo etimológiáját illetően megfontolásra ajánlja a *bágyad* ’erőtlenedik, lankad’ igével való összetartozását, és a ’morotva, holt ág’ jelentésű *halvány*-nyal azonos szemléleti alapon létrejött szónak gondolja (KISS L. i. h.).

A név történetét talán időben visszafelé haladva a legkönnyebb kibogozni: a 19–20. századból ugyanis igen gazdagon adatható, illetve ma élőnyelvi használatban is sokféle előfordul. A Hortobágy északi területén végzett élőnyelvi és történeti helynévgyűjtésem azt mutatja, hogy Görbeháza és Újszentmargita területén számos névalakban szerepelt a *Bágy* helynév, de Folyás és Polgár területéről is bőven van rá adat, sőt felbukkan ettől jóval délebbre is.

Görbeházán több névben is előfordul név részeként, így a 2013: ***Bágy ~ Bágy laposa ~ Bágyi-rész ~ Bágyi-dűlő*** ’Görbeháza külterületén, az M3-as autópályától északra elterülő térség’, 1970: *Bágy ~ Bágy-ódal* (PJFN. 24), 1968: *Bágy* (Terge 62), 1966: *Bágy* (HBML. SzmK. 33/10, 25), 1959: *Bágyi* (HBML. XXIII. 9/c. 10. d.), *Bágyi ~ bágyi rész* (HBML. XXIII. 9/c. 10. d.), 1943: *Bágyi rét* (SzSzBML. T 584.), 1927: *Bágy* (SzSzBML. T 562.), 1924: *Bágy* (SzSzBML. T 462.), 1918: *Bágy* (SzSzBML. T 150.), 1916: *Bágy* (HBML. SzmK. 32/22, 23; HBML. SzmK. 38/58.), 1909: *Bágy* (HBML. VI. 127/III. 4. k./91.), 1900: *Bágy* (SzSzBML. T 526.), 1858: *Bágy* (MKFT.), 1853: *Polgári Bágy* (MOL. S 78 223. téka Polgár 001–023); ***Bágy-kaszáló*** ’ma már nem ismert név Görbeházán, nagy valószínűséggel a Bágy egy része volt’, 1970: *Bágy-kaszáló* (PJFN. 24), 1966: *Bágy kaszáló* (HBML. SzmK. 33/10, 25), *Bágykaszáló* (HBML. SzmK. 33/19, 20, 41–51), 1930: *Bágykaszáló* (HBML. SzmK. 42/14.), 1916: *Bágykaszáló* (HBML. SzmK. 32/16, 18, 22, 23; HBML. SzmK. 38/52, 58.); 2013: ***Bágyi-erdő ~ Bágy-erdő ~ Bágyi*** ’Folyás és Görbeháza határán elterülő erdő’, 1970: *Bágy-erdő, Bágyi-erdő* (PJFN. 24), 1968: *Bágyi erdő* (Terge 62); 2013: ***Bágyi-folyó*** ’a Bágyi-erdőtől induló, a Szandalikba ömlő kanális’ (a margitai adatközlők ezt a vízfolyást *Bágy-Szandalik*-nak nevezték), 1943: *Bágyi nagy-csat.* (SzSzBML. T 584.); ***Bágy-tanya*** ’egykori tanya volt a belterület mellett, a főúttól északra’, 1927: *Bágy tn* (SzSzBML. T 562.), 1924: *Bágy tn.* (SzSzBML. T 462.), 1918: *Bágy tn* (SzSzBML. T 150.), 1900: *Bágy tn.* (SzSzBML. T 526.), 1858: *Bágy tanya* (MKFT.); ***Bágy-telek*** ’Folyás felé elhelyezkedő terület, melynek pontos helye ismeretlen, talán azonos a Bágyi-föld mellett fekvő Vitéztelekkel’, 1961: *Bágytelek* (HBML. XXIII. 9/c. 10. d.), 1959: *Bágytelek* (HBML. XXIII. 9/c. 10. d.); 2013: ***Bágy halma ~ Bágy-halom ~ Bágyhalmasi rész*** ’Folyáshoz közeli lapos rész’, 1970: *Bágy halma, Bágy-halom, Kis-Bágy halma* (PJFN. 24), 1968:

Bátyhalom, Bányhalma (Terge 62), 1966: *Kisbágyhalom* (HBML. SzmK. 33/41–51.), 1966: *Kisbágyhalma* (HBML. SzmK. 33/20.), 1930: *Kisbágyhalma* (HBML. SzmK. 42/14.), 1934: *Bágyhalom* (SzSzBML. T 152.), 1927: *Kis bágy halom* (SzSzBML. T 562.), 1916: *Kisbágyhalma* (HBML. SzmK. 32/16.), 1909: *Kisbágyhalma* (HBML. VI. 127/III. 4. k./75.), 1900: *Kis-bágy hal.* (SzSzBML. T 526.), 1858: *Kis bágy halom* (MKFT.); 2013: **Folyási-Bágy ~ Folyási-rész** 'a Bágyi-erdő mellett elhelyezkedő terület a község nyugati határában, a folyási határ mentén', 2013: **Bágyi-föld** 'a folyási, margitai, görbeházai határ mellett elhelyezkedő terület', összefoglaló név, történeti adatait lásd Folyásnál *Bágy* alatt.

Az újszentmargitai határban három objektum őrzi a nevét: 2013: **Bágy-Szandalik ~ Szandalik** 'Újszentmargita keleti részén a Bágy-Szandalik csatorna mellett elterülő szikes, juhtartásra használt pusztá vagy legelő', történeti adatai csak az utóbbi névalaknak vannak, 1968: *Szandalik* (Terge 94), 1959: *Szandalik* (HBML. XXIII. 9/c. 32. d.), 1956: *Szandalik* (HBML. XXIII. 9/c. 32. d.), 1916: *Szandalik* (HBML. SzmK. 39/50, 56, 55, 49, 51, 53, 54, 34, 48.), 1909: *Szandalik* (HBML. VI. 127/III. 4. k./145, 146, 148, 150, 151, 152, 153.); 2013: **Bágy ~ Bágyi-rész** 'a külterület északi részén, Bődönháttól északkeletre elterülő erdő és szántóföld', 1965: *Bágy* (Pete 4), 1965: *Bágyi erdő* (Pete 4), 1916: *Margitai bágy* (HBML. SzmK. 38/65.), 1909: *Bágy* (HBML. VI. 127/III. 4. k./91, 92.), 1909: *Margitai bágy* (HBML. VI. 127/III. 4. k./100, 101, 102, 111, 112, 113.), 1864: *Margitai bágy* (Pesty 247), 1853: *Bágy* (MOL. S 78 223. téka Polgár 001–023), 1853: *Margitai Bágy* (MOL. S 78 223. téka Polgár 001–023); 2013: **Bágy-Szandalik ~ Bágy-szandaliki-csatorna ~ Szandalik-ér** 'Görbeháza felől érkező, az újszentmargitai külterület keleti részén észak–dél irányban haladva a délkeleti határban a Hortobágyba ömlő ér', a történeti források is több néven említik, 1970: *Szandalik*, 1965: *Bogárvó* (Pete 6), 1965: *Szandalik-csatorna* (Pete 6), 1909: *Szandalik*, *Bágyiszandalik* (PJFN. 26), 1948: *Szandalik* [eret jelöl] (HBML. SzmK. 40/1–13.), 1916: *Szandalik* (HBML. SzmK. 39/51.), 1916: *Szandalik csatorna* (HBML. SzmK. 39/50.), 1909: *Szandalik* (HBML. VI. 127/III. 4. k./140, 147, 148.).

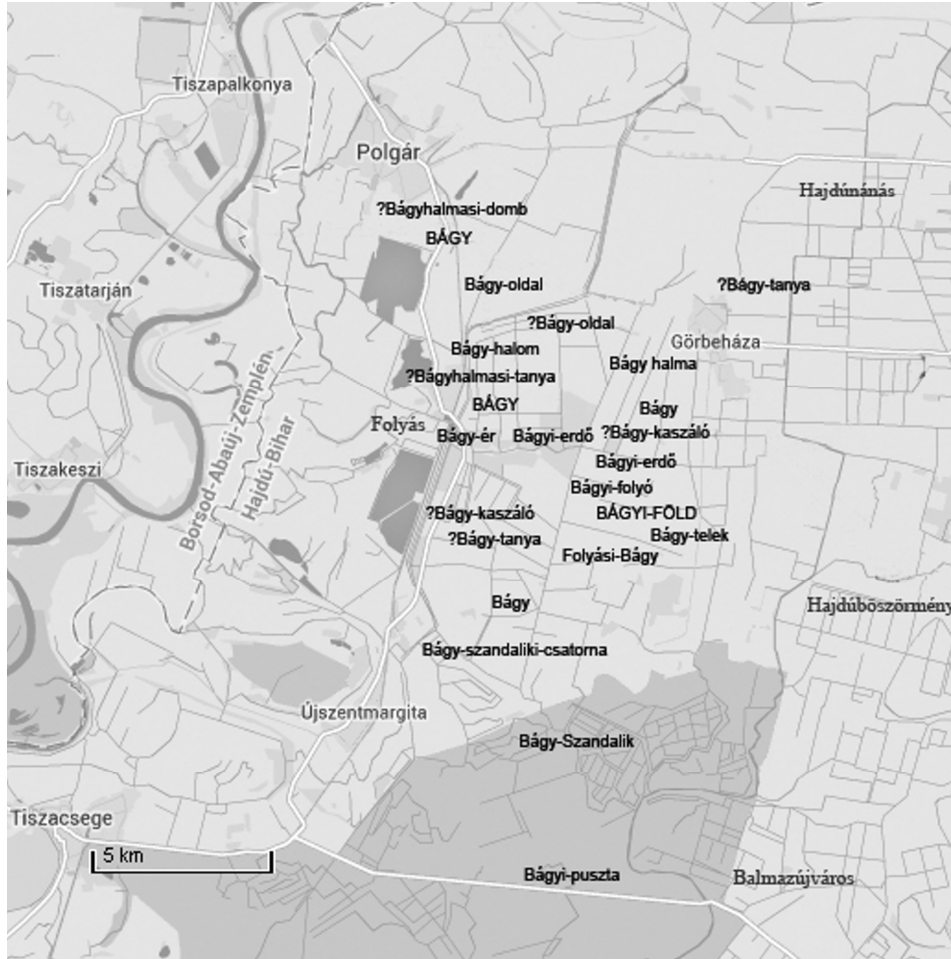
Folyás határában is igen gazdagon adathozható a név: **Bágy-ér** 1970: *Bágy-ér* (PJFN. 19), 1968: *Bágy ér* (Terge 17); **Bágy** 1970: *Bágy* (PJFN. 19), 1968: *Bágy* (Terge 17), 1965: *Bágy* (Görömbei, Polgár 17), 1909: *Bágy* (HBML. VI. 127/III. 7. k.), 1802–1811: *Bágy* (Görög); **Bágyhalmasi-tanya** 1970: *Bágy-halmasi-tanya* (PJFN. 19), 1968: *Bányhalma tanya* (Terge 43), 1943: *Bágyhalom* (SzSzBML. T 584.), 1927: *Bágy halom tn.* (SzSzBML. T 562.), 1916: *Kisbágyhalmi tanya* (HBML. SzmK. 32/12., HBML. SzmK. 38/43.), 1909: *Kisbágyhalmi tanya* (HBML. VI. 127/III. 4. k./67.), 1900: *Bágy halom tn.* (SzSzBML. T 526.), 1897 *Bágy t.* (SzSzBML. T 373.), 1889: *Bágy t.* (SzSzBML. T 108.), 1802: *Bágy t.* (SzSzBML. T 110.); **Bágy-tanya** 1927: *Bágy tn.* (SzSzBML. T 562.), 1924: *Bágy tn.* (SzSzBML. T 462.), 1918: *Bágy tn.* (SzSzBML. T 150.); **Bágy-kaszáló**

1970: *Bágy-kaszáló* (PJFN. 20), 1968: *Bágykaszáló* (Terge 17), 1945: *Bágykaszáló* (HBML. XVII. 552. d), 1909: *Bágy-kaszáló* (PJFN. 20), 1917: *Bágykaszáló* (HBML. SzmK. 32/19.), 1909: *Bágykaszáló* (HBML. VI. 127/III. 7. k.), 1909: *Bágy kaszáló* (HBML. VI. 127/III. 4. k./82, 83, 91.), 1909: *Bágy kaszáló* (HBML. VI. 127/III. 4. k./75.), 1864: *bágyi kaszálló* (Pesty 247), *Bágy réte* 1463/1464: *Bagyrethe* (Sugár 430/18.); **Bágy környéke** 1864: *bágy környéke* (Pesty 247); **Bágy-oldal** 1916: *Bágy oldal* (HBML. SzmK. 32/12.), 1909: *Bágy-oldal* (HBML. VI. 127/III. 4. k./66, 67.), 1909: *Bágyoldal* (HBML. VI. 127/III. 4. k./58.), 1909: *Bágy oldal* (HBML. VI. 127/III. 4. k./58.); **Bágy-halom** 1981: *Bágy halom* (H.h. 41), 1970: *Bágy halma* (PJFN. 19), 1968: *Bátyhalma* (Terge 17), 1965: *Kisbágyhalma* (Görömbei, Polgár 17), 1943: *Bágyhalom* (SzSzBML. T 584.), 1916: *Kisbágyhalma* (HBML. SzmK. 32/12,15,18,19.; HBML. SzmK. 38/42,43.), 1909: *Kisbágyhalma* (HBML. VI. 127/III. 4. k./67, 74, 83.; HBML. VI. 127/III. 7. k.); **Bágyi-erdő** 1970: *Bágy-halmasi-erdő, Bágyi-erdő* (PJFN. 19), 1968: *Bágyi erdő, Bányhalmasi erdő* (Terge 17), 1943: *Bágyi erdő* (SzSzBML. T 584.).

Polgár területén is számos névben előfordul: **Bágy** 1961: *Bágyi (dülő)* (HBML. XXIV. 203/c. 23. d.), 1961: *Bágy* (HBML. XXIV. 203/c. 23. d.), 1949: *Bágy* (HBML. V.A. 663/b,c,d 3. d.); **Bágy-nádas** 1864: *bágy nádas* (Pesty 247); **Bágy-oldal** 1970: *Bágy-ódal* (PJFN. 19), 1968: *Bágyódal* (Terge 18), 1916: *Bágy oldal* (HBML. SzmK. 38/36,42,43.), 1909: *Bágyoldal* (HBML. VI. 127/III. 6. k.), 1909: *Bágy-ódal* (PJFN. 19), 1864: *bágy oldali kaszálló* (Pesty 247), 1864: *bágy oldali legelő* (Pesty 247), 1858: *Bagy Ódal* (MKFT.); **Bágy tisztása** 1864: *bágy tisztása* (Pesty 247); **Bágyi-mocsár** 1864: *bágyi mocsár* (Pesty 247), 1806: *Lacus Bagy* (Lipszky, Mappa), 1782–1785: *Bagy Morast* (EKFT.); **Bágy-halmasi-domb** 1970: *Bágy-halmasi-domb, Bágyi-domb* (PJFN. 19), 1968: *Bátyhalmasi domb* (Terge 17), 1945: *Bágyhalma* (HBML. XVII. 552. a), 1916: *Kisbágyhalma* (HBML. SzmK. 38/47, 52.), 1877: *Bágy halmi tagok* (MOL. S 78 223. téka Polgár 028–032).

Balmazújváros külterületének északnyugati részén, Darassa közelében is előfordul egy névalakban: **Bágyipuszta** 1988: *Bágyipuszta*, 1958: *Bágy*, 1942: *Bágyipuszta* (Fekete 9).

A mellékelt térképen (1. ábra) látható a fent említett nevek által jelölt helyek elhelyezkedése. A pontosabban nem lokalizálható objektumok neve előtt kérdőjel szerepel.



1. ábra. A Bágy névbokra a Hortobágy északi részén.

A 18–19. századból való egyes források segítségével részletesebb információkat is szerezhethetünk a térségben említett *Bágy*-ról. Az első katonai felmérés térképén Polgártól délkeletre helyezkedik el *Bagy morast*, a hozzá tartozó leírásban pedig *Bagy mocsár* olyan mocsarat jelöl, mely sohasem szárad ki, száraz időben néhány helyen gyalog lehet átkelni rajta (idézi CSORBA 1990: 27). LIPSZKY JÁNOS is feltüntet ugyanezen a helyen *Bagy* nevet, mely egy *lacus*-t, azaz tavat jelöl (Lipszky, Mappa és Rep.). Vásárhelyi Pál a Tisza folyó általános szabályozási tervében említi, hogy a Tisza vízárjának egyik útja az Ároktő és Csege közti *Selypes* nevű ér, mely a Szentmargitai pusztán két ágra oszlik: a bal *Selypes* néven marad, és a *Papp tavá*-ba ömlik, a jobb ág *Folyás ér* név alatt a vizet Polgár határában a *Bágy* nevű tóba vezeti (DEÁK 1996: 49–50, DUNKA 1996: 12–3). A Polgár környéki hatalmas mocsárvilág lecsapolása 1843-ban kezdődött, a Tisza

1888-ig gondoskodott a vízutánpótlásról, ekkor öntötte el utoljára a Hortobágyot (LOVAS 1993: 41–2). PESTY FRIGYES Nádudvar leírásánál említi a debreceni pusztán folyó *Bágy folyam*-ot, mely inkább mocsárnak, tónak tekinthető (Pesty 309). Egy 19. századi forrásban „*Bágy tisztáján lévő*” csikászatról olvashatunk, 1843-ban pedig *Bágy-tisztása* nádalórétként van számon tartva (BENCSIK 1974: 232, 272).

Az élőnyelvi és a 19–20. századi történeti adatok, valamint az őket ábrázoló térkép alapján jól látható, hogy a *Bágy* néven említett helyek egy keskeny, észak–dél irányban hosszan elnyúló sávban, a mai Újtikos és Balmazújváros határa közötti térségben helyezkednek el. Ez a mintegy 30 km hosszúságú terület nagyjából az egykor szabályozatlan Hortobágy folyó völgyével esik egybe. A tájegység felszíni viszonyainak és egykori földrajzi jellegének ismeretében feltehető, hogy a *Bágy* egykor ezen a területen egy összefüggő mocsaras alföldi területet jelölhetett.

Noha a középkorból jóval kevesebb adat maradt fenn erről a területről, érdemes ezeket is megvizsgálni, hogy még árnyaltabb képet kaphassunk a névnek és az általa jelölt helyeknek a történetéről. Egy 1464-ben kelt oklevélben a Csósz határjárásakor említett *Bagyrethe*, *Bagyhalma*, *Nagbagyhalma* névalakokat a mai polgári, illetve folyási határban található *Bágy-kaszáló*-nak és a *Bágyi-halmok*-nak (*Kis Bágyhalom* és *Nagy Bágyhalom*) feleltethetjük meg (SUGÁR 1974: 430). Csósz templomának helyét megtalálták, és pontosan azonosították a mai Polgár belterületére és az attól keletre fekvő területre, egészen Újtikos délnyugati szögéig (i. m. 419). A határjárás Kékesegyházát is megemlíti (i. m. 430), mely a mai Újtikos területén azonosítható (i. m. 419, vö. MESTERHÁZY 1975: 227, illetve NÉMETH 1997: 105), így az oklevélben szereplő *Bágy*- előtagú neveket kétségtelenül azonosíthatjuk a mai polgári, folyási, görbeházi *Bágy* nevekkel.

Több kutató két *Bágy*- előtagú települést is az egi püspökségnek egy 1261/1271-ből való oklevélben említett alapítólevele alapján: a *Hortubagwyze* mellett fekvő *Bagzeg*-et és *Bogeghaz*-at, vagyis Bágyszeget és Bággyegyházát (ZOLTAI 1911: 47, ECSEDI 1914: 85, Cs. 1: 510). Az általuk idézett oklevélben *Bagzegh* (*Bagzeg*) település *Ozlaar* és *Timar*, illetve *Feierzenthmargita* között van felsorolva. Oszlár Polgártól nyugatra a Tisza jobb partján, Timár Rakamaztól északra fekszik, Fejérszentmargita pedig a mai Újszentmargitával azonosítható. Az oklevélben emellett azonban nem *Bogeghaz* szerepel, hanem a kritikai kiadás szerint: *alia villa Popeghaz* (*Pogeghaz*) *vocata iuxta Hortubaguize cum piscaturis in comitatu de Zabouch* (DHA. 1: 60). Ez pedig az egykori szabolcsi Papegyház egyik első említése, ami a mai Hortobágy község területére, a Hortobágy folyótól nyugatra lokalizálható (NÉMETH 1997: 150). Az élőnyelvi gyűjtés során az adatközlők elmondták, hogy régészek templomromra bukkantak a község északi részén, a Pap ere partján, ahol valaha egy település feketett: e település nevét őrzik a *Pap-egyházi-erdő*, *Pap-egyházi-rész* határnevek is, azaz a mai helynévanyag is megerősíti a régészek és történészek fenti azonosítását. A fentiek sze-

rint az egyesek által e térségbe lokalizált Bányegyháza egykori létének tehát semmi alapja nincs.

A Bány nevekkel kapcsolatba hozható esetleg *Bánya* is. A Várad Regestrum-ban említett 1219/1550: *villanis de Banya* (VR. 74. §, 221–2), v. *Baga* (VR. 79. §, 224) azonban nehezen azonosítható, a peres iratokból pusztán arról kapunk információt, hogy a falut hevesi várnépek lakták. Éppen ezért megoszlanak a vélemények arról, pontosan hol is feküdt ez az egykori falu: GYÖRFFY szerint Heves megyében Heves és Poroszló között, esetleg Sarud környékén feketett (Gy. 3: 68, majd az ő nyomán K. FÁBIÁN 1997: 27 is), de szabolcsi elhelyezkedése is elképzelhető (NÉMETH Görbeháza környékére lokalizálja, 1997: 28). Miután Heves és Szabolcs vármegye szomszédosak voltak, és mindkét elképzelés a megyehatár közelébe helyezi a falut, e vélemények mégsem egészen ellentmondóak egymásnak; ugyanakkor sem Sarud, sem Poroszló jelenkori helynévadatai között nem szerepel sem önállóan, sem összetételben *Bány(a)* (HMFN. 2: 104–5, 120–6). Mindameltett ha a környékre lokalizálható is a fenti *Bánya* falu, az nem feltétlenül azonosítható *Bány* településsel, hiszen ilyen jellegű alakváltozatok nem szokásosak a régi magyar helynevek körében. A *Bánya* egyébként nagy valószínűséggel egy ugyanilyen alakú régi személynévből eredeztethető (vö. ÁSz. *Baga*).

A fent említett *Bagzeg* ~ *Bágyszeg* birtokkal MÓDY GYÖRGY azonosítja az 1259-ben a Borkalán nembeli Nána ispán végrendeletében szereplő *Boog* falut, amely véleménye szerint a mai Görbeháza közelében feketett (F. IV/2: 522, idézi MÓDY 1995–1996: 181). CSÁNKI DEZSŐ pedig egy 1429-ből származó *Baag* adatot olvas *Bány*-ként, és az akkori Polgár határában, délkeleten fekvőnek említi (Cs. 1: 510). Ezeket azonban NÉMETH PÉTER (é. n., de lásd még SUGÁR 1974: 423 is) az Újszentmargita területére lokalizálható *Bag* faluval azonosítja, az alábbi adatokat ide sorolva: 1259: *Boog* poss. (F. IV/2: 522), 1429: *Baag* (Cs. 1: 510), 1337/1338: p. *Boog* (AOKlt. 21: 518, 543, 627), 1338: p. *Boog* (DF. 247883), 1339: p. *Moogh* (recte: *Boogh*) (AOKlt. 23: 74), 1347: p. *Boog* (A. 5: 151, AOKlt. 31: 1048). Ezek *oo* betűjelölése — a CSÁNKI említette, 1429-ből való adat kivételével — valóban nemigen utalhat *á* hangértékre, azaz aligha sorolhatók a *Bány* adatai közé.

A szabolcsi, feltételezett *Bány* patakkal kapcsolatban azonban az Árpád-kori oklevelekből semmilyen közvetlen adat nem maradt ránk. Egyesek feltételeznek ugyan *Bány* patakot ezen a területen is (például DUNKA 1996: 10, 12), ám mások nem tesznek említést róla (MIKESY 1940, ORTVAY 1882). Arra, hogy valóban létezett itt ilyen nevű víz, bizonyíték lehet a Polgár, Folyás, Görbeháza, Újszentmargita stb. határnevei közt előforduló számos újabb kori, fent említett *Bány*-előtagú név, illetve ezek hosszú sáv mentén való elszórt elhelyezkedése.

A *Bány* nevű vízfolyás egykori meglétére másfelől közvetett módon a fent idézett *Bágyszeg* neve is utalhat, amely a 'Bány folyó szegletében fekvő település'-t jelölhette ugyanúgy, ahogyan a *Nyitraszeg* 'település Bars vm. ÉNy-i részén a

Nyitra mellett' (KMHsz. 1: 204) vagy *Körösszeg* 'település és vár Bihar vármegye Ny-i részén a Körös mellett' (KMHsz. 1: 165) településnév utótagja is folyó melletti elhelyezkedésre utal. Hogy a Bány patak nevére nem találunk korai történeti adatokat, annak oka esetleg az lehet, hogy a *Hortobány* víznév már korán átterjedhetett a folyóvíz e felső szakaszának a megnevezésére is, s így a Bány patak neve igen hamar kiveszett a nyelvtudatból, és ezért a fennmaradt oklevelek sem őrzik.

A fentiekben utaltunk rá, hogy a *Bány* víznevet többen egy ugyanilyen alakú vízrajzi köznévre vezetik vissza. Ezt az elképzelést támasztja alá ECSEDI azon megfigyelése is, miszerint a hortobányi ember nem tulajdonnévként használja a *bány* szót, hanem általánosan, az *ány* szó értelmében, vízmedert, hajlást jelöl vele, ahol összefut a víz (ECSEDI 1914: 62–3).

Ahhoz azonban, hogy vízrajzi köznévként tekintsük a *bány*-ot, a nyelvterület más részein is nagy valószínűséggel kellene *bány* adatokat találnunk, azonban a megyei adattárakban nem akadunk olyan határnévre, mely ezt a lexémát magában foglalná, de még a határon túli adattárakban sem találkozhatunk vele. Ezek alapján arra gondolhatunk, hogy a köznévként és a tulajdonnévként viszonyában ez utóbbi tekinthető elsődlegesnek. A *Bány* ezután köznevesülhetett, és kaphatta későbbi jelentését a nyelvhasználóktól annak megfelelően, milyen jellemzője volt az általa megnevezett objektumnak. Hasonló köznevesülésre más példát is találunk a szakirodalomban: *Csermely* patak 'Kassánál jobb felől a Hernádba ömlő patak' nevéből keletkezett a *csermely* < R. *csermelye* 'forrásból táplálkozó kis vízfolyás' földrajzi köznévként (FNESz. *Csermely*, illetve vö. TESz. is). Hasonló köznevesülésre utal az ÚMTsz. Gáborjánból való *berettyóu* 'folyó' adata is.

Ebben az esetben viszont választ kellene adnunk arra a kérdésre, hogy honnan származik a *Bány* patak neve. Ezt a kérdést a jelenlegi ismereteim szerint azonban sajnos, nem tudom megválaszolni. Az sem elképzelhetetlen ugyanakkor, hogy a *bány* egykor valóban szűk körben ismeretes tájszó volt, akárcsak a KISS LAJOS által is említett *halvány* (1972–1974: 24), amely az egykori Szabolcs, illetve Szatmár és Bereg vármegyékben adatolható csupán 'folyó holtága', illetve 'talajmélyedésekben felgyülemlett víz' jelentésben (ÚMTsz., de vö. a levágott mederszakasz jelölésére használt *halvány* földrajzi köznévet is, pl. *Meggykerek-halvány*, *Nagy-halvány*, KÁLNÁSI 1997: 150).

4. A *Hortobány* név feltételezett előtagjaként szereplő *Hort-* jóval biztosabban azonosítható, mint a *Bány*, hiszen a Hortobány területén elhelyezkedő, lényegében máig létező település nevét őrzik, amely már a százdi alapítólevélben előfordul, s azt követően a 14. század közepétől folyamatosan adatolható: [1067 k.]/1267: *Chordy* (DHA. 1: 184), 1347: *Hurth* (A. 5. 109, AOKt. 31: 726–7), 1440: *Horth* (DL. 13573), 1465: *Hurth*, *Horth* (DL. 16234, Cs. 1: 516), 1468: *Hortheghaz*, p. (DL. 16768), 1481: *Hortheghaz* (DL. 18525, Cs. 1: 516). Hort falu a 11. századtól a tatárjárás előtt folyamatosan lakott volt (MÓDY 1995–1996: 171), később,

a 14. században birtokként szerepelt, 1347-ben említik Szent Demeter tiszteletére épült templomát is (item aliam possessionem *Hurth* vocatam in comitatu de Zabolch existentem in qua habetur ecclesia in honore sancti Demetrii, reliquissent inter se indivisas, A. 5: 109). A falu a 16. században elpusztult (ZOLTAI 1911: 47), ezután pusztanévként élt tovább: 1712: *Hort Prdi.* (UC. 39: 22), 1802–1811: *P. Hort* (Görög), 1804: *P. Hort* (Korabinszky), 1806: *Pr. Hort* (Lipszky, Mapa), 1808: *Hort Praedium* (Lipszky, Rep.), 1851: *Kis-Hort (puszta), Nagy-Hort (puszta)* (FÉNYES 2: 118), 1858: *Puszta Nagy-Hort* (MKFT.), 1864: *Nagy horth és Kis horth* (PESTY 302), 1869–1887: *N.-Hort psz.* (HKFT.), 1900: *N.-Hort psz.* (SzSzBML. T 525.), 1918: *Hort* (Hnt.), 1924: *N.-Hort psz.* (SzSzBML. T 462.), majd az itt alakult külterületi lakott hely viseli ugyanezt a nevet: 1956: *Hort* (Hnt.), 1967: *Nagyhort, Kishort* (Hnt.), 1973: *Nagyhort, Kishort* (Hnt.).

A középkori Hort falu biztosan lokalizálható Balmazújváros belterületétől északnyugatra, a Hortobágy folyótól keletre, a *Bágy* nevet viselő objektumoktól kissé délkeletre. Ma *Nagy-Hort* Hortobágy község, *Kis-Hort* Balmazújváros külterületének része.

Hort falu neve minden bizonnyal személynévi eredetű, az ómagyar kori *Hort* világi személynévet örzi: 1213/1550: *Hurt* (VR. 150), 1229/1550: *Hurtu* (VR. 359), 1250: *Hurt* (ÁÚO. 2: 217), 1213/1550: *Hurt* (VR. 150) (FNESz. *Hort*, RMCsSz. 480, illetve vö. még ÁSz. 396). E személynévből a magyar nyelvterületen máshol is alakult helynév. A Heves megyei *Hort* helység legkorábbi adatai az alábbiak: 1250: *Hurt*, 1303: *Hurth*, 1304: *Hurth*, 1332–37: *Horth, Humirth, Horth* (Gy. 1: 101), 1418: *Horth*, 1422: *Horth* (Cs. 1: 63). Esztergom vármegyében, a Garam alsó folyásánál ugyanilyen nevű falu feküdt: 1156: v. *Wrt*, *1250: t. *Hurt*, 1261: t. *Hurty*, 1305: p. *Hurth*, 1323>1520 k.: *Horth* (Gy. 1: 292), de az erdélyi *Horthlaka* alapja is a *Hort* személynév: 1393: Poss. regalis Jakoteleke al. nom. *Horthlaka*, 1430: Poss. Jakothelke al. nom. *Horthlaka*, 1447: Poss. Jakothelke al. nom. *Horthlaka* (Cs. 5: 362). A személynév alapjául a régi magyar *hort* 'vadászkutya, agár' köznévi szolgált, amely a magyarban szláv eredetű (TESz. 2: 149).

5. A továbbiakban az általunk vizsgált *Hortobágy* név viszonylag bőséges adattárát adom közre. Első említése a százdi apátság alapítóleveléből való, az oklevél kritikai kiadása szerint annak nem interpolált részében fordul elő. Mivel ebben a *Hortobágy* egy birtokrész neveként szerepel, amelynek határleírását adja az oklevél, érdemes az idevágó szöveget teljes egészében idézni: [1067 k./1267: Marchia *Chartybak*: ab occidente ex parte *Chartybak* in capite acervus Basy, inde ad viam, que venit de Zondonek et ducit ad Chegen usque ad angulum vally, inde flectitur per ryppam vene deorsum, ubi versus monticulum ultratur, inde ad alium monticulum, qui est cum villa Solu, inde tendit ad acervum Fygudy usque ad acervum Marci, inde dirigitur ad terminum cum Chordy usque ad monticulos, unde tendens ad pirum stantem in agro perducit ad predictum Basi acervum

(DHA. 1: 184). Ennek magyar fordítása így hangzik: „Hortobágy határa: nyugatról Hortobágy felől Bás halmának főjénél, innen egy úthoz [tart], amely Szandalikból Cégényre megy, egészen egy völgy szegletéig, onnan fordul egy ér partjától lefelé, ahol egy domb irányába halad, innen egy másik kis hegyhez, amely Sóly falunál van, onnan megy Füged halmához [és] Márki halmához, innen vezet a Horttal való határig, a dombokig, onnan egy szántóföldön álló körtefához tartva elvezet Bás mondott halmához” (PITI 2006: 37). A fenti határleírásból ma is élő helynévvel azonosítható *Zondonek*, amely *Szandalik* formában Újszentmargita, illetve *Chegen*, amely *Cégény* alakban Hajdúhadház határában fordul elő (PITI i. h., illetve az elsőre lásd még a korábban közölt élőnyelvi adatokat is).

A név az ómagyar korban víznévként és településnévként egyaránt használatos volt. Víznévi szerepére az alábbi adatok utalnak: 1261/1271: *iuxta Hortubaguize cum piscaturis* (DHA. 1: 60), 1328: *fl-m Hurtubag* (DL. 2493, A. 2: 354), 1346: *portus in fluvio Hurtubag* (Debrecen város levéltára: Diplomagyűjtemény 22. sz., idézi Lósy 10), 1452/1460: *Fluvy Hortobágy* (DL. 15312), 1521: *iuxta aquam Hortobágy* (Gyárfás 3: 752). Településnévi, illetve birtoknévi adatai az alábbiak: 1214/1550: v. *Orobag* (VR. 288.§, 191, lásd még K. FÁBIÁN 1997: 107), 1476/1477: p. *Harwmaghorthobag*, p. *Haromaghorthobag* (DL. 24566) és talán: 1248: in *Hortubag* (F. IV/2.19), 1285: Datum in *Hurtubag* (Z. 1: 63). Nem dönthető el, hogy az alábbi név előtagja milyen szerepben áll: 1463/1464: *Hortobag-halma* (Sugár 430/18). A település NÉMETH PÉTER szerint a tatárjáráskor elpusztult (é. n.), ezért később nem említik. A folyóvíz megnevezése viszont az újabb korból is folyamatosan adatható. 1782–1785: *Hortobágy*, *Hortobagy* Fluss (EKFT.), 1802–811: *Hortobágy* F. (Görög), 1804–1808: Fl. *Hortobágy* (Lipszky, Mappa), 1858: *Hortobagy* kanal, *Hortobágy* B., *Hortobágy* Fluss (MKFT.).

A folyó partján lévő pusztát mint tájegységet csak később, a 19. századtól említik: 1804–1808: *Hortobágy melléke* (Lipszky, Mappa), 1858: *Pusztá* (MKFT.), 1851: *Hortobágy* (Fényes 2: 118), 1853: *hortobágyi pusztá* (Palugyay 397), 1869–1887: *Hortobágy* (HKFT.), 1909: *Hortobágy pusztá* (Borovszky, Heves 179), 1911: *Nagyhortobágy* (MOL. S 78 107. téka Debrecen 360–714), 1911: *hortobágyi pusztá*, *Nagyhortobágy* (ZOLTAI 1911: 7), 1914: *Hortobágy-pusztá*, *Hortobágy* (ECSEDI 1914: 2), 1914: *Nagy-Hortobágy*, *Hortobágy* (Révai), 1925: *hortobágyi-pusztá* (Lósy 10).

A fentiek alapján aligha lehet kérdéses, hogy — ahogyan azt már JUHÁSZ DEZSŐ is megállapította — a táj a vízről kapta a nevét (1988: 82). Megemlíti azt is, hogy a *Hortobágy melléke*, *Hortobágy vidéke* típusú szerkezetek a 19. században is általánosak voltak tájnévi értelemben, ezek azonban a század végére visszaszorultak. Tájnév és víznév viszonyában BENKŐ LORÁND nem lát a jelentésváltozás irányára vonatkozó általános szabályt (ehhez lásd GYÖRFFY 2011: 164–8 is), a kettő közül elvileg bármelyik tartható elsődlegesnek, a *Hortobágy* esetében azonban megjegyzi, hogy a név etimonja és a víznév szerkezete alapján inkább a terü-

letnév lehetett az elsődleges (1998: 183–4). Véleményét azonban sajnos, nem fej-tette ki részletesebben. Valóban meggondolkodtató lehet a névnek a fent idézett el-ső, százdi oklevélbeli említése: ott azonban a *Hortobágy* birtok megnevezéseként, nem pedig tájnévként szerepel. Sőt a második említése (ex parte *Chartybak*) akár víznévi szerep is lehet, annak megfelelően, ahogyan éppen BENKŐ értelmezi Anonymus *partes beguey* 'a Begej (folyó) vidéke' megjelölését (1998: 178–85). Kér-déses ugyanakkor, hogy az Árpád-kori víznév és birtoknév, illetve a bizonyára abból származó településnév hogyan viszonyult egymáshoz keletkezéstörténeti szempontból. Birtokok nem ritkán kapják a rajtuk átfolyó vízről a nevüket, ez még olyan jelentős folyók esetében is előfordul, mint a *Dráva* (Gy. 1: 371, KMHsz. *Dráva II.1.*). KISS GÁBOR és ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS pedig Vas megyei példák alapján arra hívták fel a figyelmet, hogy a vizek nevéből elsődlege-sen gyakran egy nagyobb birtok megnevezése alakult ki, s később ennek neve vált a birtok központi településének nevévé (2011: 111). A *Hortobágy* adatai alapján a birtok és a település megnevezésének viszonyában ugyancsak erre lehet következtetni. Másfelől viszont általános névtörténeti tapasztalatok is azt mutatják: megle-hetősen gyakori jelenség, hogy egy település a közelében folyó vízről kapja a ne-vét (TÓTH V. 2008: 13). A víznév és a településnév, illetve a birtoknév elsődleges-sége ügyében egyébként beszédes a fent idézett 15. századi *Háromághortobágy* név, amely possessio, azaz birtok nevéként szerepel a forrásban, de elsődleges víznévi szerepe aligha lehet kérdéses. A víznév elsődlegességét emellett a *Horto-bágy* etimológiája is igazolhatja.

Ahogyan a korábbiakban láttuk, a legújabb kutatások jórészt egyetértenek ab-ban, hogy a *Hortobágy* összetett szó. Ezt a 19. században PESTY FRIGYES 1864-es helynévgyűjtése során még ugyanígy tudták a helybeli adatközlők is. A kézira-tos gyűjteményben a *Hortobágy* folyó nevének eredetére két magyarázatot is talá-lunk: eszerint a Balmazújváros határában folyó *Hortobágy* ér a polgári határban lévő mocsáros, vízállásos *Bágy* nevű területről ered, majd a *Hort* pusztákat elérve *Hortobágy*-nak nevezik el; illetve a Nádudvarnál folyó *Hortobágy* a hajdúnánási határról eredő *Hort* folyam és a *Bágy* folyó egyesülése után neveztetik *Horto-bágy*-nak, mely a két folyam inkább tó-jellegének köszönhetően a tó lexémát fog-lalja magába (Pesty 303, 309). Ehhez hasonlóan a debreceni BALKÁNYI SZABÓ is a *Hort* és *Bágy* erek nevének összetételeként magyarázza a megnevezést (1865: 24–5).

Mivel *Hort* víznévről sem a múltban, sem ma nincs tudomásunk, az előtagot a fent már bemutatott település nevével azonosíthatjuk. Utótagként a számos adattal bemutatott *Bágy* víznév szerepelhet. A név szemantikai szerkezete eredetileg a Hort település melletti *Bágy* nevű vizet jelölhette, ugyanúgy, ahogyan a korábban bemutatott modern kori adatok között ma is számos *Bágy* létezik, s az egyes tele-pülések szerint ezeket *Polgári-Bágy*, *Margitai-Bágy* névvel illethetik a nem az adott településen élők. A Hortobágy síkvidéki vízrendszere több, egymástól nehe-

zen elkülöníthető ágból, részből állt össze, ahogyan erre a *Háromághortobágy* birtoknév is utalt. Ezek közül az egyik részt, az egyik ágat jelölhette kezdetben a Hort melletti Bágy megnevezése, amely később az egész vízfolyás vagy inkább vízrendszer nevévé is vált. Kérdéses azonban, hogy a fenti szemantikai szerkezetben milyen formában szerepelt az egykori *Hort* és a *Bágy* név.

Erre legpontosabb választ a legkorábbi adatokból kaphatnánk, ám mivel a százdi monostor alapítólevele csak átiratban maradt fenn, ez megnehezíti az ottani adatok értékelését. A kétszer is előforduló *Chartybak* alak a második magánhangzóját és a név elejét és végét illetően is különbözik a későbbi említésektől. A szóvégi helyzetben később mindig [gy] értékű *g* jelölés fordul elő, így az itteni *k*-t nemigen tudjuk másként, csak mint íráshibát értékelni. A szó eleji *ch* sem fordul elő a későbbiekben, ám ez a [h] megszokott jelölésmódja a korban (KNIEZSA 1952: 17). A második magánhangzót jelölő *y* mögött leginkább [i] hangot sejtünk, ám ezen a helyen később — a mai alaknak megfelelően — mindig *o* vagy *u* betű szerepel. KISS LAJOS ez utóbbi formákat tekinti eredetinek (és bár nem szól róla, a legelső adatot bizonyára íráshibának vélte), amely az előtagként álló név tövégi magánhangzójának (**Hortu*) megőrződéseként a hármas mássalhangzó-torlódást küszöbölte volna ki (1972–1974: 173). Mivel a *Hort* máig élő név, nehéz azonban elképzelni, hogy a benne szabályosan lezajló hangtörténeti változás ne érintette volna összetételbeli alakját is.

A kérdéses adat [i]-vel való olvasása is problémákat vet azonban fel. Megjegyzendő, hogy a százdi oklevél *Hort* nevét önállóan is megemlíti *Chordy* alakban (ezt NÉMETH nem veszi fel a település adatai közé; é. n.). Ez az előfordulás a szóvégi *t* – *d* tekintetében is eltér a többi említéstől — ahogyan az még a *-d* képzős nevek esetében sem ritka a régiségben (vö. BÉNYEI 2012: 53–70, 101–3) —, ám *Százd* neve esetében a jelölésmód éppen az itteninek a fordítottja: *Zazty* (DHA. 1: 183). A szóvégi *y* végül is jelölheti a 11. században még vitathatatlanul meglévő tövégi magánhangzót, bár kétségkívül ez esetben inkább *u*-t várnánk, lásd pl. még a 1229/1550: *Hurtu* személynévben is (Ász. *Hurt*). A *Hort* végén álló *-i*-t az összetétel szemantikai tartalma alapján leginkább *-i* melléknévképzőnek tarthatnánk. Ez a képzőnk létezett is már az ősmagyar kor második felétől (SZEGFŰ 1991: 245), helynévi összetételekben azonban az ősmagyar kor legkorábbi századaiból nem adatható. Felmerülhet még az a lehetőség is, hogy Hort település neve egykor *-i* helynévképzős formában, *Horti* alakban is létezett. Ezt jelezheti a Garam melletti Hort 1261-ből való, fent említett *Hurty* adata is, ami azonban melléknévképzős formaként is értékelhető (ehhez lásd még KNIEZSA 1974: 217–8).

A szóvégi *-i* státusának megítélésében névtipológiai analógiák is szerepet játszhatnak. Ha az utótagot a *Bágy* víznévvel azonosítjuk, kevés hasonló szerkezetű víznevet találunk a régi magyar helynevek között. Ilyenkor a megkülönböztető szerepű településnévi előtag állhat képzőelem nélkül is: *Örvénd-Körös*, de elő-

fordul az utótag birtokos személyjellel is: *Ragály Szuhája*, viszont *-i* képzős előtaggal nem ismerünk megfelelő neveket (GYÖRFFY 2011: 68). Ha az utótagot földrajzi köznévként tekintjük, nem csak egy-egy analóg példát találunk, hanem egész sor olyat, amelyben az előtag képző nélküli településnév: *Kamut-ér*, *Varsány-patak*, de ritkán előfordul *-i* képzővel is: *Baski-patak*, *Zselizi-sár* (i. m. 66–7).

Akárhogyan is értékeljük azonban az előtagként álló név alakját, a végén álló *i*-t realitásként elfogadva csakis hangrendi kiegyenlítődéssel magyarázhatjuk a név további fejlődését. Ez pedig összetett alakoknál leginkább akkor következhet be, ha a névrészek önállóan már nem ismeretesek a nyelvhasználók számára. A számos fent idézett *Hort* és *Bágy* adat ezt viszont nem támasztja alá. Így a fenti magyarázatot továbbra is ellentmondások, egymással párhuzamos hipotézisek teszik bizonytalanná, amelyek feloldása a jövő kutatásainak lehet a feladata.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- AOkt. = *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res hungaricas tempore regum andegavensium illustranta I*. Szerk. KRISTÓ GYULA. Bp.–Szeged, 1990–.
- ÁSz. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- ÁÚO. = *Árpád-kori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BALKÁNYI SZABÓ LAJOS (1865), *Debrecen helynevei. 100 helynévnek történeti, szájhagyományi és szónyomozási magyarázata*. Debrecen.
- BENCSIK JÁNOS (1974), A paraszti közösség gazdasági tevékenysége. In: *Polgár története*. Szerk. BENCSIK JÁNOS. Polgár. 227–323.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen.
- Borovszky, Heves = BOROVSZKY SAMU, *Magyarország vármegyéi és városai. Heves vármegye*. Bp., 1909.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára*. Pest, később Bp., 1862–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III*, *V*. Bp., 1890–1913.
- CSORBA CSABA szerk. (1990), *Borsod vármegye katonai leírása (1780-as évek)*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 31. sz. Miskolc.
- DEÁK ANTAL ANDRÁS (1996), *A háromszögeléstől a Tisza-szabályozásig*. Források a vízügy múltjából 10. sz. Bp.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- DL. = *A középkori Magyarország levéltári forrásai II. (DL–DF 4.2)*. Bővített kiadás. In: Arcanum Adatbázis Kft., CD-ROM, 2003.

- DUNKA SÁNDOR (1996), *A Hortobágy-medence régi vizei és a tógazdálkodás*. Bp.
- ECSEDI ISTVÁN (1914), *A Hortobágy puszta és élete*. Debreczen.
- EKFT. = *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen. 1782–1785*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2004.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–II*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budaë, 1829–1844.
- K. FÁBIÁN ILONA (1997), *A Váradi Regestrum helynevei. Adattár*. Szeged.
- Fekete = FEKETE JÁNOSNÉ, *Balmazújváros külterületének földrajzi nevei*. Szakdolgozat. Kézirat. A Debreceni Egyetem Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában, 1988. K 1033.
- Fényes = FÉNYES ELEK, *Magyarország Geographiai szótára, mellyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leiratik I–II*. Bp., 1851.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Görög = *Magyar Átlás az az Magyar, Horvát, és Tót országok vármegyéji, 's szabad kerületei és a' határ-őrző katonaság' vidékeinek közönséges és különös tábláji*. Közre bocsátotta: GÖRÖG, folytatta és végezte MÁRTON JÓSEF. Viennae, 1802–1811.
- Görömbei, Polgár = GÖRÖMBEI ANDRÁS, *Polgár földrajzi nevei*. Szakdolgozat. Kézirat. A Debreceni Egyetem Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában, 1965. K 412.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- Gyárfás 3. = GYÁRFÁS ISTVÁN, *A jász-kunok története 3. 1301–1542-ig*. Szolnok, 1883.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debreczen.
- H. FEKETE PÉTER (1959), *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára*. MNyTK. 102. sz. Bp.
- HBML. SzmK. 32/1–33 = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Szabolcs megyei Kataszteri Térképek. *Görbeháza (Szabolcs megye). A létesülendő telepés község határának térképe*. Bp., 1916.
- HBML. SzmK. 33/1–38 = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Szabolcs megyei Kataszteri Térképek. *Görbeháza (Szabolcs megye). A község térképe*. A felmérése 1916-ban készült, felújítási éve 1964. Az anyag 1930–1966 évi. Az eredeti sorrend csak az 1966 éviéknél állapítható meg. Bp., 1966.
- HBML. SzmK. 38/1–66 = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Szabolcs megyei Kataszteri Térképek. *Polgár (Szabolcs megye). A település háttérképe*. Bp., 1916.
- HBML. SzmK. 39 = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Szabolcs megyei Kataszteri Térképek. *Újszentmargita*. Bp., 1916.
- HBML. SzmK. 40 = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Szabolcs megyei Kataszteri Térképek. *Újszentmargita*. Bp., 1948.

- HBML. SzmK. 42/1–15. = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára Szabolcs megyei Kataszteri Térképek. *Polgár (Szabolcs megye). A község határterképe. Az egri káptalantól megváltott területek kiosztási térképe.* Készítette: Mozer István és Hercegh Sándor mérnök. Debrecen, 1930.
- HBML. V. A. 663/b, c, d 3.d = *Polgár nagyközség iratai. 1834–1943.* A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltárában. Polgár Tagosítás, földfelajánlás 16/1949. (rajta XXII. 663/a. 1.)
- HBML. VI. 127/III. 4. k. = M. kir. Állami 12 Földmérési Felügyelőség Polgár Felvételi előrajzok 1909: 48–154. 2. füzet Polgár, 1909. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára.
- HBML. VI. 127/III. 6. k. = M. kir. Állami 12 Földmérési Felügyelőség Polgár. Birtokrészleti jegyzőkönyv. 1909. No. 2954–6434. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára.
- HBML. VI. 127/III. 7. k. = M. kir. Állami 12 Földmérési Felügyelőség Polgár. Birtokrészleti jegyzőkönyv. 1909. No. 6452–10827. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára.
- HBML. XVII. 552. = XVII. 552. A polgári földigénylő bizottság iratai. 1945–1947–1948. Polgári Földigénylő Bizottság iratai. 1945–1947. Vegyes iratok. (a); Polgár község határában a 600/1945 M. E. rendelet alapján kiosztott ingatlanok vázrajza 1–30. (rajta XVII. 552) (d). Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltára.
- HBML. XXIII. 9/c. 10. d. = Hajdu Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály Iratai. Földrendezési iratok: Görbeháza: 1959, 1961, 1963. Görbeháza kiegészítő földrendezése, 1961; 1959. évi földrendezés Görbeháza község (téli). Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára.
- HBML. XXIII. 9/c. 32. d. = Hajdu Bihar Megyei Tanács VB Mezőgazdasági Osztály Iratai Földrendezési iratok: Tiszagyulaháza, Ujszentmargita: 1956–1964. Nyári tagosítás Ujszentmargita, 1956; Kimutatás, Ujszentmargita elhelyezkedési vázlat 1959. évi földrendezéshez. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára.
- HBML. XXIV. 203/c. 23. d. = Hajdu-Bihar Megyei Földhivatal Községek kataszteri és földbirtokpolitikai iratai. Polgár. Véghatározat 1961. felajánlás. Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000.* Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.
- HMFN. 2. = *Heves megye földrajzi nevei 2. A Füzesabonyi járás.* Szerk. PELLE BÉLÁNÉ. MNyTK 144. sz. Bp., 1975.
- H.h. = *Hajdúsági halmok.* Szerk. M. NEPPER ILONA–SŐREGI JÁNOS–ZOLTAI LAJOS. Hajdúsági Közlemények 8. sz. Hajdúböszörmény, 1981.
- Hnt. 1918, 1956, 1967, 1973 = *Magyarország helységnévtára (a megfelelő évből).* Szerkeszti és kiadja a Központi Statisztikai Hivatal. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A név mint történeti forrás. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 20–9.

- JERNEY JÁNOS (1854), *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából*. Pest.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988), *A magyar tájnévadás*. NytudÉrt. 126. sz. Bp.
- KÁLNASI ÁRPÁD (1997), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen.
- KISS GÁBOR–ZÁGORHIDI CZIGÁNY BALÁZS (2011), Víznevek névalkotó szerepéről — Vas megyei példák. *HT*. 6: 111–9.
- KISS LAJOS (1972–1974), Hol tart ma a Hortobágy név etimológiájának vizsgálata? In: *Műveltség és hagyomány 25–26*. Szerk. GUNDA BÉLA. Debrecen. 21–30.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaiúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1974), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1*. Bp.
- Korabinszky = Korabinszky, Joh. Matth., *Atlas Regni Hungariae Portatilis*. Neue und vollständige Darstellung des Königreichs Ungarn auf LX. Tafeln im Taschenformat. Bécs, 1804.
- Lipszky, Mappa = LIPSZKY, JOANNES, *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini, 1806.
- Lipszky, Rep. = LIPSZKY, JOHANNES, *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaiae occurrentium I–II*. Budae, 1808.
- Lósy = DR. LÓSY-SCHMIDT EDE, *A Hortobágyi kőhid építése Debrecen város mátai pusztáján (1827–1833)*. Magyarország leghosszabb közúti kőhidja. Debrecen, 1925.
- LOVAS MÁRTON (1993), Polgár természeti viszonyai, növény- és állatvilága. In: *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1991*. Debrecen. 39–65.
- MAÁ CZ ENDRE (1995), *Földrajzi tájszótár*. Bp.
- MESTERHÁZY KÁROLY (1975), Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területének IX–XIII. századi településtörténetéhez II. In: *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1974*. Debrecen. 211–63.
- MIKESY SÁNDOR (1940), *Szabolcs vármegye középkori víznevei*. Bp.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–69*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.
- MÓDY GYÖRGY (1995–1996), Nyugat-Bihar és Dél-Szabolcs települései a XIII. század végéig. In: *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1995–96*. Debrecen. 165–88.
- MOL. S 78 107. téka Debrecen 360–714 = Debrecen Hajdu vármegyei törvényhatósági joggal felruházott szabad királyi város kataszteri térképének másolata az 1911. évi mérnöki helyszínelés szerint.
- MOL. S 78 223. téka Polgár 001–023 = Markt Polgár in Ungarn Szabolcs-Comitat. 1853.
- MOL. S 78 223. téka Polgár 028–032 = A Polgári telek birtokok utáni legelő felosztási térképe. 1877.
- NÉMETH PÉTER (1997), *A középkori Szabolcs megye települései*. Nyíregyháza.
- NÉMETH PÉTER (é. n.), *A középkori Szabolcs megye települései*. Kézirat.

- ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a XIII-dik század végeig I–II.* Bp.
- Palugyay = PALUGYAY IMRE, *Szabad királyi városok leírása. Első rész.* Pest, 1853.
- Pete = PETE GIZELLA, *Újszentmargita földrajzi nevei.* Szakdolgozat. Kézirat. A Debreceni Egyetem Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában, 1965. K. 475.
- Pesty = MIZSER LAJOS, Szabolcs megye Pesty Frigyes 1864. évi helynévtárában. In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 42.* Szerk. NÉMETH PÉTER. Nyíregyháza, 2000. 227–372.
- PITI FERENC (2006), A százdi monostor alapítólevele (1067 körül). In: *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről.* Szerk. MAKK FERENC–THOROCKAY GÁBOR. Szeged. 35–41.
- PJFN. = *Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei 1. Polgári járás.* Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Debrecen, 1970.
- Révai = *Révai nagy lexikona X. kötet Hérolid–Jób.* Főszerk. RÉVAY MÓR JÁNOS. Bp., 1914.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század).* Bp., 1993.
- Sugár = SUGÁR ISTVÁN, Adatok Polgár, Szentmargita, Csösz, Kékes és Szentmiklós történetéhez (1261–1717). In: *Polgár története.* Szerk. BENCsik JÁNOS. Polgár, 1974. 417–502.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKÓ LORÁND. Bp. 188–255.
- SzSzBML. T 108 = *Szabolcs megye térképe.* Tervezte Gönczy Pál 1889, Kiadta Posner Károly Lajos és fia. (archivportal.arcanum.hu/szabolcs)
- SzSzBML. T 110 = *Szabolcs vármegye és a Hajdú városok kerülete Comitatus Szabolcsensis Megye és hajdúvárosok területe.* Kisebbitett másolat Sexty András m.r. mérnök által készített térképről. Staranicwicz Ignác. 1802. (archivportal.arcanum.hu/szabolcs)
- SzSzBML. T 150 = *Szabolcs megye közúti és kőbánya térképe.* Kiadta a kereskedelmiügyi m. kir. Minisztérium. Klösz György és fia térképészeti műintézet. 1918. (archivportal.arcanum.hu/szabolcs)
- SzSzBML. T 152 = *Szabolcs megye színes közigazgatási térképe.* M. Kir. Honv. Térk. Intézet. 1939. (archivportal.arcanum.hu/szabolcs)
- SzSzBML. T 373 = *Szabolcs vármegye térképe.* Tervezte Gönczy Pál, Posner Károly Lajos és fia térképészeti intézetének kiadása. 1897. (archivportal.arcanum.hu/szabolcs)
- SzSzBML. T 462 = *Debrecen katonai térképe.* M.K.É. Térképészeti Hivatal. 1924. (archivportal.arcanum.hu/szabolcs)
- SzSzBML. T 525 = *Csege.* Zona 15, Col. XXIV. Posner és fia térképészeti műintézetének nyomása. 1900. (archivportal.arcanum.hu/szabolcs)
- SzSzBML. T 526 = *Tisza–Polgár.* Zona 14, Col. XXIV. Posner és fia térképészeti műintézetének nyomása. 1900. (archivportal.arcanum.hu/szabolcs)

- SzSzBML. T 562 = *Polgár (Hajdú megye)*. Magyar Királyi Állami Térképészet. 1927. (archivportal.arcanum.hu/szabolcs)
- SzSzBML. T 584 = *Polgár és környéke (ideiglenes kiadás)*. N.N., 1943. archivportal.arcanum.hu/szabolcs
- Terge = TERGE LAJOS, *Földrajzinév-adás Polgáron és közvetlen környékén*. Szakdolgozat. Kézirat. A Debreceni Egyetem Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézetének Könyvtárában, 1968. K 563.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- UC. = *Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban (Urbaria et conscriptiones)*. Iratanyag 1527 és a 19. század közötti időszakban. Arcanum Adatbázis Kft., CD., 2004.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.
- VR. = KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU, *Az időrendbe szedett Váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt*. Bp., 1903.
- Z. = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII*. Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.
- ZOLTAI LAJOS (1911), *A Hortobágy. A legnagyobb magyar puszta ismertető leírása térképpel és 23 szöveggel*. Debrecen.

Bátori István

Árpád-kori erdélyi településnevek névrendszertani vizsgálatának tanulságai*

1. Írásomban az Árpád-kori Kolozs, Doboka és Erdélyi Fehér vármegyék településnevei¹ körében általam elvégzett névrendszertani vizsgálat (összefoglalását lásd BÁTORI 2013) néhány szeletét kívánom bemutatni, ezeken keresztül téve kísérletet arra is, hogy az eredményeimet egyúttal a korábbi szakirodalom bizonyos álláspontjaival is összevegyem. Erre többek között azért is adódik nagyszerű lehetőségem, mert a vizsgált terület névtani sajátosságaival behatóan foglalkozott BENKŐ LORÁND is egy korábbi összefoglaló munkájában (2002). Ez tematikus azonossága révén is, de az abban megfogalmazott gondolatok jelentősége miatt is megkerülhetetlen vizsgálatunk szempontjából. A következőkben azt igyekszem ezért bemutatni, hogy a névrendszertani elemzés milyen új eredményeket hozhat az erdélyi területek névállományának vizsgálatában, s ezek az eredmények hogyan viszonyulnak BENKŐ itt idézett munkájának megállapításaihoz.

BENKŐ LORÁND arra tett írásában kísérletet, hogy az erdélyi területről korábban kialakított történeti nyelvi képet jelentősen árnyalja. Ebben számára a legfőbb inspirációt az jelentette, hogy az erdélyi — és még inkább a dél-erdélyi — területről vallott elképzelések legnagyobb része mindmáig jórészt a 20. század első feléből származó kutatási eredményeken alapul, s éppen ezért azok jócskán megérettnek az újragondolásra, felülvizsgálatra. Figyelmeztetett arra is, hogy a legújabb nyelv- és névtörténeti eredmények alkalmazásával olykor a korábbtól gyökeresen különböző, néha pedig egyenesen azokkal ellentétes következtetésekre is juthatunk: „Azt gondolom tehát, hogy a történeti nyelvészek és benne a történeti névtan művelőjének ab ovo kell lennie az eddig vallottaktól eltérő, új mondanivalójának Erdély korai története jónéhány fontos rész kérdésben, nem a minden áron mást mondás jegyében és a tudomány természeténél fogva a legkevésbé sem a tévedhetlenség hitében, hanem csupán a ma nyelvtörténeti-filológiai nézőpontja-

* A kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program — Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretei között valósult meg.

¹ A vizsgálatok alapjául szolgáló korpuszt GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának (Gy.) névanyaga szolgáltatta.

nak követelményeként.” (2002: 9–10). Ennek a gondolatnak a szellemében tesztek kísérletet én magam is arra, hogy saját eredményeimet — BENKŐ álláspontját is mérlegre téve — e kérdésben közrebocsássam. Erre elsősorban az alkalmazott elméleti keret (HOFFMANN 1993, 1999, TÓTH V. 2008) lehetőségeinek felhasználása révén adódik módom; azáltal ugyanis, hogy a neveket egy olyan modellt alkalmazva szemlélem, amely az elnevezések igen alapos és szisztematikus összevetését is lehetővé teszi, jelentős mértékben kitágulnak az elemzés lehetőségei.

BENKŐ LORÁND a dél-erdélyi nyelvi-történeti vizsgálatok során elsősorban az egyes konkrét elnevezések vallomására alapoz, így igen nagy hangsúlyt fektet például azok kormeghatározó értékére, etimológiájára, illetve kiemelt figyelemmel fordul bizonyos személynevek és az általuk jelölt személy azonosításának kérdéséhez. Bár utal arra, hogy „a név egyedi mivoltában általában kevesebbet mond, csekélyebb bizonyító erővel rendelkezik, ellenben csoportosan, különösen közös jellemzők számbavétele esetén jelentősége megnövekedhet” (2002: 12), munkája legfontosabb következtetéseit mégis inkább egy-egy egyedi, illetve néhány kisszámú elnevezéstípusra (pl. réginek vélt képzővel alkotott helynevekre) alapozza. Természetesen következik ebből, hogy az érdeklődése homlokterében inkább a különleges, olykor szokatlan alakok állnak, melyek az általánostól valamilyen eltérést mutatnak. Az ilyen névtani „anomáliák” kutatásának jelentőségéhez kétség sem fér, s bizonyos kérdések tisztázásához az efféle közelítésmód elengedhetetlen; ugyanakkor az olyan esetekben, amikor egy nagyobb területi egység rendszertani jellemzőiről kívánunk szólni, sokkal kézenfekvőbbnek tűnik minderről a nevek összességét mintegy felülről szemlélve, a legfőbb névtendenciákat kitapintva nyilatkozni. A névrendszertani elemzés lehetőségei megítélésem szerint éppen ebben rejlenek a leginkább: azáltal, hogy az egyes elnevezések elemzésénél azok egymással való összevethetőségére is kitüntetett figyelmet fordítunk, az is lehetővé válik, hogy a nevek pontosan meghatározott szempontrendszer szerint nagy mennyiségben is párhuzamba állíthatók legyenek egymással, ami pedig alkalmat kínál arra, hogy az egyes egyedi elnevezések vizsgálatáról a hangsúlyt inkább magának a névrendszernek a vizsgálatára helyezzük át. Természetesen az efféle hangsúlyeltolás nem feltétlenül jár minden kérdésben gyökeresen új eredménnyel, az esetek egy részében csak megerősíti a korábban levont tanulságokat, más kérdésekben viszont az így adódó konzekvenciák akár ellentmondásban is állhatnak a korábbi vélekedésekkel. Írásomnak nem célja az, hogy BENKŐ LORÁNDnak az egyes konkrét elnevezésekkel kapcsolatos megállapításait cáfoljam — hiszen azokat javarészt minden kétséget kizáróan érvényesnek gondolom én magam is —, sokkal inkább az azokból levont és a névrendszer egészét érintő néhány tanulságot igyekszem a névrendszertani elemzés fényében árnyalni.

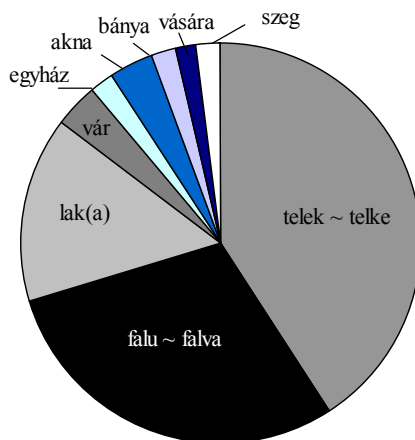
2. BENKŐ munkájának az egyik igen fontos — és már az öt megelőző kutatások által is megfogalmazott — tétele, hogy Észak- és Dél-Erdély egymástól nyelvileg jelentős mértékben különbözik, s ezen különbség a két terület névtani sajtá-

tosságain is jól lemérhető. A különbségek létrehozásában vélhetően nem, de azok fenntartásában jelentős szerepet játszanak a földrajzi tényezők is: nem véletlen ugyanis, hogy a két terület határát leginkább a Szamosok és a Maros vízgyűjtője között nagyjából nyugat–keleti irányban húzódó vízválasztó alkotja (2002: 54–5). A különbözőségek kialakulását azonban BENKŐ a földrajzi tényezőktől függetlenül viszonylag régi idősakra, egészen a magyarságnak az erdélyi medencébe való betelepüléséig vezeti vissza. Nyelvjárási és egyéb nyelvi sajátosságok alapján úgy véli, hogy az északi területre feltehetően a bihari, szabolcsi és felső-tiszai vidékről érkeztek betelepülők, míg a déli területeknek efféle „nyelvi hátszágát” nemigen lehet kimutatni, aminek elsősorban történelmi okai vannak (pl. a török uralom a dél-alföldi területen) (i. m. 56).

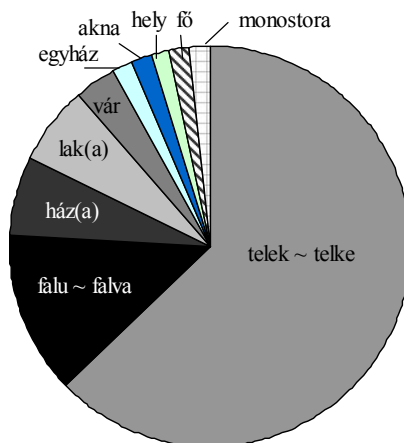
A két terület nyelvi jellemzőit, arculatát tanulmányozva a névrendszertani vizsgálat révén is igen hasonló eredményre jutottunk (vö. BÁTORI 2013). Feltűnő ugyanis, hogy az elemzési modell minden szintjén igen határozottan megnyilvánuló eltérések vannak a két észak-erdélyi (Kolozs és Doboka) és a dél-erdélyi vármegye (Erdélyi Fehér) névállománya között.

BENKŐ azonban emellett egy másik, az előzővel szoros kapcsolatban álló állítást is megfogalmaz: szembehelyezkedve a korábbi elképzelésekkel azt tartja ugyanis, hogy a két terület közül a dél-erdélyi volt az, amelyet korábban betelepítettek, s hogy ennek a nyelvi és névtani sajátosságai mutatják az archaikusabb jelleget. Ezzel az állításával igyekszik megdönteni azt a korábbi álláspontot, hogy tudniillik a dél-erdélyi terület egyrészt viszonylag későn települt meg, másrészt pedig hogy a magyarság aránya a helyben talált egyéb etnikumokhoz képest más területekkel összevetve alacsonyabb lehetett. Azt, hogy ez utóbbi megállapítás valóban megérett a felülvizsgálatra, az általam elvégzett, az alábbiakban részletezendő névrendszertani elemzés is igazolja: az idegen etnikum jelenlétére utaló elnevezéstípusok (elsősorban szláv névátvételek) ugyanis meglehetősen alacsony számban lelhetők fel a területen. Ezt a megfigyelést három megjegyzéssel még tovább pontosíthatjuk. A jövevényelnevezések a dél-erdélyi területeken arányaikban az észak-erdélyi vármegyékkel (Kolozssal és Dobokával) jórészt azonos mértékben fordulnak elő. Kivételt ez alól csak a nagy számban megtalálható német névátvételek képeznek: pl. *Burgberg* (1248/1256//1421: *Burgberg*, Gy. 2: 135), *Ringelkirch* (1295: *Ryngylkyrch*, Gy. 2: 182), *Sorostély* ([1315–25]/1402: *Sorensten*, v., Gy. 2: 183; FNESz. *Sorostély*) amelyek azonban bizonyíthatóan később, a szász népelem telepítésével összefüggésben keletkeztek a dél-erdélyi régióban, így a magyarság betelepülésének időszakára vonatkoztatva nem szolgálhatnak bizonyítékkal. Végül pedig ugyanezt erősítik az elsöprő többségű, magyar névadóktól származó mikrotoponimák is az adott területek névrendszerében. A kései megtelepülésre és az idegen etnikumok jelentősebb arányára vonatkozó megállapítások kapcsán BENKŐ által megfogalmazott kételyek tehát a névrendszertani elemzés oldaláról szemlélve is jogosnak tűnnek.

BENKŐ LORÁND másik állítását, a dél-erdélyi terület archaikusságát, illetve az északihoz képest régebbi voltát illetően azonban a névrendszertani elemzés komoly kétségeket támaszt. A nagy elemszámú, jelentős rendszertani kategóriákon elvégzett névtani vizsgálat ugyanis azt mutatja, hogy helynévállományát tekintve összességében az észak-erdélyi terület képvisel archaikusabb² jelleget. Erről tanúskodik például a fajtajelölő (*telek, falu, lak* stb.) utótagú névstruktúrák előfordulása, melyek a kétrészes elnevezések között messze a legnagyobb kategóriát alkotják. Az eredményeket az 1–3. ábra diagramjain foglaltam össze.

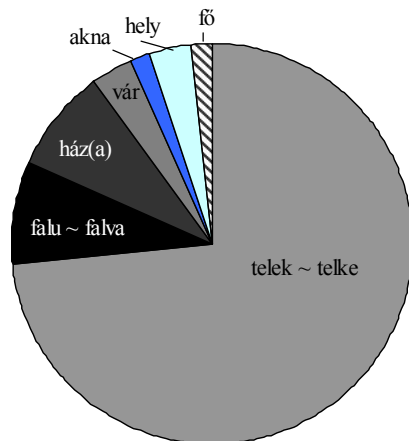


1. ábra. A fajtajelölő földrajzi köznevek megoszlása Erdélyi Fehér vármegye településnév-állományában.



2. ábra. A fajtajelölő földrajzi köznevek megoszlása Kolozs vármegye településnév-állományában.

² Meg kell jegyezni ugyanakkor azt is, hogy a névrendszer archaikus, illetve kevésbé archaikus volta csak viszonylagosan ítéltető meg.



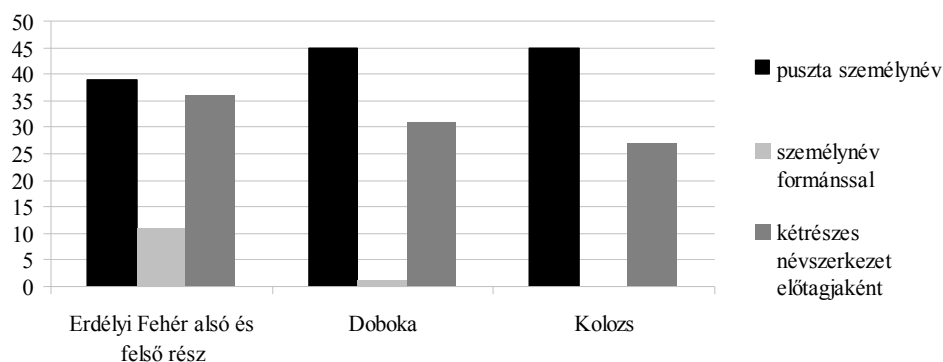
3. ábra. A fajtajelölő földrajzi köznevek megoszlása Doboka vármegye településnév-állományában.

A terület egésze feltűnő különbségeket hordoz bizonyos más, Kárpát-medencei területekhez képest: legfeltűnőbb például, hogy a *-telek ~ -telke* utótaggal rendelkező névformák a vizsgált területen szinte egyedülállóan produktív módon vesznek részt a névadásban. Míg a magyar nyelvterület bizonyos részein az ilyen alakulatok alig vannak jelen, addig az erdélyi vármegyék névanyagában szinte minden más fajtajelölő lexémát kiszorítva jelentkeznek a névadásban. TÓTH VALÉRIA elgondolása nyomán arra is joggal gyanakodhatunk, hogy ezen elnevezések jelentős részében az utótag településnév-formánsként vesz részt a névadásban (2008: 189), azaz az ilyen elnevezésekben az utótag szemantikai tartalma mindössze annyi, hogy 'település', vagyis az eredeti, specifikusabb jelentése elhomályosult.

A diagramokon az is jól látszik, hogy amíg Kolozs, illetve Doboka megye településneveiben abszolút többségben vannak a *-telek ~ -telke* utótagú elnevezések: pl. *Bándkúttelke* (1312: *Bandkuthtelke*, p., Gy. 2: 59), *Salamontelek* (1336: *Salamontelek*, p., Gy. 2: 86), *Zsuktelek* (1317: *Sukteluk*, t., Gy. 3: 381), addig Erdélyi Fehér vármegye ilyen tekintetben jóval differenciáltabb képet mutat: ez az utótag ugyanis korántsem jelenik meg olyan elsöprő fölényben, mint a két másik megye névanyagában. Ehelyett Erdélyi Fehér megyében lényegesen nagyobb arányban jelentkeznek az olyan elnevezések, amelyek *-lak ~ -laka*: pl. *Csekelaka* (+1286 [σ: 1296]: *Chekeloka*, Gy. 2: 137), *Ispánlaka* (1329/1329: *Ispanlaka*, t., v., Gy. 2: 167), *Nagylak* (1288/1293//1508: *Noglak*, p., Gy. 2: 175), illetve *-falu ~ -falva*: pl. *Heningfalva* ([1308–22, σ: 1374]>XIV: *Heningfalua*, Gy. 2: 165), *Péterfalva* (1345: *Peturfalua*, Gy. 2: 179), *Újfalva* (1325/1415–38: *Výfalua*, p., Gy. 2: 188) lexémát tartalmaznak utótagként, míg ugyanezek a két másik vármegyében sokkal kisebb szerephez jutnak. Mindez annak ismeretében különösen fontos, hogy tudjuk, éppen a vizsgált időszak végén, a 14. században válik jellemző folyamattá a magyar névrendszerben a *-telek ~ -telke* utótagú elnevezések visszaszorulása első-

sorban éppen a *-falva* utótagúak javára (ehhez lásd pl. KÁLMÁN 1973: 176). Mivel ez utóbbi lexéma igen szép számban megtalálható Erdélyi Fehér névállományában, így esetleg a térségben déli irányból kiinduló változási folyamatot is feltételezhetünk. A kérdéses alakok létrejöttében bizonyára fontos szerepet játszottak ugyanakkor különböző településtörténeti, illetve birtoktörténeti folyamatok is. Az mindenesetre megállapítható, hogy e népes helynévi kategória vizsgálata nemhogy nem igazolja BENKŐ LORÁND véleményét, aki szerint Erdélyi Fehér vármegye területe képviseli a legarchaikusabb névkincset, hanem egyenesen annak az ellenkezőjéről tanúskodik.

Az itteniekhez hasonló következtetéseket enged meg a sajátosságot kifejező településneveknek az a kategóriája is, amelyben a birtoklás motívuma fejeződik ki. Ez a névtípus a korai helynévadás egyik legjellemzőbb és legnépesebb kategóriáját képviseli. A 4. ábrán a személynévi eredetű elnevezéseket csoportosítottam aszerint, hogy bennünk milyen nyelvi eszköz fejezi ki a birtoklás motívumát.



4. ábra. A birtokosra utaló elnevezések megoszlása a három vármegye településnév-állományában.

Lexikális-morfológiai szempontból a birtokosra való utalás három különböző módon történhet meg: formáns nélküli puszta személynévvel (mely a legősibbnak tartott névadási mód a magyarság történetében, vö. pl. TÓTH V. 2009: 43, RÁ CZ A. 2005: 90): pl. *Ambrus* (1312: *Ambrus*, Gy. 2: 58), *Csata* (1345: *Chata*, p., Gy. 2: 162), *Méra* (1299/1300: *Mera*, Gy. 3: 363); személynév + helynévképző formáns segítségével: pl. *Béld* (1219/1550: *Belud*, v., 1295/1392: *Beld*, Gy. 2: 132), *Csombord* (1220/1550: *Chumburd*, Gy. 2: 139); illetőleg kétrészes szerkezet előtagjaként: pl. *Ivánkatelke* (1285/1436: *Iuankathelke*, t., Gy. 2: 167), *Mortonfalva* (1319>1413/1414: *Mortonfalwa*, p., Gy. 2: 199), *Vataháza* (1341: *Vatahaza*, p., Gy. 3: 378). Az elnevezések területi megoszlása ebben az esetben is ugyanazokat a tendenciákat mutatja, mint az előzőekben a fajtajelölő utótagú névstruktúrák esetében. Mindhárom vármegye elnevezései között dominálnak ugyan a puszta személynévi alakok, de egyúttal nagy különbségeket is tapasztalunk az egyes területek között a formáns nélküli személynévi helynevek és a kétrészes név-

szerkezetek használati arányait illetően. Erdélyi Fehérben a két lexikális-morfológiai típus közel egyenlő arányban jelenik meg a névadásban (sőt Erdélyi Fehér vármegye felső részén ez az arány némelyest a kétrészes névstruktúrák javára billen el), míg Kolozs és Doboka névállományában a birtokosra utalás két módja közötti arány erősen a puszta személynévi névformák felé billen. Az is látszik továbbá, hogy Erdélyi Fehér megye névadásában viszonylag gyakran jelennek meg személynév + helynévképző formáns típusú elnevezések is, ami azonban a másik két vármegye névállományára egyáltalán nem jellemző. A birtokosra utaló helynevek lexikális-morfológiai sajátosságainak vizsgálatából tehát ugyancsak az a tanulság adódik, hogy az archaikusabbnak tekintett névstruktúrák (tehát a puszta személynévből képzett helynevek) sokkal nagyobb előfordulási arányban találhatóak meg az észak-erdélyi vármegyék területén, mint a déli Erdélyi Fehér esetében, így e tekintetben sem igazolható a déli területek archaikusabb névtani jellege.

3. A következőkben érdemes részletesebben is kitérnünk arra, hogy BENKŐ LORÁND milyen érveket hoz fel az archaikusság kérdésében. Ebben — a személynéveket nem számítva — elsősorban az egyes elnevezések, illetve bizonyos archaikusnak vélt helynévképzők ügyére alapozza érvelését. Ezek közül messze a leghangsúlyosabban a *-gy*, *-aj* ~ *-ej* helynévképzőkre, illetve azok kronológiai értékére támaszkodik. A legújabb szakirodalom azonban ezekkel, illetve tágabb értelemben is bizonyos jellemző helynévtípusok kormeghatározó értékével kapcsolatban arra mutat rá, hogy bár az ilyen elnevezéseknek valóban lehet bizonyos mértékig jellemző produktivitási időszakuk, ennek kronológiai határai korántsem olyan szilárdak, ahogyan azt a korábbi kutatások vélték (vö. ehhez pl. BÉNYEI 2012). Tovább csökkenti az említett helynévképzőknek tulajdonított kronológiai bizonyítási erőt az archaikusság kérdésében az a körülmény is, hogy ezek a morfémák a három vizsgált vármegye helynévadásában mindössze néhány helynév kialakulásában játszottak szerepet. Végül azt is meg kell jegyeznünk, hogy az észak-erdélyi területen is feltűnnek néhány esetben az említett képzők, pl. a Kolozs vármegyei adatok közül az alábbiakban: *Kórógy* (1334: *Koroug*, p., Gy. 3: 360), *Sáságy* (+1263/1324/1580: *Saasadg*, p., t., Gy. 3: 369); *Aknaj* (+1315: *Aknay*, v., Gy. 3: 342), *Novaj* (1331: *Nouay*, Gy. 3: 365, vö. FNESz. *Novaj*), így ezek bizonyító erejére bármely vonatkozásban is komolyabb következtetéseket nemigen alapozhatunk.

4. A fentiek pedig összességében azt jelentik, hogy azt az elsősorban a személynévek történeti kontextusából kiinduló feltételezést, miszerint névtani szempontból Dél-Erdély az északínál jóval archaikusabb képet mutat, a helynevek rendszertani elemzése nem támogatja kellőképpen, míg az ellenkezőjére, az északi terület archaikusságára megítélésem szerint több komolyabb érv is utal. Írásomban ennek bizonyítására két olyan névtani kategóriát hoztam példaként, amelyek a korai helynévadás legjellemzőbb részrendszereit alkotják, de a fenti megállapítást

több más, kevésbé jellemző névtípus vizsgálata is alátámasztja. A névrendszertani elemzés során tehát sok tekintetben a BENKŐ LORÁND megfigyeléseivel jobbára azonos eredményre jutottam magam is (az északi és déli területek feltűnő nyelvi és névtani különbsége, illetve a magyarság feltételezhető magas aránya Dél-Erdélyben más etnikumokkal összehasonlítva), míg az archaikusság kérdéskörét illetően a helynévrendszertani elemzés alapján a BENKŐTŐL különböző következtetéseket tudtam levonni.

Irodalom

- BÁTORI ISTVÁN (2013), Erdélyi vármegyék Árpád-kori településneveinek névrendszertani elemzése. In: *Juvenilia V. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája*. Szerk. KÁLAI SÁNDOR. Debrecen. 52–62.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. sz. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (1999), A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *MNyj.* 37: 207–16.
- KÁLMÁN BÉLA (1973), *A nevek világa*. 3. kiadás. Bp.
- RÁCZ ANITA (2005), *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- TÓTH VALÉRIA (2009), Adalékok személynévi eredetű településneveink nyelvi kérdéseihez. *MNyj.* 47: 43–59.

A helynévi szinonímia csíki szinkrón mikrotoponímiai rendszerek tanúsága alapján

1. A mikrotoponímiai szinonímia vizsgálatai

A lexikai szinonímia a nyelvi rendszer egyik legfontosabbik paradigmikus viszonyfajtája, olyan strukturális jelenség, amely a helynévrendszert is áthatja abból kifolyólag, hogy a helyosztályok egyedeit jelölő helynevek maradéktalanul osztoznak a helyosztályokat jelölő köznevek legkülönbözőbb sajátosságaiban, így azok szemantikai jellemzőiben is. A közlési folyamat szempontjából különösen fontos lexikai szinonímia nagyon összetett szószemantikai jelenség, amelynek definiálása kapcsán megoszlott és megoszlik a szakirodalom véleménye (KÁROLY 1970: 88–91). A korábbiakból ismert szűkebb és tágabb értelmezési tendenciái meghatározzák még a legújabb vizsgálatait is. Így a strukturális szemantika például „a szinonímia fogalmát a denotatív szinonímiára korlátozza” (KIEFER–GYURIS 2006: 181, KIEFER 2000: 26), KÁROLY SÁNDOR meghatározására emlékeztetve: „Szinonimáknak mi csak azokat a szavakat — vagy akár jeleket, tehát általánosságban morfémákat — tekintjük, amelyeknek a denotatív jelentésük megegyezik, pragmatikus és szintaktikai jelentésük azonban többnyire különböző” (1970: 88), a keretszemantikai megközelítés pedig egészen tág összefüggésekbe helyezi: „a mentálisan tárolt és enciklopédikus ismereti alapokra épülő fogalmi keret lexikális hálójához való kötődésük, azon belül elfoglalt helyük alapján azonosítja” a szinonimákat (ANDOR 1998: 9).

A lexikai szinonímia sajátos típusának nevezhető helynévi szinonímia az 1970-es évektől kerül a szemantika érdeklődési körébe (HOFFMANN 2003: 114–7). Előbb a szószemantika figyelme terelődik rá, amely helynévi példával (*Svábhegy, Szabadsághegy*) is illusztrálja a tulajdonnévi jelentés szűk értelemben vett szinonímia aspektusát, amelyet egyébként mindössze néhány szó erejéig érint csupán (KÁROLY 1970: 113). A szószemantika nyomán a névjelentéstan is foglalkozik a helynévi szinonímia jelenségével, de továbbra is csak a szinonímia tulajdonnévi kategóriáján belül taglalja. A tulajdonnévi szinonímia fogalmának tisztázásával leszögezi a helynévi szinonímia fogalmát is, hangsúlyozva, hogy „a szinonimák azonos denotátumra vonatkoznak, a szövegen belül az értelem lényeges megváltozása nélkül felcserélhetők” (J. SOLTÉSZ 1979: 39). A névjelentéstan tulajdonnévi, illetve helynévi szinonímia kategóriája egyértelműen megfelel a jelentéselmélet denotatív szinonímia fogalmának (KIEFER 2000: 26, KIEFER–GYURIS 2006: 181).

A helynévi szinonímia jelensége szinkrón és diakrón vetületei alapján a leíró és a történeti helynévkutatást is foglalkoztatja. Az élőnyelvi mikrotoponímiai rendszerek szinonímiája elsősorban a leíró helynévkutatás jelentéstani elemzéseinek képezheti tárgyát, de rendszerszerű leírásának tekintettel kell lennie a diakrón kutatásokra is. A mikronévi szinonimavizsgálatok nyitányát azok a vizsgálatok képviselik, amelyek különböző szempontok alapján közelítik meg a helynévi szinonimáknak ezt a fajtáját. Több sajátosságát is feltárják, de tekintettel arra, hogy eltekintenek rendszertani összefüggéseitől, átfogó, hiteles képet nem nyújthatnak róla. Ezek a vizsgálatok egyrészt INCZEFI GÉZA nevéhez fűződnek, aki több írásában is foglalkozik a helynévi szinonimák elemzésével, de a helynevek névközület-szemlélete következtében vizsgálatai, vizsgálati eredményei nem problémamentesek (vö. HOFFMANN 2003: 115). Monografikus keretek között is foglalkozik e kérdéskörrel, a helynevek változási jelenségeiként foglalja össze a rokon értelmű nevek típusait (1970: 55–61). A szóban forgó vizsgálatok másik képviselője KÁLNÁSI ÁRPÁD, aki szinkrón és diakrón módszerrel fogja vallatóra egy tájegység helynévanyagának a szinonimáit, de mivel eltekint a rendszertani összefüggésektől, és sajátos módon névtani és jelentéstani szempontok alapján közelíti meg őket, ellentmondásos névpártípusokhoz jut (1980).

A helynévi szinonimák kutatása HOFFMANN ISTVÁN vizsgálataival terelődik új mederbe, aki „A helynevek jelentéstani vizsgálatához” című tanulmányában (1980) elsősorban névjelentéstani és rendszertani szempontokat jelöl ki a mikronévi szinonimák vizsgálatára, nem tagadva a szociolingvisztikai, a diakrón és a stilisztikai szempontok fontosságát sem. A névelmélet nyomán a többnevűség egyik aspektusaként értelmezi a szinonimákat, kizárva közülük a helynevek ejtészváltozatait. Helynévi szinonimatipológiáját „a tulajdonnév és a benne esetlegesen kifejezett köznévi jelentés párhuzamba állításával” tárja fel (i. m. 18), s kimutatja azt, hogy a mikrotoponímiai rendszer helynévpárjainak lexikális elemei közvetlenül és közvetve is utalhatnak a szinonimitásra, de olyan esetek is előfordulnak, amelyekben a szinonimitás nyelvi eszközökkel nem fejeződik ki.

A helynévi szinonimák egyik típusát a csak nyelvtani megformáltságban eltérő szinonimák alkotják: *Delelő-kút* ~ *Delelői-kút*, *Nyolcas* ~ *Nyolcasok*, amelyeket HOFFMANN alakváltozatoknak nevez. Egy másik típusukat azok a névpárok mutatják, amelyek alaptagi vagy meghatározó lexikális elemei a helynévi alakulatoktól függetlenül is szinonimák, következésképpen a névalakulataikat (*Csárdai-ér* ~ *Csárdai-víz*, *Mester-föld* ~ *Tanító-föld*) „maga a nyelv «kényszeríti» szinonimaszerepre” (i. m. 19). A nyelvrozszeretani meghatározottságú szinonimák mellett sajátosnak mutatkoznak a névrozszeretani meghatározottságú szinonimák is. Ezek a mikrotoponímiai rendszer egyszeri előfordulású objektumainak az úgynevezett rövid-hosszú névpárjai (*Csárda* ~ *Hagymási-csárda*), amelyek „egyik tagja egyedítő szerepű földrajzi köznévi: az egyedjelölést egymagában is képes elvégezni, lévén az adott objektumosztály egyetlen képviselője a közösség névrozszerében.

Megkülönböztető elemmel bővült párja itt nem a pontosabb elkülönítést szolgálja, hanem talán csak a helynevekben jelentkező ösztönös logikai-fogalmi kéttagúságra törekvés megnyilvánulása” (i. h.). A szinonimitást nyelviileg közvetve kifejező névpárok esetében a névpárok azonos objektumának azonos földrajzi közneve utal a felcserélhetőségre, ám a különböző névadási motívumról tanúskodó meghatározó tagjuk között nincsen lexikális kapcsolat: *Bika-rét* ~ *Falu-rét*. A szinonim helynevek egy másik jellegzetes típusát a szerkezeti változással alakult helynevek képezik, amelyekben a szinonimitás ténye nyelviileg nem jut kifejezésre: *Kalapács* ~ *Kalapácsi-dűlő*, *Tilos* ~ *Tilos-dűlő*, mint ahogyan nem jut kifejezésre a *Zsidódomb* ~ *Ó-temető*, *Legréti-domb* ~ *Ebédleső* típusú névpárokból sem, „amelyekben még valamiféle lexikális elem megléte sem utal — akár közvetve, az osztályba tartozáson keresztül — a szinonimitásra” (i. m. 20).

A helynévadás HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott modellemellete újabb perspektívákat nyit a helynévi szinonimák rendszertani vizsgálataihoz (1993, majd 2007), amit a megpezsztülni látszó szinkrón és diakrón szinonimavizsgálatok is bizonyítanak. A szórványosnak nevezhető szinkrón elemzések között szerepel BÍRÓ FERENC munkája, aki Körösladány helynévallományának többnevűségi eseteit taglalja (2002). A többnevűség körébe tartozó névpárok szerkezeti, szemantikai, alaktani sajátosságai, eltérései alapján mutat ki tipikus realizációkat, amelyeket a szakirodalmi előzmények „elméleti alapvetését felhasználva” elemez (HOFFMANN 2003: 116). PÓCZOS RITA modelleméleti alapú kutatásai a többnyelvűség körülményei között világítják meg a szinonímia jelenségét, a Baranya megyei Sásdi járás német-magyar mikrotoponímiai rendszereiben vizsgálva sajátosságait (2008). A téma monografikus keretek közötti tárgyalása részletezi a kétnyelvű mikrotoponímiai rendszerek helynévi szinonimiájának névrendszertani összefüggéseit, és bemutatja újonnan kidolgozott kétszintű elemzési keretét is (2010: 173–205). A helynévi szinonímia diakrón vetületei a legújabb történeti helynévkutatásoknak is tárgyát képezik, amelyek történeti névrendszertani összefüggéseiben tárják fel a jelenséget (vö. PÓCZOS 2010: 173–4).

2. A csíki mikrotoponímiai rendszerek szinonimái

A szinonim névpárok a szinkrón csíki mikrotoponímiai rendszerekben is viszonylag gyakori jelenségek, mint egyébként minden szinkrón mikrotoponímiai rendszerben. Gyakoriságukra a pragmatikai nézetű összesített leírásuk világíthat rá a legegyszerűbben: a vizsgált öt település¹ mesterségesen kialakított névrendszerében 1490 objektum szerepel, amelyeket 1839 név azonosít, így a névrendszerben az objektumok és a nevek aránya 1 : 1,23. A földrajzi objektumok egyenyed

¹ Az öt települést a következő rövidítésekkel jelöltem: Cs = Csíkcekefalva (névanyagához lásd CSOMORTÁNI 2009), Cso = Csobotfalva (CSOMORTÁNI 2007: 133–4), K = Karcfalva (CSOMORTÁNI 2004, 2005), M = Csíkszentmihály (CSOMORTÁNI 2006: 127–30), S = Csíkszentsimon (CSOMORTÁNI 2000: 1109–72).

része többnevű, háromnegyed része pedig egynevű. A többnevű objektumok két-, három-, négy- vagy ötnevűek. A többnevűség eseteinek előfordulási aránya alapján a kétnevűség jelensége a többnevűség legjellegzetesebbik esete (80%), ehhez viszonyítva a három-, négy- és ötnevűség csak szórványosnak mondható.

A többnevűség jelensége a névrendszer vizsgált névfajtái: a víz-, a domborzati, a lakott területi és az építménynév vonatkozásában is sajátos képet mutat. A négy névfajta mindenikére jellemző, jelzett esetei azonban nem általánosak minden névfajta körében. A két- és háromnevűség nevezhető általánosnak, ám a négy- és ötnevűség nem, azok csak a víz-, a lakott területi és az építménynévre jellemzőek, de a domborzati névre nem. A kétnevűség a névfajták közötti elterjedtsége és gyakorisága alapján is kiténik a többnevűség esetei között: minden névfajta körében megközelítőleg 80%-os gyakorisági mutatójú jelenség, így a csíki mikrotoponímiai rendszer(ek) legalapvetőbb többnevűségtípusa. Hozzá viszonyítva a három-, négy- és ötnevűség már a névfajták körében is jóval ritkábbnak mutatkozik, de a névrendszer(ek) síkján is. A lakott területi nevek kapcsán azonban meg kell jegyeznünk, hogy azok esetében valamivel gyakoribb, mint a többi névfajta esetében, ami a lakott területi név nagyfokú változásérzékenységeivel magyarázható. Mindez nem véletlen csupán, hisz a településnevek kivételével a lakott területi nevek mind népnyelvi nevek, amelyek körében újabbnál újabb névalakulatok sorakoznak.

A többnevűség domborzati névi vonatkozása, az pontosabban, hogy a névfajta kizárólag csak két- és háromnevű névfajtának mutatkozik, kevésbé érzékeny a változásokra, feltételezhetően a domborzati helyfajta sajátosságaira, többek között például annak állandóságára vezethető vissza. A víznév többnevűségének a jelensége a domborzati név és a lakott területi név többnevűségének a határsávjában mozog, a két- és háromnevűség uralja a domborzati név két- és háromnevűségéhez megközelítőleg hasonló gyakorisággal, a lakott területi névhez a négy- és ötnevűség jelensége közelíti. Mindez feltételezhetően a névfajta domináns mikronévi jellegével hozható összefüggésbe.

A csíki mikrotoponímiai rendszerek különböző névfajtáinak a rokon értelmű névpárjai jellegzetes szinkrón szinonimák, szinonimájuk „a szinkroniában funkcionális értékű, azaz a szinkroniában érvényes a köztük levő megfelelési viszony, és itt jelentkezik a nyelvhasználatbeli következmény: felcserélhetőségük vagy fel nem cserélhetőségük” (KÁROLY 1970: 88). Általános és sajátos tulajdonságokkal jellemezhetők. Általános sajátosságaik a szinonimákra általában jellemző tulajdonságok, a sajátos vonásaik pedig a tulajdonnévi, a helynévi szinonimák specifikus jegyei, amelyeket a továbbiak a többnevűség domináns esetét, a kétnevűséget képviselő párok alapján taglalnak, esetenként utalva a szinkrón névpárok keletkezéstörténeti vonatkozásaira is.

A vizsgált mikronévi szinonimák általános sajátosságai között mindenekelőtt a szinonimaságuk lényegi ismérve, denotatív jelentésük ekvivalenciája emelhető ki

(K: *Olt* ~ *Olt/vize*,² Cso: *Somlyó/hegye* ~ *Bükk/hegye* ~ *Bükk*, Cs: *Középtíz* ~ *Középtíz* ~ *Középszeg*). A szinonímia viszonya az esetek többségében monoszém helynevek jelentéstani viszonyaként jelentkezik, ritkábban azonban a poliszém helynevek körében is előfordul, a poliszém helynevek is lehetnek szinonimák, ám a denotatív jelentéseik közül mindig csak az egyik jelentés alapján. Mindezt a csíkszentmihályi mikrotoponímiai rendszer *Köpűs-kút* jellegetes poliszém neve is igazolhatja, amely alapjelentése szerint víznév (*Köpűs-kút*¹), viszont jelentésbeli névalkotással kialakult egy domborzati névi, völgyfőnévi másodlagos jelentése is, amelynek alapján szinonim viszonyban állhat az általa jelölt denotátum *Irtás-patak/feje* másik nevével.

A rokon értelmű helynevek szinkrón mikrotoponímiai rendszerek jelenségei, a helyi nyelvjárások szinkrón névrendszereinek jellegetes névpárjai, amelyek megszorítással bár, de megfelelnek a belső nyelvváltozatokbeli szinonimitással szemben támasztott elvárásnak: „— a szinonimitás jellegetesen szinkrón jelenség lévén — csakis olyan lexémákat tekinthetünk szinonimáknak, amelyeket ugyanaz a nyelvközösség használ” (O. NAGY 1965: 321). A szinonim helyneveknek az azonos toponímiai normatudattal rendelkező névközösségek körében való használata szinonimikailag kötött helynévhasználatnak nevezhető, szemben a rokon értelmű pár nélküli helynevek használatával, amely szinonimikailag szabad helynévhasználat (vö. KÁROLY 1970: 82). A helynévi szinonimákra is érvényes a szinonimák felcserélhetőségének a szabálya, amelyet J. SOLTÉSZ KATALIN névelméleti munkája is hangsúlyoz (1979: 39), ennek értelmében a szinonimák denotatív jelentésük ekvivalenciája következtében ugyanazon környezetben felcserélhetők egymással (M: *Aranyos/kút* ~ *Csorgó*, S: *Bárka/út* ~ *Bárka*). Az ilyen helynévi szinonimákat KÁROLY SÁNDOR terminusával fakultatív szinonimáknak nevezhetjük szemben a kombinatorikus szinonimákkal (1970: 84), amelyek különböző tagjait a helyi nyelvjárási közösségek más és más csoportjai használják más és más beszédhelyzetekben (Cs: *Borvíz*¹ ~ *Alsó/borvíz*¹, M: *Borvíz*³ ~ *Alsó/borvíz*). Feltételezhetően a kombinatorikus szinonimák egyik sajátos eseteként értelmezhetők a mikrotoponímiai rendszerek olyan szinonimái, amelyek szomszédos települések közösen birtokolt vagy használt helyeit jelölik, de tagjaik a szomszédos mikrotoponímiai rendszerek egyikéből, illetve másikából származnak, viszont mindkét névközösség esetében a szinonimikailag kötött névhasználat képviselői. Ilyen „fiktív” névpárt alkot a karcfalvi névrendszerből idézhető *Lucos/tó* ~ *Ördög/tó* víznévi szinonimapár, amelynek a *Lucos/tó* tagja a karcfalvi, az *Ördög/tó* tagja pedig a szomszédos gyergyóújfalvi mikrotoponímiai rendszerből származik.

A helynévi szinonimák természetes beszélt nyelvi, nyelvjárási jelenségek, amelyek normatívak ugyan, de nem normalizáltak, nem standardizáltak, mint ahogyan nyelvjárási egységük sem standardizált nyelvi változat. BENKŐ LORÁND megfo-

² A kétrészes helynevek egyes névrészeit / jellel különítettem el.

galmazásában ugyanis addig, amíg „A normalizált sztenderd például a maga minden nyelvi jelenségre kiterjedő kötöttségeivel erősen lefogja a változások lendületét, a nyelvi elemeket és felhasználási szabályait igyekszik változatlanul tovább vinni, s ezt a szilárdságot a sztenderd nagy szociális elterjedtsége természetesen csak még tovább segíti.” (1988: 93), addig a tudatos normaszilárdító törekvések hatóköréből kiesett nyelvjárások a változások tekintetében a legérzékenyebb belső nyelvváltozatok, „bennük a mozgás minden szempontból meglehetősen nagy. A cserélődésre való hajlam különösen erős a nyelvjárási szokásokban, amihez (...) a normakötöttségek hiányán kívül persze a szociális elterjedtség viszonylag szűk köre szintén hozzájárul.” (i. m. 93–4). MEZŐ ANDRÁS is hangsúlyozza a közösségi nevek variabilitását a közösségi és a hivatalos nevek párhuzamos bemutatásakor. A közösségi nevek kapcsán kiemelt következő sajátosságok természetesen a mikrotoponimákra is érvényesek: egy-egy névközösség alkotja, befogadja vagy újraalkotja őket, mint beszélt nyelvi, közösségi névhasználatbeli elemeknek lehetnek változataik, a kollektív emlékezet örökíti át azokat nemzedékről nemzedékre, a hivatalos neveknek azonban, amelyeket a hatóság alkot, befogad vagy újraalkot, mint írott nyelvi összetevőknek, nem lehetnek változataik, törvények, rendeletek szabályozzák használatukat, amely hivatalos fórumokon kötelező, tehát ezek a nevek normatívak (1982: 42).

KÁROLY SÁNDOR szerint „a szinonimák hangalakja más, más szócsaládjuk van, más a motiváltságuk” (1970: 81). A megállapítás a csiki helynévi szinonimákra is érvényes, amelyek hangalaki, szerkezeti sajátosságaik alapján beleillenek a tágan értelmezett szinonimák, a legkülönbözőbb szinonim jel- és jelkapcsolattípusokba is (i. m. 160–2). A szinonim névpárok hangalakja, névelemszerkezete a teljes mértékű eltéréstől a csak névalkotó toldalékmorfémányi eltérésig a változatok egész sorát mutatja, amelyeket a névpárok tagjainak motivációtípusa, illetve az annak megfelelő névalkotási szabály határoz meg (K: *Akaszító/hegy ~ Bakacs*, Cso: *Szent Péter/templom ~ Szent Péter/temploma ~ Szent Péter ~ Templom*, S: *Régi/Olt ~ Új/Olt*, *Szent László/köve ~ Nagy/kő*, Cs: *Bajoz ~ Bajozd*).

A szinonim helynévpárok szerkezeti egyezései és eltérései egyaránt fontosak a helynévrendszertani szinonímia viszonyának megismerése szempontjából. A mikrotoponímiai rendszerek rendszerszemléletű modellelméleti megközelítése értelemszerűen a névpárok modellegezései alapján mutat rá azok névrendszertani meghatározottságára, névrendszertani összefüggéseire. A szinonim helynévpárok tagjainak a névszerkezeti sík modelljeiben kivetülő jelentésbeli, jelentésszerkezetbeli összefüggései a szinonim helynévszerkezetek hangalaki és szemantikai megfeleléseiben modellrelációkként ragadhatók meg (vö. PÓCZOS 2010: 182, 200).

A denotatív jelentésszerkezeti tényezőjük alapján ekvivalens névpárok szerkezetei sajátos módon kétféle jellegzetes relációról tanúskodnak, az azonosság és a szinonímia viszonyát mutatják összefüggő névrészek, pontosabban azok lexikális elemei alapján, amelyek funkcionális névelemekként mindig alapmodellekhez kö-

töttek. A helynévpárok névszerkezeti azonossági viszonya többféle eredetű. Névrendszertani meghatározottságú az olyan szinonimatípusban, amelyben az egyik tag jelentéshasadásos földrajzi köznévvé, a másik pedig ugyanazt a földrajzi köznevet helyfajtajelölő funkcióban felmutató szintagmatikus szerkesztéses kétrészes helynév (Cs: *Borvíz* ~ Csekefalvi/*borvíz*). HOFFMANN ISTVÁN szerint a szinonimatípus esetében „inkább csak a beszélők névérzéke az, ami az átalakulást motíválja: a helynévrendszer bázisát adó kétrészes neveket névszerűbbnek érzik, mint az egyrészeseket” (2007: 112). A helynévpárok névszerkezeti azonosságai a különböző szerkezeti változásoknak is tulajdoníthatók (Cso: *Csere* ~ *Csere/hegy*, K: *Bogoz* ~ *Bogoz/domb*, Cs: *Püsök/nyaka* ~ *Tücsök/nyaka*, M: *Bán* ~ *Bánd*, S: *Vojka halála* ~ *Vojka halálé*), ugyanis „a szinonimapárok jó része szerkezeti változással alakult ki” (HOFFMANN i. h.). Egyazon névadó motívum alapján, de más és más névalkotási szabállyal alkotott helynevek párjai is tanúskodhatnak azonossági relációról: *Aladáré* ~ *Aladár/hegy* (S), *Simon Anti/völgye* ~ *Simon Antié* (M) stb. A szinonim helynevek névrészeinek rokonértelműsége közvetve nyelvrendszertani meghatározottságú. A helynévadás lexikális bázisának szinonim lexémái képezik az alapját, amelyek végeredményben a nyelvjárási szókészlet jellegzetes szinonimái (K: *Oláh/temető* ~ *Román/temető*). „Tájszavak szinonimitásáról akkor beszélünk, ha egyazon nyelvjárásban található az azonos denotátumnak több elnevezésváltozata” (HEGEDŰS 2001: 381). A rokon értelmű névpárok jellegzetes szerkezeti egyezési relációi között mezőösszefüggéssel is találkozhatunk (K: *Malom/utca* ~ *Botok/szere*, M: *Aranyos/kút* ~ *Csorgó*), amely KÁROLY SÁNDOR értelmezése szerint nem tartozik bele a szinonímia szinkrón fogalmába, amely szigorú denotatív egyezést követel (1970: 88). A szinonímia tágabb értelmezései azonban megengednek kisebb denotatív jelentésbeli eltérést, így a mezőösszefüggések is beletartoznak a körébe (vö. SzinSz.). A helynévi szinonimák mezőösszefüggést mutató szerkezeti elemei a szinonímia tágabb értelmezése szerint egyértelműen szinonimák, de a szűk értelmezésbe is beleillenek mint jellegzetes frazeológiai kötött szinonimák, amelyekre az jellemző, hogy a frazémán, „a lexémán kívül nem okvetetlenül szinonimák” (KÁROLY 1970: 83).

A különböző motivációtípusú egy- és kétrészes helynévpárok szerkezeti egyezéseik és eltéréseik alapján mindenképp két csoportra tagolódnak. Az egyik csoportjukat a névszerkezeti szempontból teljes mértékben eltérő helynévpárok alkotják, amelyek denotatív ekvivalenciájuk mellett eltérő motivációjú névszerkezetek (K: *Akaszto/hegy* ~ *Bakacs*). Ezek a szerkezetek a különböző tulajdonságokkal rendelkező helyfajta más és más tulajdonság alapján történő elnevezései lehetnek, a helynévadás során ugyanis az egyik névadó az egyik, „más névadó más vonás kiemelését tarthatja fontosnak: a motiváltságnak ez a fajta önkényessége a helynévi szinonímia egyik alapja” (HOFFMANN 2007: 34). Az eltérő motivációjú névszerkezeti párokban „mintegy felboncolva tárul elénk a valóságnak egy mindig bonyolult, összetett, komplex darabja” (VilLex. *szinonima*). A névszerkezeti

szempontból össze nem függő helynévi szinonima a *d i v e r g e n s s z i n o n i m a* terminussal nevezhető meg.

A szinonim helynévpárok másik osztályába a névszerkezeti szempontból teljes vagy részleges összefüggésekről tanúskodó rokon értelmű helynevek sorolhatók. Az egy- és/vagy kétrészes nevek azonossági és/vagy rokon értelmű viszonya esetében teljes összefüggésről beszélhetünk, tehát a teljes összefüggés az egyrészes nevek esetében egy azonossági vagy szinonim viszonyt mutat, a kétrészes nevek esetében pedig két relációval jellemezhető: egy azonossági és egy rokon értelmű viszonyal: *Kő/kút ~ Kő/kutak* (K), *Piac ~ Piac tér* (S), *Oláh/temető ~ Román/temető* (K) stb. A részleges összefüggés esetén vagy egy azonossági vagy egy rokon értelmű viszony jellemző a szinonim egy- és kétrészes, valamint kétrészes szemantikai szerkezetű névpárokra: *Aranyos/kút ~ Csorgó* (M), *Kicsi/Bükk ~ Kis/Somlyó* (Cso), *Nagy/kő ~ Salamás/kő* (M), *Alsó/Váták ~ Belső/Váták* (Cso), *Malom/utca ~ Botok/szere* (K), *Nagy/Vágás-víz ~ Felső/Vágás-víz* (Cso). A névszerkezeti szempontból összefüggő szinonim helynév a *k o n v e r g e n s s z i n o n i m a* terminussal különböztethető meg ellentétes párjától, a divergens szinonima kategóriájától.

A konvergens szinonimák névelemszerkezeti síkú szemantikai összefüggései lehetnek simplex és komplex összefüggések. Az egyrészes névpárokra értelem-szerűen csak egyetlenegy összefüggés jellemző, amely vagy az azonosság vagy a szinonímia relációja. Azt a helynévpárt, amelynek tagjai névelemszerkezeti síkján lexikális azonosság mutatkozik, névelemismétlő szinonimának (K: *Kő/kút ~ Kő/kutak*, M: *Nagy/kő ~ Salamás/kő*), azt a helynévpárt pedig, amelynek tagjai névelemszerkezeti síkján rokon értelműség viszonya jelentkezik, immanens szinonimának nevezzük (S: *Piac ~ Piac tér*, K: *Malom/utca ~ Botok/szere*). A névelemszerkezeti síkon egyetlenegy reláció alapján összefüggő szinonimák a simplex szinonima összefoglaló kategóriáját alkotják.

A komplex összefüggésekkel jellemezhető szinonim helynévpárok tagjai jellegzetes módon kétrészes nevek, amelyek névelemszerkezeteire az azonosság és a szinonímia viszonya is jellemző: névrészpárjaik egyike az azonosság, a másika pedig a szinonímia relációját mutatja (Cso: *Alsó/Váták ~ Belső/Váták*, K: *Tankók/szere ~ Tankók/utcája*). A szinonimáknak az azonosság és a szinonímia relációját is magukban hordozó típusát a komplex szinonima terminusával nevezhetjük meg.

3. A csíki helynevek szinonimatípusainak rendszere

A névelemszerkezeti síkjukon lexikális összefüggésekről tanúskodó különböző mikrotoponímiai szinonimatípusok rendszerbe szerveződnek, amely az alábbi sajátos képet mutatja.

1. *D i v e r g e n s s z i n o n i m á k*. A teljes mértékben eltérő motivációjú helynevek szinonim párpai, a divergens szinonimák nem igazán jellemzőek a vizsgált mikrotoponímiai rendszerekre. Mindössze a csíkszentmihályi *Köpűs-kút*² ~

Irtás-patak/feje és a karcfalvi *Bakacs ~ Akasztó/hegy* domborzati névpár képviseli őket (0,63%). A névpárok S ~ S+F szemantikai szerkezetű típusú helynévpárok, de elvileg bármilyen más szerkezetű típusú névpár is képviselheti a helynévi szinonimának ezt a fajtáját.

2. **Konvergens szinonimák.** A csíki mikrotoponímiai rendszerek igazi rokon értelmű nevei a konvergens szinonimák (99,36%), amelyek két főbb altípusát a szimplex és a komplex szinonimák alkotják különböző variánsokkal.

2.1. A konvergens szinonimák legjellegzetesebb variánsai az egyetlen lexikális összefüggéssel jellemezhető **szimplex szinonimák** (93,24%), amelyek további jellegzetes tagolódást és megoszlást mutatnak.

2.1.1. A szimplex szinonimák központi típusai az **elemismétlő szinonimák** (94,82%), amelyek gyakoriságukkal a vizsgált mikrotoponímiai rendszerek összes többi szinonimafajtáját felülmúlják.

Egy- és/vagy kétrészes nevek szerkezeti változásai gyakran vezetnek teljes elemismétlő névpárok kialakulásához. Az egyrészes és kétrészes nevek bővülése vagy redukciója egyaránt eredményezhet lexémaismétlő S ~ S (S: *Lánczó ~ Lánczó*), M ~ M (Cs: *Bajoz ~ Bajozd*) és S+F ~ S+F típusú (K: *Rossz/kút ~ Rossz/kútja*) szerkezeti párokat. A teljes elemismétlő szinonima az elemismétlő szinonimák kevésbé gyakori altípusa (30,18%).

A gyakorinak mondható elemismétlő szinonimák a **részleges elemismétlő szinonimák** (68,72%). Állományukban előfordulnak jellegzetes egy- és kétrészes névpárok, mint S ~ S+F (M: *Récéd ~ Récéd/pataka*, Cso: *Mogyorós ~ Mogyorós/oldala*), F ~ S+F (Cs: *Borvíz ~ Csekefalvi/borvíz*, Cso: *Borvíz ~ Nagy-mocsári/borvíz*) M ~ M+F (K: *Olt ~ Olt/vize*, *Bogoz ~ Bogoz/domb*), M ~ S+M (M: *Kőd ~ Szentmihályi/Kőd*) szemantikai szerkezetű típusúak, amelyek többnyire névrendszertani meghatározottságú névpárok. Egyrészt névszerkezeti változások eredményei (M: *Récéd ~ Récéd/pataka*, S: *Hosszú ~ Hosszú/dűlő*), de a mikrotoponímiai rendszerek kétrészes neveinek az analógiája is meghatározza őket (Cs: *Borvíz ~ Csekefalvi/borvíz*). A részleges elemismétlő szinonimatípus kétrészes helynévszerkezeti párokra is jellemző. Többnyire S+F (M: *Bánya/pataka ~ Pál-tanórok/pataka*, M: *Nagy/kő ~ Salamás/kő*), de S+M (K: *Felső/Lok ~ Nagy/Lok*, S: *Külső/Zöldes ~ Nagy/Zöldes*) szemantikai szerkezetű típusúak is hordozzák.

2.1.2. A helynévszerkezetek lexikális szerkezeti szinonímiájának köszönhető rokon értelmű névpárok a helynévrendszer **immanens szinonimái** néven nevezhetők. Nem gyakori jelenségek a csíki mikrotoponímiai rendszerekben, a helynévi szinonimapárok mindössze 5,17%-át fogják át, de a helynévi szinonímia szempontjából a legjellegzetesebbek.

A **teljes immanens szinonimák** az egyrészes helyfajta utaló F szemantikai szerkezetű, jelentéshasadásos helynevek jellegzetes szinonim

névpárjai, amelyek lexikális névelemei a helynévadás lexikális bázisának helyfajta-tát jelölő szinonim egyszerű és/vagy összetett földrajzi köznevei (vö. HOFFMANN 2007: 111). Főként az építménynevek csoportjában fordulnak elő: *Tanácsháza* ~ *Néptanács* (K), *Bolt* ~ *Turkáló* (Cs) stb., de szórványosan feltűnnek más névfajta-csoportjaiban is: *Önkiszolgáló* ~ *Üzlet* (S), *Piac* ~ *Piac tér* (K) stb. A teljes immanens szinonima vizsgált névrendszerekben az immanens szinonima elterjedtebb fajtája (60%).

A r é s z l e g e s i m m a n e n s s z i n o n i m a az egy- és kétrészes S+F ~ F szinonim helynévpárok jellegzetes típusa, amelynek a következő esetei idézhetők: *Aranyos/kút* ~ *Csorgó* (M), *Vasút/gödre* ~ *Kubikgödör* (K), *Kút/szeg* ~ *Felszeg* (S), *Bíró Károly/utcája* ~ *Zsácutca* (K), *Felső/piac* ~ *Tormapiac* (Cs), *Darvasok/bányája* ~ *Aranybányák* (S) (40%). A helyfajta-utaló F névrészekben összefüggő névpárok lexikális elemei a teljes immanens szinonimák lexikális elemeivel rokon elemek.

2.2. A k o m p l e x s z i n o n i m á k gyakoriság szempontjából nem a leg-sajátosabbak (6,75%), viszont rendszertani szempontból különösen fontosak erőteljes összefüggésükből kifolyólag.

2.2.1. Az e l e m i s m é t l ő - i m m a n e n s s z i n o n i m á k , azaz a szinonim alaprészeket és elemismétlő bővítményrészeket mutató rokon értelmű névpárok nem igazán jellemzőek a csíki mikrotoponímiai rendszerekre. Mindössze hat S+F szemantikai szerkezetű népar tanúskodik róluk: *Bor-réti/borvíz* ~ *Bor-réti/kút* (S), *Tankók/szere* ~ *Tankók/utcája* (K) stb.

2.2.2. Az i m m a n e n s - e l e m i s m é t l ő s z i n o n i m á k , azaz az elemismétlő alaprészes és az immanens bővítményrészes szinonim helynév a komplex szinonimák jellegzetesebbik típusa. Kétrészes S+F (M: *Tatár Jóska/kútja* ~ *Vaszi Jóska/kútja*, K: *Oláh/temető* ~ *Román/temető*) és S+M (Cso: *Alsó/Váták* ~ *Belső/Váták*, S: *Kis/kápolnaszeg* ~ *Kicsi/kápolnaszeg*) szerkezetei megközelítőleg arányos megoszlást mutatnak. A bővítményrészi szinonim lexikális elemek nagyrészt lakosra, birtokosra utaló rokon értelmű személynevek, de képzet és képzetlen melléknevek is vannak közöttük.

4. Összegzés

A helynévi szinonímia csíki mikrotoponímiai rendszerekbeli vizsgálatai alapján elmondható, hogy a szinonímia jelensége a szinkrón mikrotoponímiai rendszerek egyik legsajátosabbik szemantikai viszonya. A rokon értelmű helynevek denotatív jelentésbeli ekvivalenciája az alapja, amelyhez a helynévadási norma meghatározta helynevek névszerkezeti síkú összefüggéstípusainak az előbbieken bemutatott egész sora társul. Ezek a helynévi szerkezeti szinonímatípusok a helynévrendszer rendszertani meghatározottságú koherenciájának a sajátos bizonyítékai közé tartoznak.

Irodalom

- ANDOR JÓZSEF (1998), A fogalmi keret, a szemantikai mező és a szinonimitás határvonalai. In: *A szinonimitásról*. Szerk. GECSŐ TAMÁS–SPANNRAFT MARCELLINA. Bp. 7–19.
- BENKŐ LORÁND (1988), *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Bp.
- BÍRÓ FERENC (2002), Többnevűség, szinonímia Körösladány helynévrendszerében. In: *Köszöntő kötet B. Gergely Piroska tiszteletére*. Szerk. GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ–KOVÁCS MÁRIA. Miskolc. 15–20.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2000), *Csik helynevei*. Doktori disszertáció (BBTE). Kézirat. Kolozsvár.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2004), Karcfalva helynevei I. *MNyj.* 42: 180–203.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2005), Karcfalva helynevei II. *MNyj.* 43: 173–212.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2006), A Hargita megyei Csíkszentmihály község helynevei. *NyIrK.* 50: 124–38.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2007), A Hargita megyei Csíksomlyó, Csíktapolca és Csobotfalva helynevei. *NyIrK.* 51: 128–37.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (2009), A Hargita megyei Csíkcekefalva helynevei. *NyIrK.* 53: 157–60.
- HEGEDŰS ATTILA (2001), A nyelvjárási szókészlet és vizsgálata. In: *Magyar dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. Bp. 375–408.
- HOFFMANN ISTVÁN (1980), A helynevek jelentéstani vizsgálatához. *MNyj.* 23: 11–22.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), *Magyar helynévkutatás. 1958–2002*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Bp. Első kiadása: Debrecen, 1993.
- INCZEFI GÉZA (1970), *Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata (Makó környékének földrajzi nevei alapján)*. Bp.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1980), A földrajzi nevek rendszerezésének kérdéséhez. *MNyj.* 23: 23–34.
- KÁROLY SÁNDOR (1970), *Általános és magyar jelentéstan*. Bp.
- KIEFER FERENC (2000), *Jelentéselmélet*. Bp.
- KIEFER FERENC–GYURIS BEÁTA (2006), Szemantika. In: *Magyar nyelv*. Főszerk. KIEFER FERENC. Bp. 175–221.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévvadás*. Bp.
- O. NAGY GÁBOR (1965), A lexémák funkciója és a rokonértelműség. *MNyj.* 61: 312–22.
- PÓCZOS RITA (2008), Többnevűség egy mai helynévrendszerben. *HT.* 3: 179–207.
- PÓCZOS RITA (2010), *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása*. Debrecen.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- SzinSz. = O. NAGY GÁBOR–RUZSICZKY ÉVA (1989), *Magyar szinonimaszótár*. Negyedik, változatlan kiadás. Bp.
- VilLex. = *Világirodalmi Lexikon XI. sváb–Szy*. Főszerk. SZERDAHELYI ISTVÁN. Bp., 1992.

Kiss Magdaléna

A Körösök magyar és román vízneveinek lexikális-morfológiai elemzése

1. Bevezetés

A nyelven kívüli tényezők minden helynévalkotási aktusban fontos szerepet töltenek be. Ha a névadás komplexitásából csupán nyelvi síkon elemezzük a vízneveket, a lexikális megközelítés módszere indokolt, mely a nyelvi elemek, lexémák és todalékmorfémák mélyreható, részletes vizsgálatát jelenti.

Jelen dolgozatomban HOFFMANN ISTVÁN többszintű helynévelemzési modelljét (2007) követve az összegyűjtött névanyag lexikális-morfológiai vizsgálatát végzem el. Mivel az adatkorpusz nyelvi rétege többszintű, a magyar és a román neveket szétválasztva, külön tárgyalom.

A víznevek lexikális-morfológiai elemzése során a nyelvi kifejezőeszközök analízisét mutatom be grammatikai keretben, ahol a kategóriák fő egységeit a szófaji csoportok alkotják. Ez a vizsgálati mód a funkcionális-szemantikai elemzéshez hasonlóan szintén a nyelvi jel belső összefüggéseit tárja fel azzal a különbséggel, hogy míg a funkcionális elemzés névrészfunkciókat vizsgál, a lexikális analízis szójelentéseket mutat be (HOFFMANN 2007: 67).

Szerkezeti szempontból a vízneveket névrészekre tagolhatjuk, melyek további kisebb egységekre, a névelemekre bonthatók. A névelemek lexémákat és todalékmorfémákat egyaránt magukba foglalnak. A lexikális-morfológiai eltérések nemcsak nyelvenként különbözhetnek, hanem akkor is, ha egy adott nyelvet többféle területi változat, illetve egymástól eltérő névadási szokás jellemez. A névnyomozásnak az első fázisa mindig az, hogy a nevet alkotó elemeket azonosítjuk, s csak ezután rendelhetünk hozzájuk névrészfunkciókat, majd kutathatjuk történeti, keletkezéstörténeti, valamint változási jellemzőiket. Ez a három fázis azonban természetesen csak teoretikusan különíthető el a kutatásban, hiszen a lexéma azonosítását a funkció és a névrendszer valószínűsíti (GYÖRFFY 2004: 129).

A legkorábbi és legnagyobb folyónevek etimológiájával és nyelvi kapcsolatával számos nyelvészeti munka foglalkozott (KNIEZSA 1942: 11, KISS L. 1996a: 964, HOFFMANN 2010: 209). Az ómagyar kori nevek nyelvészeti elemzését végezte el GYÖRFFY ERZSÉBET, de mellette számos kisebb területet felölelő munka is született (MEZŐ 1968: 51, GYÖRFFY 2004: 143, KISS M. 2010: 83), s a Körösök vízgyűjtő területéről is ismerünk több olyan dolgozatot (BÍRÓ 1999: 36, 2005:

170, KOVÁCS É. 2008: 189), amelyek az ómagyar kori névrendszer vizsgálatát helyezik a középpontba. KOCÁN BÉLA pedig az ómagyar és a középmagyar kori adatok alapján határozza meg a víznevek helynévalkotó szerepét Ugocsa vármegyében (2008a: 95, 2008b: 182). Mostani írásom közvetlen előzményeül nemrég közzétett tanulmányaim szolgálnak (KISS M. 2012a, 2012b).

A Körösök vízgyűjtőjéhez tartozó nevek lexikális-morfológiai analízisét módszerintanilag részben GYÖRFFY ERZSÉBET rendszerezése szerint mutatom be, melyben a HOFFMANN-féle modell lexémakategóriáiból kiindulva különválasztja az egyrészes és kétrészes neveket; az egyrészeseket jelölt és jelöletlen csoportokra, a kétrészeseket pedig főtag és bővítményi tag szerint osztja fel. Ez a megoldás egyúttal azt is lehetővé teszi, hogy a HOFFMANN-féle alapkategóriák mindegyike érvényesülhessen tematikus csoportosításban, így a szemantikailag összetartozó nevek azonos kategórián belül mutathatók be, nem a grammatikai szabályok szerint szétbontva. Az *Almás-patak* víznév *almás* lexémája az alapmodell szerint a képzett melléknevek között szerepelne, a dolgozat rendszere azonban ezt a lexémát a növénynevek csoportjába, azon belül a jelölt lexikális elemek közé sorolja. Ez az eljárás azzal magyarázható, hogy ily módon az azonos szerepű nevek, névrészek ugyanabban a kategóriában jelennek meg, s közben az egyes névrészfunkciókhoz tartozó nyelvi kifejezőmódokat is láthatjuk. Ebből következően viszont a példában szereplő *-s* képző nem melléknévi, hanem a helynévalkotásban a névrészek viszonyát jelölő képzőnek tekinthető (GYÖRFFY 2004: 130). Az egy- és kétrészes neveket tárgyaló nagyobb egységek a következő felosztás szerint különülnek el: köznévi, tulajdonnévi (személynévi, helynévi), melléknévi jellegű szó, számnév, szó szerkezet.

2. Az egyrészes víznevek lexikális-morfológiai felépítése

Az egyrészes nevek aránya az összetételekéhez képest alacsonyabb, hiszen azok a nevek tartoznak ide, amelyek általában a legrégebbi névréteget alkotják, amikor még nem járult hozzájuk semmilyen névszerkezet-alkító formáns.

2.1. Jelöletlen lexémát tartalmazó víznevek

2.1.1. A kategórián belüli első nagyobb egység a k ö z n e v e k é . Elsősorban vízrajzi köznévek sorolhatók ide, de néhány növény- és állatnév, illetve egy építménynév is feltűnik a magyar és a román adatállományban, megközelítőleg hasonló arányban.

A helyfajtáját kifejező v í z r a j z i k ö z n e v e k az egyrészes jelöletlen helynevek csekély részét képviselik. Csupán az *Ér*, *Kengyel*, *Patak* és *Pece* víznevek sorolhatók ide, melyek jelentéshasadás következtében váltak helynevekké. Közülük az *Ér* (< *ér* 'lassú mozgású, széles, iszapos medrű vízfolyás') és a *Pece* jelentéshordozó szerepe kétségtelen a vizsgált területen élők tudatában. Az első név a folyó méreténél fogva természetesen bekerült minden adattárba, de ha csak

PESTY Bihar megyei gyűjtését tekintjük, láthatjuk, hogy legalább 14 alkalommal fordul elő egyrészes névként, ami a név azonosításában nem okoz problémát, hiszen ugyanarra a denotátumra utal. A *Pece* hídronima etimológiailag megegyezik a m. *pöcegödör* előtagjával, a m. N. *pőce* köznévvvel, amelynek jelentése 'födetlen csatornácska, amely olvadás vagy esőzés idején az udvarokon és az utcákon összegyűlt szennyest vizet leereszti' (FNESz. *Pece*; vö. még BÍRÓ 1997: 101 és KISS M. 2012a: 82). Ezzel szemben a *Patak* víznév csupán a helyi névhasználók körében tölti be maradéktalanul identifikáló szerepét, de több térkép összeállításával és adattári formák egyeztetésével kideríthető, melyik patakra vonatkozik ez az elnevezés. A Körösök területén a Berettyó bal oldalán fennmaradt két ilyen víznév: egyik az ETH. 3-ban *Patak*-ként szerepel, de a leírás alapján a *Lógó-patak* (HKFT., Szilágynagyfalu) nevű folyót takarja, a másik pedig PESTY (Bihar 1: 125) adattárában tűnik fel, a leírások tükrében megegyezik a *Kösmő-patak*-kal; a Fekete-Körös mentén pedig egy alkalommal találkozunk a *Rossia-patak Patak* említésével Lunkaszprie határnevei között (PESTY, Bihar 2: 344). Jellegzetes formájú a *kengyel* 'hurok, félkör vagy U alakú, esetleg négyszöghöz hasonló meder, vízfolyás, ér' (BÍRÓ 2008: 72) vízrajzi köznévvvel jelölt folyóvíztípus, amely tulajdonnevesülése után toldalék nélkül került be a víznévanyagba: „*Kengyel*, a Körös vize itt kengyel alakú kanyarulatot tesz” (HAÁN 1: 229). Román forrásban találtam rá a *Budac* víznévre a Berettyó bal oldalán (DECEI 1989: 16), amely formailag beleillik ebbe a rendszerezésbe, de kétféle eredetmagyarázat is lehetséges: az egyik a besenyő *budaq* 'ág' (KISS L. 1996b: 441), a másik pedig a rom. *budac* 'csákány' (DER.) lexémából. Bár eszköznév is megőrződött számos víznévben, az első magyarázat azért valószínűbb, mert a köznévi folyóvízi jellegére utalás mellett a területileg közel lévő, Nagy-Szamosba ömlő erdélyi Sajó jobb oldali mellék-patakának a nevében is feltűnik ez a vizsgált névforma.

A román nevek körében olyan toldalék nélküli alakok fordulnak elő, mint az *Izvor* (ETH. 10/B: 392) és *Szvor* (ETH. 10/C: 990), melynek alapszava a rom. *izvor* 'forrás' lexéma, illetve a hasonló szemantikájú *Obârșia* (HHR.) vagy *Obârșia* (ANAR.) víznév a rom. *obârșie* 1. 'eredet'; 2. 'forrás' köznévi alapalakkal. További vízrajzi nevekből alakult az *Izbuc* (ANAR.) a rom. *izbucni* 'kitör', illetve a rom. *izbuc* 'váltakozó vízhozamú forrás' (DEX.)¹ köznévből, a *Șipot* (ANAR., HHR.) a rom. *șipot* 'csorgó, forrás' (KB.) alakból, a *Ieruga* (HKFT., Aranyág) a rom. *ierugă* 1. 'malompatak'; 2. 'halnövelde tó' (DEX.) köznévből, valamint a magyar lejegyzésű *Páró* (PESTY, Bihar 1: 430b) alak, melynek eredete a rom. *pârâu* 'kis folyóvíz' (DEX.) lexémára vezethető vissza, de összetételekben

¹ A román nevek lefordításában, illetve értelmezésében a DER., DEX. és KELEMEN BÉLA román-magyar szótárát (1964) használtam fel; ez utóbbi szótárt nem jelöltem minden egyes fordítás alkalmával, csupán a DEX.-et tüntettem fel akkor, ha az említett kétnyelvű szótárban nem találtam adatot a keresett szóra.

igen nagy számban jelentkeznek a román alak is (KISS M. 2012a: 86). Állóvíz névére utal a *Mocirla* (ANAR.), amely a rom. *mocirlă* 'mocsár' (DEX.) szóból keletkezett víznév, illetve a *Mociar* (ANAR.) < m. *mocsár*² alakulat is, továbbá magyar adaptációnak tekinthető a *Potoc* (MKFT., Hodos) a m. *patak* és az *Asou* (ANAR.) a m. *aszó* szavunk alapján, de hangsúlyozandó, hogy mindhárom átvétel folyóvizet jelöl.

Jelöletlen egyrészes nővénynevek igen gyéren fordulnak elő a névállományban, ugyanis a magyar adatok között nem találtam ilyen nevet, a román víznevek közül pedig egyedül a szláv eredetű rom. *rogoz* 'sás, káka' alapján létrejött *Rogoz* (HHR.) sorolható ebbe a kategóriába.

Igen csekély az egyrészes, toldalék nélküli állomány is, ahol egy eredetileg román köznévből létrejött, 'tinó' jelentésű *Junc* (HHR.) szerepel, illetve a magyarból átvett *Artan* (ANAR.), mely a m. *ártán* 'kandisznó' (TESz.) lexémát takarja, bár létezik egy rom. *hartán* 1. 'erdő'; 2. 'darab' jelentésű köznévi is, de a magyar eredetet az valószínűsíti, hogy a HKFT. szelvényén *Valea Artămului* alakban jelentkezik (HKFT. Miheleny).

2.1.2. A következő nagyobb egység a tulajdonnevek kategóriája, azon belül pedig a személy- és helynevek csoportja.

Személynevek fedezhetők fel a *Domokos* és *Gattár* (HUSZÁR S80 0039.01.10) magyar víznevekben, amelyek további formánsok nélkül kerültek a névkincsbe. A nagyobb folyóvizek közé tartozik a Sebes-Körös bal oldali mellékága, a *Dragán*, amely más néven is előfordul, így *Sebes* és *Nagy-Sebes* (HUNFALVY 1863: II, 389), *Drága* (HKFT., Bánffyhunrad); alapjául pedig a *Dragan*, *Dragen*, *Dragon*, *Dragun* személynév szolgált (pl. +1135/+1262/1566, ÁSz. 258). A román nevek olyan szláv eredetű személynéveket tartalmaznak, mint a *Blaj*, *Bologa*, (ANAR.), de magyar nevek átvételével is számolhatunk a *Jigău* (ANAR.) < m. *Zsigó* esetében (lásd még *Zsigó p.*, HKFT., Fenes és *Zsigi-ér*, HUSZÁR S80 0039.01.56), amely a megfelelő hangzás alapján *Jiga* formában is átkerült a román személynévkincsbe (DOR.); illetve a *Mateieș* (ANAR.) víznév, amelyben a m. *Mátyás* személynév fedezhető fel. A számos adattárban meglévő *Székelyó* vagy *Sebes* harmadik elnevezése magyarul a *Henc*, románul pedig a *Hențu*, amely a ném. *Hans* személynévre vezethető vissza, de ez a személynév magyarországi oklevelekben is szép számmal adatolható az Árpád-korból: *Henc*, *Hench*, *Hencz* (pl. 1226, ÁSz. 376), s a román adatok között egy további *Chențu* (ANAR.) alak is gazdagítja a névkincset.

A víz jelentősége települések létrejöttében érhető tetten a leginkább, hiszen mind az álló-, mind a folyóvizek erősen vonzzák a megtelepedőket az élelmet, az ivó- és itatóvizet biztosítva, és felszínük, illetve partjuk munkahellyé

² A m. *mocsár* lexéma jelentéssíkja nem terjed ki a román változatra, így megnevező funkciójú folyóvíznévként szerepel a román nyelvben.

váltak nőknek és férfiaknak egyaránt, akik mosnak, kendert áztatnak, halásznak benne, míg környező területük állattartásra és növénytermesztésre egyaránt kedvező feltételeket biztosít (KISS L. 1996b: 440). Ennek függvényében számos települést neveztek el a közelében lévő vízről, úgymint *Berettyó, Kalota, Belényes, Karaszó, Kékes* stb. A víznév elsődlegessége ugyanakkor csupán a nagyobb folyókra vonatkozóan tételezhető fel jó eséllyel, hiszen a kisebb patakok nevének változékonysága éppen annak köszönhető, hogy általában arról a településről nevezik el, amelyen átfolyik vagy amelyik falu felől folyik: esetünkben ilyen például a *Botfej, Kémer* víznév (a víz- és településnevek viszonyához lásd még BENKŐ 1947a, 1947b, MEZŐ 1982: 222, BÍRÓ 1999: 36, 2005: 184, GYÖRFFY 2008: 147, KISS M. 2010: 83).

A víznevekhez alapul szolgáló településnevek eredetét tekintve számos olyan névvel találkozunk, amely személynév > településnév > víznév kapcsolatát mutatja: *Ip* (< lat. *Hippolitus*; HHR.), *Vața* (*Vata* ~ *Váta* egyelemű, R. világi személynévből eredő családnév, MURÁDIN 2005: 84; *Vata, Vaca* [1105 1110]/cr 1240, ÁSz. 795), továbbá *Vezend* (ANAR.), *Ghirolt* (ANAR.) stb. Magyar növénynévi előzménnyel rendelkezik a *Zarándnádás* településnév, melynek román alakja vált víznévvé *Nadăș* formában, és szintén növénynévi eredetű településnév és egyben pataknev a 'fenyő' jelentésű *Brad* (ANAR.) és a 'fekete eperfa' jelentésű *Dudița* (ANAR.). Személynév > domborzati név > víznév eredetirányú a *Bukmer* hidronima (HUN. 2: 387), illetve domborzati név > víznév kapcsolatát mutatja a magyar *Róna* (HKFT., Rovina), *Ösvény* (JANKOVICH 1996: 315; 1301>1437: *Ews-wen*, Gy. 1: 505, 511), illetve a román nyelvbe átkerült *Pusta* (ANAR.) víznév. A román víznevek között számos földrajzi köznévként szerepel tulajdonnévként, így barlang (*Peștere*; ANAR.), omlás (*Ponor*, ANAR.), tisztás (*Runca*, ANAR.; *Lunka*, HUN. 2: 390), síkság, alföld (*Sașa*, ANAR.), irtás (*Laz*, ANAR.), mésztartalmú, kiszáradt patak völgy (*Sohodol*, ANAR.), halom (*Sodom*, ANAR.), illetve szurdok (*Surduc*, ANAR.) megnevezéseként is előfordul. Ez utóbbi egyébként magyar vízrajzi köznévként is értelmezhető, mint 'magaslatok közötti keskeny medrű vízfolyás' (BÍRÓ 2008: 72).

2.1.3. Jelöletlen m e l l é k n e v e k is előfordulnak a víznévanyagban megjelölve a folyó valamilyen jellegzetes sajátosságát. Hőmérsékletre utaló hidronima a magyarban és a románban azonos alakban megjelenő *Hideg* (ANAR., HUN. 2: 389), és hasonló átvétel eredménye a m. *Sebes* > rom. *Șebeș* víznév is. A víz rossz állapotát jelzi a rom. *Chioara* (ANAR.) név, mely valójában egy ironikus kifejezés az ízetlen és híg ételre vagy alkoholra (DEX.).

2.1.4. Bár a névadók kevésbé használják s z ó s z e r k e z e t e t valamilyen funkció kifejezésére, idegen nyelvből való átvételek esetében az ilyen típusú nevek száma megnő. Számos növénynév sorolható ebbe a kategóriába, elsősorban olyan minőségjelzős szerkezetek, amelyek előtagja lehet méretre utaló melléknév (*Kissom*, HKFT., Rovina; *Kiserdő*, HKFT., Nagybjajom), de megnyilvánulhat szín is

(Vörösnád, MKFT., Szántó). Szervetlen összetételt alkot a *Nincsensár* (HKFT., Mihályfalva) nevű ér az Ér bal oldalán, illetve a *Tavaszerét* (HAÁN 1: 193). Román nevekben igen sok ilyen összetételű névvel számolhatunk, melyek a magyarból valók: *Zărzag* (AtlR.) < m. *száraz* + m. *ág* (vö. *Vale Zaraszágúlu*, PESTY, Bihar 2: 226a), *Hălăstău* (ANAR.) < m. *halas* + *tó*, *Uileșu* (DECEI 1989: 162) < m. *új* + m. *les*, *Chișer* (ANAR.) < m. *kis* + m. *ér*, *Vișag* (ANAR.) < m. *vissz* + *ág*, *Mădărășău* (ANAR.) < m. *madár* + m. *aszó*, és valószínűleg ide sorolható még a *Mișid* víznév a m. *mély* + m. *séd* összetételeként.

A fent bemutatott példák jól illusztrálják, hogy a magyar és román víznevek szerkezeti felépítés tekintetében eltérő arányokat mutatnak, hiszen az egyrészes román nevek jelentős hányada köznévi státusból lépett át tulajdonnévibe, de emellett igen nagy a magyar nyelvből adaptált hidronimák száma is. Míg a vízrajzi köznevek, növény- és állatnevek alkotta megnevezések közti eltérés nem számottevő, a személynévből, településnévből és domborzati névből származó román nevek a magyar víznevek számának a többszörösét teszik ki, és összességében is a román névalkotásban jóval elterjedtebb a jelöletlen víznevek alkotása.

2.2. Jelölt lexémát tartalmazó víznevek

2.2.1. E kategória elemei közül a legnagyobb számban a vízközelben élő növények neve hagyott markáns nyomot a névanyagban. A leggyakrabban előforduló, ma is eleven képző az *-s* helynévképző, amely másodlagosan fejlődött ki az ellátottságot kifejező és a gyűjtőnévképzői (GYÖRFFY 2002: 134), illetve melléknévképzői funkcióból (BÉNYEI 2012: 99). Megfontolandó KNIEZSA (1943/2001: 15) azon álláspontja, miszerint a növénynevekből alakult helységnevek legnagyobb része eredetileg víznév volt, és csak másodlagosan, metonimikus névadással vált településnévvé, hiszen a víznevek körében feltűnően gyakori a növény-, illetve állatnévi alapszót tartalmazó nevek csoportja. Esetünkben is számos *n ö v é n y n e v e t* tartalmazó víznév jelentkezik, mint az *Egeres* („Egeres: mellette patakfolyó, partján tenyész égerfa, innen egeres”; PESTY, Bihar 1: 74b), *Gánás*³ (PESTY, Bihar 1: 337a), *Füzes* (MKFT., Udvari), *Gyepes* (MKFT., Baj; HA. 1: 76), *Gyékényes* (MKFT., Gencs), *Kenderes* (HA. 1: 77), *Hangás*⁴ (PESTY, Bihar 2: 308b) és *Reketyés* (HUN. 2: 398) magyar víznév. Ugyancsak növénynevet tartalmazó pataknev a *Füze*gy (HA. 1: 76), amely értelmezésében felmerül a *fűz* + *ügy* ’víz’, illetve a *fűz* + *-gy* képző kapcsolata egyaránt, de a biztos magyarázat további ku-

³ A név eredeti alakjának jelentéstartalmához lásd *gálna* 1. ’a bodzafélékhez tartozó fás növény, amelynek virágai bogernyőben állnak’; 2. ’berkenye’; 3. ’kecskerágó’; 4. ’iglice’; 5. ’reketye(fa)’; 6. ’zsombor’; 7. ’ribizli’; 8. ’tüdőfű’; 9. ’hunyor’; 10. ’kesernyész csucor’; 11. ’galagonya’ (TESz.).

⁴ PESTY adattárában nem növénynévi értelmezés szerepel: „Hangás vagy Hangos, nevét hihetőleg azon kis víz-hangtól /:echó:/ nyerte, mely ott, meg víz környezé észrevehető volt. (...) Hangás ér, mely a’ feljebb említett Hangás nevű földön foly keresztül.” (Bihar 2: 308b).

tatást kíván, hiszen az *ügy* lexéma archaikussá válása miatt a későbbiekben a régi *ügy ~ igy ~ (ëgy)* 'folyó, patak' jelentésű alakváltozatok összemosódhattak a beszélők nyelvi tudatában, ingadozást okozva nem csupán a víznevek esetében (BÉNYEI 2012: 74).

Állatnevek jelennek meg az *Öjvös* (MKFT., Mezőkeresztes), *Ölyvös* (HA. 1: 79), *Ludas* (HKFT., Szarvas), *Hollós* (HUN. 2: 388), *Hodos* (HA. 1: 76) és *Potykás* (HAÁN 1: 193) víznevekben, a valamivel való ellátottságot kifejező *-s* képzőből keletkezett helynévképző segítségével.

Anyagnév utaló nevek közé sorolandó a *Földes* (PESTY, Bihar 2: 295b), illetve építményt jelöl a *Hidas* (HA. 1: 76), eszközt pedig a *Vályus* (PESTY, Bihar 1: 337a), *Bárdos*,⁵ *Bodonos*⁶ (MKFT., Bodonos), *Itzés* (HAÁN 1: 193) hidronima. Bár a *Bodonos* esetében valószínűsíthető a víznév > településnév változási irány is, figyelembe kell venni, hogy a patak Bodonos falu felől ered, így településnév > víznév kapcsolattal is számolhatunk (vö. még *Kertes* településnév és egyben víznév).

Környező térszinforma neve öröközte meg az *Árkos* (HA. 1: 75) víznévben a m. *árok* + *-s* helynévképző kapcsolatában, számnév bukkan fel a *Hármas* (HUSZÁR S80 0039.01.41–50), illetve viszonyított helyzetjelölés a *Közepes* (HUN. 2: 387) hidronimákban. A *-d* a legtipikusabb és legszélesebb körben használt helynévképzőnk, amely előfordul makro- és mikrotoponimákban egyaránt. Már a legkorábbi elemzések is felismerik helynévalkotó funkcióját. BENKŐ LORÁND a *Gerzed* név elemzésekor bemutatja a *-d* elsődleges kicsinyítő szerepe mellett a földrajzinév-képző szerepét is (1949: 318–9). A gyűjtésben szereplő, állatnévi eredetű *Hollód* (HKFT., Magyarcséke) víznév településnév-alkotó erővel rendelkezett a patak nagyságából fakadóan, és ugyancsak víznévből keletkezett helységnevünk a *Sárd* (HA. 1: 79). A *-gy* képző a *-d* névszóképzővel azonos funkcióban gyakran feltűnik ómagyar kori szórványainkban, és BÉNYEI ÁGNES (2012: 74) önálló, független képzőnek tekinti, nem a *-d* palatalizációval keletkezett alakváltozatának, s a két képző közül a *-gy*-t tartja korábbinak. Ezt a tézist azzal támasztja alá, hogy ha a helynév mindkét végződésvariánssal rendelkezik (pl. *Gyógy ~ Diód*, *Gesztőgy ~ Gesztőd*, *Kórógy ~ Szamoskóród* stb.), többnyire a *-gy* képzős a régebbi adatolású (vö. még BENKŐ 1998: 119). Esetünkben a *Kórógy* (HUSZÁR S80 0039.01.31–40; *Couroug*, ORTVAY 1: 217) képviseli a fent tárgyalt szuffixumot a Hármas-Körös bal oldali vizeként.

⁵ „Állítólag egy hajdan medrében talált aranybárdtól kapta nevét” (HAÁN 1: 193).

⁶ Vö. m. *bödön* 'elsődlegesen olyan kútra, forrásra vonatkozott, amelynek gödrét korhadt, odvas belü vagy kivájt — mindkét végén nyílt — fatönkkel, úgynevezett bodonnal bélelték ki' (TESz.); *bödön* 'faedény'; *bodonhíd* 'hosszában kettéhasított, a hasított felén homorúra kivájt fatönkből készült fahidacska'; *bodonfa* 'forrás-felfogásra/foglalásra használt kivájt, mindkét végén nyílt fatönk'; *bodonkút*, *bodonoskút* 'odvas v. kivájt fatönkben felfogott forrás' (SZT.).

A román víznevek főnévi kategóriái köznévi és tulajdonnévi elemeket egyaránt tartalmaznak. Vízrajzi köznévek esetében nem a névszóképzésre esik a hangsúly, hanem a szuffixumok körében inkább a többes szám jele tűnik föl. Természetesen a nevek nagyobb hányada egyes számú, de néhány esetben megjelennek többes számú alakok is, mint a *Funtinele* (PESTY, Bihar 1: 141b, 362a), amely esetében a rom. *fântână* + *-le* többes szám jele alkotja a helynevet (lásd még a rom. *-le* nőnemű többes szám jelével ellátott *Rogoazele*, *Casele*, *Dulcele*, *Galbenele* vízneveket).

A nagy nevet őriz a *Reșișel* (ANAR.) és *Pietroasa* (ANAR.) víznév: az első esetben a rom. *reșiș* 'folyóvíz medrében leülepedett homok- vagy kavicsréteg' (DEX.) és az *-el* hímnemű kicsinyítő képző összetétele tárul elénk, a második esetben pedig egy igen érdekes alakulat, tudniillik az alapszó ebben a rom. *piatră*, amihez a valamivel való ellátottságot jelölő képzője (*-os*) helyett annak nőnemű változata jelentkezik, amely — a román víznévadásban elterjedt minta szerint — a nőnemű rom. *vale* 'patak' szóval mutat egyezést.

A román grammatikában feltűnik a kicsinyítő képző ellenpárjaként az augmentatív, vagyis a nagyító képző. Az ilyen nagyító képzők a román nyelvben köznevekhez tapadnak, s ezek révén átkerülnek többek között a víznevekbe is. Az *-oi* végződésű nevek általában ebbe a kategóriába sorolhatók, mint a rom. *groapă* 'gödör' + *-oi* szerkezetű *Gropoi* (ANAR.) és a rom. *urs* 'medve' + *-oi* összetételű *Ursoiu* (ANAR.) víznév. Hasonló funkciójú rom. *-aș* képző fedezhető fel a rom. *vârf* 1. 'csúcs', 2. 'hegy', 3. 'tető' + *-aș* összetételből keletkezett *Vârfurașu* (ANAR.) hidronimában, illetve képzőbokr a *Zimoiaș* (ANAR.) esetében a szláv eredetű *zima* 'hideg' + rom. *-oiaș* névadatban. A vízelnevezések között nem ritka a hangutánzó szavak használata, de ebbe a grammatikai csoportba egy másik onomatopoeitikus jelenség sorolható be, a hangfestő rom. *bruh* 'brri' + *-oaie* kapcsolatából született *Bluhoaie* (HKFT., Nyermegy), ha tekintetbe vesszük az *l ~ r* hangzóváltkozást. Formailag hasonló végződésű román nevek a *Halaș* (ANAR.), *Teudiaș* (ANAR., HHR.), *Ostaș* (ANAR., HHR.), *Ghezaș* (ANAR.), de ezek valójában magyar adaptációk. További kicsinyítő képzők jelentkeznek az *-iță* szuffixumú víznevek közül a *Vraniță* (ANAR.) víznévben a rom. *vrană* 'kis bemenet' (DEX.), a *Dudița* (HKFT., Dúd) esetében pedig a rom. *dud* 'eperfa' köznévből bővülésével; de ugyancsak ide sorolható a *Boboșița* (ANAR.) víznév is, amely a m. *babos* > rom. *boboș* (DEX.) átvételével magyarázható. A *Curețu* (ANAR.) víznév esetében egy igei származtatási lehetőség tűnik fel a rom. N. *cure*, *curge* 'folyik' (DER.) formájában, a másik értelmezés szerint pedig a *curătură* 'irtás' (DEX.) köznévből származtatásba; ez utóbbi eset valószínűségét támasztja alá a további, V. *Cureturi* adat is (HKFT., Halmágygórós).

Nővény- és állatnevekből keletkezett egytagú jelölt víznevek alkotásában elterjedt kicsinyítő képző a rom. *-el*. A *Corniețel* (HKFT., Rosztócs) a rom. *cornet* 'somfa', *Brusturel* (ANAR.) a rom. *brusture* 'nagybojtorján',

Stejärel (ANAR.) a rom. *stejar* 'tölgyfa' növénynevek *-el* kicsinyítő képzővel kiegészült formái, amelyek a vizek partján előforduló fiatal vagy kevés, de mindenképp jellemző növényzetet jelölik. Általában fiatal szarvasmarhák neve örződött meg a *Bicăcel* (ANAR.) és *Bourel* (ANAR.) víznevekben a fenti kicsinyítő képzővel ellátva. Többek közt ez a képző játszik szerepet a magyar nevek román névrendszerbe való beillesztésekor, ha a magyar név a valamivel való ellátottságot jelölő *-s* képzőre végződik, ami megfigyelhető a magyar szótövé *Hidișel* (*hidas*), *Minișel* (*ménes* vagy *menes* 'menyhalas'), *Archișel* (*árkos*) és az előbbieket analógiájára keletkezett *Sebișel* (*sebes*) esetében.

Településnév-képző (*-ești*) fedezhető fel a *Bănești* (ANAR.), *Dicănești* (ANAR.), *Mihăești* (ANAR.), *Uibărești* (ANAR.) nevekben, továbbá a rom. *-eni* helynévképzős falunevekről kapták nevüket a *Prăvăleni* (ANAR.), *Păiușeni* (ANAR.), *Briheni* (ANAR.) hidrominák. Előfordulnak olyan víznevek is, amelyek *-telki*, *-laka* helynévfórmánssal álló magyar falunevek románra fordításával szintén *-eni* képzőre végződnek: *Corbeni* (< *Sastelke*) és *Gălășeni* (< *Gálósháza*).

2.2.2. Melléknévi származék n a k tekinthető a *Medes* (PESTY, Bihar 2: 139b) víznév, ahol a szótó valószínűleg a m. **med* 'száraz vagy időnként kiszáradó' lexémát foglalja magába (lásd még a *Medüs*, *Medves* alakokat; FNESz. *Nemesmedves*).

A román egyrészes víznevek között is előfordulnak melléknévi származékok a patak hőmérsékletére, vízbőségére, mozgására, vizének állapotára, medrének mélységére utaló alapszavak formájában. Míg a magyar egyrészes víznévanyagban általában a víz hőmérsékletének hideg voltára találunk példákat (kivéve a *hév* lexémát tartalmazó összetételeket és a *Meregyó* hidronimát), a román anyagban a víz magasabb hőfokát jelzi a szláv eredetű rom. *topliță* 'meleg vizű forrás, patak', ahol magában az alapszóban jelentkezik a rom. *-iță* nőnemű kicsinyítő képző, a víznév pedig ennek továbbképzett formájában maradt fenn *Toplicioara* alakban (MKFT., Belényesirtás). Gyenge vízhozamra utal a *Sărățelu* (ANAR.) víznév, melynek alapszava, a rom. *sărac* 'szegény' egyúttal a patak mellett vagy partján lévő föld soványságára is vonatkozhat. A víz erőteljesebb mozgása fejeződik ki a *Vălosu* víznévben, amely a rom. *val* 'hullám, ár' jelentésű szóból származtatható, de ugyanez a hidronima *Voiosu* alakban tűnik fel DECEI (1989: 162) könyvében, így a vizsgált adat eredendően a m. *vajas* lexéma lehetett.⁷ A víz állapotát mutatja a *Cloșcoi* (ANAR.) név, amelyben a rom. *cloșcă* 'kotló' kifejezés utal a víz feltehetően rossz minőségére.

⁷ A *Vajas* ([+1018–38]/[1173–96]>1409: *Vayas*, KMHsz. 1.), *Vajasd* (1299/1369/1570: *Vayosd*, Gy. 2: 100, 190), *Viaszos* (1335: *Wewzws*, KMHsz. 1.) elnevezések képzővel ellátott *vaj* és *vi-asz* alapszava arra utalhat, hogy a folyók vizének felszíne irizált lehetett, zsiradék úszott rajta (GYÖRFFY 2011: 56).

2.2.3. Igei alapú vízrajzi köznevek létrejöttében fontos szerepet játszott az *-ó, -ő* folyamatos melléknévi igenévképző, így került be a névanyagba a *Csorgó* (ETH. 10/C: 1004), a *Köpő* (*Köpö*, HUSZÁR S80 0039.01.41–50), a *Tekerő* (*Tekereu*, JANKOVICH 1996: 314; HAÁN 1: 230; HKFT., Körösladány) víznév. Az *-ás* főnévképzővel alakulhatott a *Folyás* (PESTY, Bihar 1: 348a) és a *Forrás* (ETH. 3: 227) földrajzi köznévi alapszava, s talán ide tartozik a *Jószás* (HA. 1: 77) pataknev is. Ez utóbbi talán a **jó* 'folyik' ige *-sz* gyakorító képzős származékából következtethető ki (FNESz., *Jószás*; vö még GYÖRFFY 2011: 101), ahol a *jó* földrajzi köznév elavulása olyan folyamatot indított el, amely során a névhasználó közösség tudatában a helynév lexikális-morfológiai összetettségének képzete megszűnt, így az értelmezési lehetőségek is kibővültek (GYÖRFFY 2011: 117).

3. A kétrészes víznevek lexikális-morfológiai felépítése

A Körösök vízgyűjtőjéhez tartozó névkincsben a kétrészes nevek túlsúlyban, ami annak köszönhető, hogy az idő folyamán a kezdetben egytagú nevek sok esetben vízrajzi alaptaggal egészültek ki a víznév köznévi eredetének elhomályosulása miatt, vagy pedig az idegen nyelvű helynévanyag térhódításával, azok belső keletkezésű földrajzi köznévi kiegészülésével. E két fő jellegzetességen kívül természetesen további tényezőkkel lehetne gazdagítani az érvek sorát a kétrészes víznevek elterjedését illetően, gondoljunk csak a térképekre, ahol a kartográfusok két vezető elve a pontosság és hitelesség, ez pedig olyan földrajzi köznevek használatát engedi csak meg, amelyek azonosítása nem okoz gondot a névhasználók számára (ennek függvényében nem kerülhet térképre olyan kihalt köznév, mint a *séd, jó, sár, aszó* stb., ezek legfeljebb a névtestbe olvadva vagy többé-kevésbé módosulva tűnnek fel, pl. *Székelyó, Hájó ~ Hejő, Hidegség*).

A kétrészes nevek szerkezetileg alap- és bővítményi részre oszthatók, ahol az alaprész vízrajzi köznév vagy megnevező funkciójú víznév. Ennél nagyobb szófaji változatosság jellemzi a bővítményi névrészeket, amelyekben köznévi, tulajdonnévi és melléknévi csoportok jelennek meg.

3.1. A kétrészes víznevek alaprészének lexikális-morfológiai felépítése

3.1.1. A funkcionális-szemantikai elemzés során láthattuk, hogy a sajátosság- és fajtajelölő szerepben álló névrészek kapcsolata (S+F) adja a legnépesebb névcsoportot, a magyar víznévanyag 57%-át alkotva (KISS M. 2012a: 95). Ezekben a konstrukciókban az alaptag *v í z r a j z i k ö z n é v*, némely esetben birtokos személyjellel ellátva: nagyobb számban jelentkezik az *ér* és *ere*, a *patak* és *pataka*, a *csermely*, a *fok* és *foka*, a *folyás* és *folyása*, az *örvény* vízrajzi köznévünk, ritkábban fordulnak elő viszont a *kengyel*, a *forrás* és *forrása*, a *víz*, *vize* és *vizek*, a *derék*, *aszó*, *torok*, *fő*, *tő* és végül a *séd*. Ami a román víznév szerkezeteket illeti, látni fogjuk, hogy a román névrészek sorrendje különbözik a magyarokétól, mert az alaprészt követi a bővítményi rész.

A keleti régióra jellemző *ér* 'lassú mozgású, széles, iszapos medrű vízfolyás' utótagként való előfordulása a legjellegzetesebb: 408 víznévben jelentkezik (a magyar víznevek 32%-ában), melyhez változatos, sajátosságot kifejező előtag járul (*Csikos-ér, Horgas-ér, Köles-ér* stb.); az ilyen összetételek egyhatoda *ere* birtokos személyjeles formában szerepel (*Szent Péter ere, Feketegyörgy ere, Feketerét ere* stb.). Érdekes jelenség, hogy a nevek területi, azaz vízrajzi eloszlása igen erőteljes egyenlőtlenséget mutat. Egyedül ez az a köznév, amely a Körösök nagyobb ágaihoz tartozó mellékfolyók névadásában részt vesz, leginkább a Berettyó jobb oldalán (70), illetve a Hortobágy és a Hortobágy-Berettyó (81) vízgyűjtőjének neveiben lelhető fel, valamint a Sebes-Körös helynévanyagában (62), legkevesebb adatot pedig a Fehér-Körös jobb oldali mellékvízeinek nevei tartalmaznak. Az *ere* birtokos személyjeles alak kiugró mutatóval rendelkezik a Berettyó jobb oldalának és a Sebes-Körös bal oldalának a vízneveiben (17, 16), kisebb számban jelentkezik a Berettyó és az Ér bal oldalán (8, 5), a többi területen pedig egyáltalán nem fordul elő ilyen struktúrájú víznév.

Az *ér* vízrajzi köznevet gyakoriság szempontjából a *patak* 'kis (hegyi), gyors mozgású vízfolyás' fajtajelölő szerepű lexéma követi: 192 esetben vesz részt víznevek alkotásában a vizsgált területen (23%). Ez a lexéma is igen sokféle előtaggal tűnik fel (*Bosnyák-patak, Csipkés-patak, Sós-patak* stb.), de a birtokos személyjeles *pataka* alaptag is képviselteti magát személynévi (*Balázs pataka*), vízrajzi köznévi (*Csorgó pataka*, ami egyúttal sajátosságot kifejező előtagú is lehet), településnévi (*Bályok pataka*), növénynévi (*Kökény pataka*) és egyéb térszínformanevet jelölő előtaggal (*Hágó pataka*), elsősorban a Berettyó teljes vízgyűjtőjén, valamint a Sebes-Körös bal oldalán. Legtöbb példa a Sebes-Körös és a Berettyó bal oldalának mellékvízneveiben fordul elő (32, 27), a terület többi részén egyenletesebb eloszlást mutat, a Kettős- és Hármaskörös vidékére pedig egyáltalán nem jellemző e földrajzi köznév jelenléte.

Feltűnik a terület vízneveiben a *csermely* 'forrásból táplálkozó, a pataknál kisebb vízfolyás' vízrajzi köznév is, de kizárólag HUNFALVY (1863: 385–415) földrajzi leírásában. Úgy vélem azonban, hogy a szerző a *patak* lexémával azonosította a *csermely*-t, ugyanis a nagyobb folyóneveket is rendre ilyen formánssal látta el. Számos esetben román településnevet tartalmazó víznév utótagjaként jelentkezik a tárgyalt lexéma, így nem zárható ki annak a lehetősége sem, hogy nagyszámú víznév tulajdonképpen HUNFALVY efféle mesterséges névalkotásának köszönheti a létét. Összesen 56 ilyen típusú víznév került be a névanyagba, melyek nagyobb része a Fehér-Körös területére lokalizálható (23), de az Ér névrendszerében is megtalálható (12).

A névanyag 4%-át azok az elnevezések alkotják, amelyek utótagjaként a 'folyó vagy tó vizét elvezető ér' jelentésű *fok* (*Bű-fok, Iván-fok, Zöld-fok* stb.), illetve *foka* lexéma (pl. *Bíró foka, Fancsal foka*) szerepel. Összesen 58 névadatban lelhető fel a vizsgált formáns, elsősorban a Fekete-Körös teljes területén (16), továbbá a

Berettyó és a Hármaskörös bal oldalán (8, 10), míg az Ér víznévrendszerére kevésbé jellemző ez a vízrajzi köznév. ORTVAY Árpád-kori víznévgyűjteményében számos *fok(a)* utótagú Arad vármegyei víznevet találunk a Fehér-Körös területén: pl. *Chekafoka* (1: 191–2), *Lehudfoka* (1: 464), *Perafoka* (2: 96), *Yciafucara* (2: 422).

A *folyás* 'kisebb folyóvíz, patak, ér' az adatok 2%-ában szerepel fajtajelölő utótagként (*Hosszúvíz-folyás*, *Medvés-folyás*, *Zúgó-folyás* stb.), és ezúttal is számolhatunk birtokos személyjeles alakváltozattal az elsősorban személynévi előtagú víznevekben (*Bodó folyása*, *Husztine* (sic!) *folyása*), illetve a szószerkezeteket tartalmazó nevek esetében (*Jegeskút folyása*, *Csonkafűz folyása*). Maga a vízrajzi köznév a Hortobágy-Berettyó szakaszán a legelterjedtebb (16), de néhány névadat az Ér mellékén is feltűnik, a többi területre pedig egyáltalán nem jellemző.

Az *örvény* 'vízfolyásnak gyors, forgó mozgású szakasza' közszó mindössze 1%-ban képviselteti magát a névállományban (*Hideg-örvény*, *Határ-örvény*, *Hasztalan-örvény*, *Holt-Körös-örvény*), jellemzően a Kettős- és Hármaskörös bal oldalán; a Berettyó és az Ér területén ugyanakkor egyetlen elnevezésben sem tűnik fel.

A *kengyel* 'U alakban kanyarodó ér' vízrajzi köznév elő- és utótagként egyaránt részt vesz a névalkotásban: *Görbe-kengyel*, *Rákos-kengyel*, *Tormás-kengyel*, *Zila-kengyel* (HAÁN 1870: 159), *Falopó-kengyel* (PESTY, Békés 35).

A *derék* földrajzi köznév 1. 'időszakos vízfolyás, ér', 2. 'víz dereka, fő folyás' jelentésekkel összesen 6 víznévben fordul elő (pl. *Asztagos-derék*, *Ebesi-derék*, *Hegedűs-derék*), főleg a Fekete-Körös bal, illetve a Hármaskörös jobb oldalán.

A *forrás* 'földből természetes úton előtörő víz' vízrajzi köznév csupán az Ér bal oldalán tűnik fel jelölt (*Bodonos* vagyis *Kosok forrása*), illetve jelöletlen (*Corbului-forrás* 'holló-forrás') formában. A *forró* 'forrás, forrókút' vízrajzi köznév csupán településnevekben maradt fenn (*Forrószeg*, *Belényesforró*), elveszítve eredeti denotatív és szemantikai funkcióját.

A *fő* ~ *fej* 'folyóvíz kezdete, eredésének helye' szerepelhet birtokos személyjeles alakban (*Solymos feje*), de olyan szerkezetben is, ahol a formánst újabb vízrajzi köznév egészíti ki: a *Körösfő pataka* víznévben ugyanakkor nagyobb valószínűséggel gondolhatunk az előtagban *Körösfő* település nevének megjelenésére. A *fő* lexémával utólag egészülhetett ki az *Egres-patak* hidronima, létrehozva az *Egrespatak fwben* (ETH. 10/A: 67) névalakulatot.

A *víz* 'pataknál nagyobb vízfolyás' lexéma korlátozott számban ugyan, de a vízgyűjtő terület legnagyobb részén megjelenik. Leginkább a Sebes-Körös bal oldalának vízneveiben tűnik fel változatos morfológiai struktúrában (pl. *Bikali víz*, *Mogyorókereki vizek*, *Dobbana vize*).

PESTY Békés vármegyei adattárában lelhető fel tulajdonnévi előtaggal a *kanyarulat* (*Körös-kanyarulat*) és a *torok* 'hasonló nagyságú folyóvizek torkolata, összefolyása' földrajzi köznév (*Sebes-Körös-torok*).

A *tő* 'kisebb vízfolyás nagyobb torkollásának a helye' vízrajzi köznévi csupán az *Ősvény-tő* hidronimában lelhető fel a Berettyó bal oldali mellékvízének megnevezéseként.

A régi vízrajzi köznevek közül az *aszó* 'időszakos vízfolyás, szárazpatak' csupán a *Váraszó* és *Hosszúaszó* névben jelentkezik, a *jó* 'vízfolyás' pedig az elhomályosult *Berettyó*, *Hájó*, *Meregyó*, *Székelyó*, illetve *Bodójó* víznevekben fedezhető fel. A *séd* ~ *sid* 'kisebb, gyors folyású folyóvíz, patak' két névadatban is feltűnik (*Méh-séd*, *Mély-séd*), bár megnyugtató eredetvizsgálatuk még várat magára, illetve a román *Mişid* víznevben, amelynek eredeti magyar alakja a m. *mély* + m. *séd* összetételéből alakulhatott.

Az összetett földrajzi köznévi kategóriába tartozó alaptagok jelöletlenek, semmiféle formáns nem járul hozzájuk. Ide soroltam a határpatakokat (*Ippi* és *Széki határpatak* Márkaszék és Ipp határán; *Somályi határpatak* Kémer és Somály határán, mindkettő Szilágy megyében; *Ujhatárpatak* Körösfő környékén, Kolozs megyében) és az *Édes marhapataka* víznevet (Kémer, Szilágy megye), amelyik valószínűleg szarvasmarhák itatására szolgált.

A román víznévanyag kevésbé változatos képet mutat a vízrajzi köznevek tekintetében. Legnagyobb számban a rom. *vale* 'patak' fordul elő: a vele alakult nevek szerkezetében bizonyos formai kettősség lép fel, mert nem csupán nominatívusban, hanem határozottságot jelölő *-a*⁸ formáns kíséretében is jelentkezik. Az esetek többségében a határozott *valea* alak jelenik meg (215), míg a határozatlan *vale* száma ettől elmarad (96). A magyar lejegyzés következtében azonban olyan alakok is mutatkoznak, mint a *vále*, *válea*, *válye* (20), a 'kis folyóvíz' jelentésű *valye* (16), *valya* (11), *vallye* (5) stb. Ritkábban tűnik fel a rom. *pârâu* 'kis folyóvíz' (DEX.), de arányosan oszlik el a Körös három főágának nevében (40), pl. *Pârâul Ursoița*, *Pârâul Vacii*, *Pârâul Guruiedi*. Végül a rom. *fântână* 'kút, forrás' vízrajzi köznévi is megjelenik: itt csak azokkal a nevekkel számoltam, amelyek a leírás alapján ténylegesen forrást neveznek meg (11).

Morfológiai szempontból közelítve a román nyelvű nevekhez arra kell rámutatnunk, hogy azokban az esetekben, amikor birtokviszony áll fenn, a magyar lexiémát tartalmazó víznév általában a 'valaminek vagy valakinek a patakánál' jelentésű román prepozíciós formával egészül ki, tehát a magyar hidronima román vízrajzi köznévet kap. Ilyen a *La Vale Gatuluj*, ahol a *la* prepozíciót a 'patak, völgy' jelentésű román *vale* követi, ezt pedig a m. *gát* szó, amelyhez az *u* kötőhangzó járul és a rom. *lui* (ejtsd: lui) birtoklást kifejező morféma.

3.1.2. A fent bemutatott sajátosság- és fajtajelölő funkciójú szerkezetektől (S+F) a megnevező és fajtajelölő szerepű összetételek (M+F) mennyiségi szem-

⁸ A rom. *vale* alaptag határozatlan (tkp. 'egy patak'), amit zéró morféma fejez ki, vagy határozott, amely jelen esetben az alapszó neméhez igazodó nőnemű *-a* végződésben tükröződik (*valea*).

pontból igencsak elmaradnak. Ezek a struktúrák másodlagos alakulatok, amelyek vagy idegen eredetű víznevek átvételével keletkeztek, vagy pedig belső keletkezésű víznevek vízrajzi köznévvvel való kiegészülése révén jöttek létre (*Körös-ér*, *Ácsva pataka*, *Tusza* > *Tusza pataka* stb.). Az alaptagként *t u l a j d o n n e v e t* tartalmazó víznevek esetében számos önállóan is élő jelöletlen hely- és személynévi alapú hidronima vált alptaggá. Ennek megfelelően a *Körös* alaptagú víznevekben előforduló bővítmények között szerepelhet melléknévi (*Nagy*-, *Rossz*-, *Sebes*-, *Fekete*-, *Fehér*-, *Kis*-, *Új*-, *Középső*-), számnévből képzett melléknévi (*Hármas*-, *Kettős*-), befejezett melléknévi igenévi (*Holt*-, *Ásott*-, *Egyesült*-), főnévi (*Any*-), helynévből képzett melléknévi (*Égeizugi*-, *Várad*-, *Petrósi*-) nyelvi elem egyaránt. További víznevek is szerepelnek hasonló névbokrok alaptagjaiként, így például a *Berettyó* (*Holt*-, *Külső*-, *Ó*-), a *Kálló* (*Holt*-, *Kék*-, *Konyári*-) és a *Kösely* (*Ős*-).

A román víznevek körében a *Körös* román megfelelőjeként a *Criș* szerepel hímnemű, határozottságot kifejező *-(u)l* szuffixum kíséretében, összesen hat névben. A bővítményi rész utalhat a *Körös* sajátosságára, így méretére (*Crișul Mic* 'Kis-Körös'), korára (*Crișul Nou* 'Új-Körös') és a medrének jellegére (*Crișul Pietros* 'Köves-Körös'). Különböző helyzetviszonyító elemek is feltűnnek a névszerkezetben, így megjelenik az 'erdei tisztás' jelentésű bővítménnyel a *Crișul Poienii*, 'nyári legelő' jelentéssel a *Crișul Văratecului* vagy a 1. 'fürdő', 2. 'bánya' jelentésű (DEX.) *Crișul Băiței*. Az *Ér* (rom. *Ier*) jobb oldalán folyó *Ierul Rece* 'Hideg-Ér' víznév valószínűleg tulajdonnévi alptagot tartalmaz, de a *Ierul Morii* (ejtsd: *jërul mori*) 'Malom-ér' alptagja inkább köznévi jellegű.

3.2. A kétrészes víznevek bővítményi tagjának lexikális-morfológiai felépítése

3.2.1. Legnagyobb számban jelöletlen *m e l l é k n é v i* előtagok gazdagítják a korpuszt igen változatos funkcionális jegyeket hordozva. A sajátosságot kifejező névrészek közül az alábbi, tulajdonságot kifejező kategóriák tartalmazzák a vízfolyás olyan jellegzetes jegyeit (pl. méret, alak, szín, hőmérséklet, kor, állapot, szag, íz, sebesség, hang), melyek az elnevezés alapjául szolgálhattak. Ebben az egységben a bemutatáskor ezért a funkcionális jellemzőkre is figyelemmel leszek.

A méretre utaló névrészek kevésbé változatosak, ezért fokozottan jellemző rájuk a mennyiségi megterheltség. A fentebb bemutatott minőségi jegyek tulajdonnévi alptaghoz járultak, így ebben a szegmensben a köznévi utótagú példákat sorakoztatom fel. A *nagy* szinonimájaként szerepel a *hosszú* lexéma (*Nagy-ér*, *Nagy-örvény*, *Nagy-patak*, *Nagy-fok*; *Hosszú-patak*, *Hosszú-ér*, *Hosszú-fok*), ellenpárjuk pedig a *kis* és *kurta* (*Kis-patak*, *Kis-ér*, *Kurta-ér*). Ezek olyan kétrészes nevek előtagjaiként is előfordulnak, amelyek alptagja nem vízrajzi-, hanem egyéb földrajzi köznév, általában erdő vagy valamilyen domborulat jelölésére szolgál (*Kiserdő*, *Kissom*, *Kispél*,⁹ *Kiscser*). A tárgyalt S+F szerkezetű nevek esetében megállapítható, hogy a folyó nagyobb méretére való utalás a gyakoribb, vagyis a

⁹ Vö. karacsáj *pel* 'halom, domb' (FNESz. *Pély*).

hosszú és a *nagy* jelzők dominálnak a *kis* és *kurta* névelemekkel szemben, arányuk 16:7.

A méretre utaló román víznevek közül szintén a *nagy* (rom. *mare*) lexéma fordul elő döntő többségben (21), és csupán ennek harmadrészeként jelentkezik a patak kisebb jellegére utaló rom. *mic* szó (7). A folyó méretére a rom. *lung* 'hosszú' (6) és a rom. *scurt* 'rövid' (1) melléknévi névrészek is utalnak (*Valea Mare, Pârâul Mic, Vale Lung, Valea Scurtă*). Valószínűleg a patak nagyságát jelöli a *Valea Groasă* (rom. *gros* 'vastag'), amely csak a Fekete-Körös bal oldalán tűnik fel, ellenben a *Valea Slabă* a patak keskeny voltára utal (rom. *slab* 'keskeny').

A folyómeder alakjának kifejezésére bő szókészlet sorakoztatható fel, mely a teljes adatmennyiség 2,9%-át alkotja, ahol javarészt S+F szerkezetben fordulnak elő a vízfolyás alakjára vonatkozó szavak. A meder kanyarulatát minősítik az olyan nevek, mint a *Horgas-ér, Tekeres-ér, Fül-ér, Görbe-ér, Görbe-kengyel, Kacskaró-ér, Kondoros-folyás* (lásd még BÍRÓ 2008: 71). Román nevekben a folyó alakját mindössze két szerkezet jelöli: a *Valea Strimba* és a *Valea Strâmba* elnevezések, ahol a rom. *strâmb* 'görbe' vesz részt a névalkotásban.

A víz színére utaló nevek csoportjának közel a fele *Fekete-* előtagú, tehát sötét színű vízre utal. Érdekes, hogy közülük csupán kettő tartozik a Fekete-Köröshöz, ellenben négy a Berettyó vízrendszeréhez, továbbá találunk *Barna-, Fehér-, Fényes-, Hamvas-,¹⁰ Kék-, Szőke-, Veres- és Zöld-* előtagú hidronimákat, illetve egyetlen német víznevet, amely szintén a vízfolyás fehér színére utal (*Weissbach*). A megnevező funkciójú *Körös* alaptaghoz a *Fekete-* és a *Fehér-* előtag mindkét nyelvű névanyagban hozzákapcsolódik: *Fekete-Körös* és *Crișul Negru*, illetve *Fehér-Körös* és *Crișul Alb*. A román korpuszban 'fekete patak' jelentésben találkozunk összesen öt alkalommal a *Valea Neagră* víznévvel, de három víz neveként feltűnik a 'fehér folyó' jelentésű *Râul Alb*, valamint egyszer a 'piros folyó' szemantikájú *Râul Roșu*. Mindegyik víznév a Fekete-Körös mellékágához tartozik. A *Vale Liszpatak* névben a rom. *lis* 1. 'sima, sík; 2. 'világos' (DER.) lexéma fordul elő, amely a víz tiszta, nyugodt voltára utal.

Több denotátum esetében hőmérsékleti tényezőket kifejező szavak fedezhetők fel, de mindegyik azonos hőmérsékletre utal: *Hideg-örvény, Hideg-patak, Hideg-ér*. Meg kell említenünk a m. *hév* 'meleg' lexémát is, amely az ómagyar korban még szerves összetételt alkotott, de az idő folyamán jelentése és szerkezete elhomályosult, vö. pl. *Hévjó ~ Hájó* (1288/1326: *Heuyo*, Gy. 1: 570, 672). Román víznevekben a déli szláv eredetű rom. *topliță* 'meleg vizű forrás, patak' vízrajzi köznév jelentkezik összetételekben is (*Valea Toplitia*). A fenti névvel ellentétben, a hidegre vonatkozó víznevek népesebb csoportját alkotja a 'hideg kút' jelentésű *Funtina recse* (2) és a 'hideg patak' jelentésű *Valea Rece* (3).

¹⁰ A *Hamvas-ér* vagy *Hamvas pataka* víznevek esetében az előtag a vízhez közel lévő nádas egykori égetésével függhet össze (GYÖRFFY 2011: 56–7).

A folyó kora is motiváló értékkel bír a megnevezés létrejöttében. Névanyagomban a *régi* lexémával és ennek szinonimáival találkoztunk a tulajdonnévi alaptagok tárgyalásában (pl. *Ős-Kösely*), kivételt csak az *Új-víz* pataknev képez. Ez utóbbi a Kalota egyik patakocskája, tehát viszonylag kis vízhozamú patak, ellenben a fenti példákban szereplő *Régi-* előtagú, nagyobb folyókat jelölő nevekkel. Szemantikailag ebbe a csoportba sorolandó a befejezett melléknévi igenévi előtagú *Holt-ér*, melynek köznévi utótagja fajtajelölő funkciót lát el (S+F). A román nevekben a folyó újabb kori keletkezését tükrözi a köznévi alaptagú *Valea Nouă* ('új patak') és a tulajdonnévi főtagú *Crișul Nou* ('új Körös'), ugyanakkor e két név szerkezetében tisztán látható a him- és nőnemű végződéses illeszkedése is (hímnem: *Crișul Nou*, nőnem: *Valea Nouă*)

A vizek állapotát, a folyómedrek vízbőségét jól tükrözik a *Medves-*, *Száraz-*, *Sáros-* előtaggal rendelkező nevek. Az erek sekélyes voltának következtében legtöbb helyen *Sáros-ér* fordul elő (5). Ebbe a kategóriába sorolható az *Ébes-patak*, ahol az előtag valószínűleg a m. R., N. *ebes* 'mocsaras, zsombékos' melléknévvvel magyarázható, az *Ebes* személynévvvel való kapcsolata nem valószínű (a személynévhez azonban lásd pl. [1067]/1267: *Ebes*, *Ebees*, *Ebis*, *Ebus*, ÁSz. 264). A *rossz* melléknévvvel csupán egy esetben találkozunk, ahol a főtag tulajdonnévi jellegű: *Rossz-Körös*. A román nevek között összesen négy alkalommal fordul elő a *Valea Rea* 'rossz patak' jelentésű víznév, illetve egyszer a *Pirîul Rău* hasonló jelentésben. Szintén négyszer jelentkezik a *Valea Seacă* 'száraz patak' a Körösök területén, és egy-egy alkalommal a *Valea Sache*, illetve a *Vallye Száka* víznév. Hasonló jelentésben tűnik fel a *Valea Moliu* (rom. *muliu* 'halott') víznév is.

Több adat is utal a víz kellemetlen szagára, jórészt a *büdös* melléknév különböző hangalakú variánsaival alkotott helynevekben (pl. *Büdös-ér*, *Bödüs-ér*, *Büdes-ér*, *Büdös pataka*).

A víz ízét sejteti a *Keserű-ér*, az *Édes-marhapatak*, utóbbi esetében a *marhapatak* 'szarvasmarhák itatására szolgáló patak' (*édes marha pataka*, ETH. 2: 82) lehetett az alaptag, kiegészülve a víz ízére utaló *édes* melléknévvvel. Jelölt névelemből építkezik a *Sós-patak*, bár itt a személynévi eredet sem zárható ki, illetve a melléknévi eredetű, mozgást jelölő *Hamarkos pataka*.¹¹ További ide tartozó elnevezések még a *Gyalog-ér*, *Huta-patak* és a *Jámbor-ér*.

¹¹ A *Hamarkos pataka* a Berettyó jobb oldali mellékága Szilágy megyében, Kémer településen, csupán egyetlen adattal szerepel *Hamarkos Pataka*, *Hamarkós Pataka* és *Hamarkas Pataka* alakban (ETH. 2: 82). Hasonló helynevet találunk még Heves (*Hamarka-ér*, vö. Szabó Imre, Heves megyei Tepélypuszta határának rendezés előtti állapotáról készült térképe, 1875; Alföldy Gyula, Besenyőtelek I. és II. rész hevesvármegyei nagyközség kataszteri vázlata, 1906), illetve Bihar vármegyében is (*Hamarka patak*, vö. Bél, Hajdú-Bihar m.; HBMFN. I, 102). Valószínűleg olyan patakot neveztek el így, amelyik vize hirtelen, gyorsan, hamar lefolyik. Bár a völgy vagy folyómeder alakjára utaló elnevezések a korai századokban is előfordultak (pl. 1247: *Homorouvelg*, OklSz.), ezúttal a magánhangzók záródása feltehetően román nyelvhasz-

3.2.2. Az igei származékból és melléknévi igenévből alakult víznevek változatos példasora jelzi a víz mozgását, folyásának sebességét. Gyors folyású vizet nevez meg a folyamatos melléknévi igenévből származó *Villongó-ér*, míg lassabb vízmozgásra utal a hasonló szerkezetű, csupán -s képzős *Folyós-ér*, illetőleg a deverbális nomenképzős (*Kis*)állás-*ér*, *Omlás-patak*, *Forrás-patak*.

Bár a víz ízét és szagát jelölő melléknevek nem fedezhetők fel román víznevekben, a *Valea Sălbatică* 'vad patak' komplex szemantikai képet ad, mert a folyás gyorsaságára és a környező dús, buja növényzet jellegére egyaránt utal, ezzel szemben a *Vale Nányi* (rom. *nani* 'tente, ringatás', DER.) a víz lassabb, hullámzó mozgását örökítette meg.

A víz hangját jelölő érdekes és változatos alakok születésében egyaránt részt vettek folyamatos melléknévi igenevek, mint pl. *Morgó-fok*, *Gügyögő-patak* stb. A román korpuszban a *Vale csurzi* víznév a rom. *ciur*, *ciurgău* lexémát tartalmazza 'hegyi patak hangja' (DEX.) jelentésben. A *Valea Zugăului* (DECEI 1989: 172) és a *Pereu Zugului* (PESTY, Arad, Krokna 205a) ugyanarra a denotátumra utal, de nem azonos lexémával: egyik a 'zúgó', másik a 'zug' lexéma, és bár PESTY adata lehet az elsődleges, a DECEI-nél szereplő változat víznévi jellegű.

3.2.3. A víznevekben előforduló főnevek, főképpen személyjelölő főnevek kiemelkedően fontos szerepet játszanak. Köztük is a népnévi lexémát tartalmazó elnevezések bizonyos népelemek jelenlétének a megállapításához lényeges információkat nyújtanak. Ha abból a hagyományos elfogadott tételből indulunk ki, hogy maga a név identifikál, akkor a helynév funkciója nem más, mint a környezettől való megkülönböztetés, az attól való elkülönítés. Ha ezt a tételt rávetítjük a népnévi eredetű helységnevekre, láthatjuk, hogy az illető népcsoportról elnevezett falu lakossága különbözik az őt elnevező etnikumtól, tehát a település lakossága népszigetként különül el a többitől (KNEZSA 1938: 406). Hasonló módszert a víznevek esetében is érvényesíthetünk. Köztudott, hogy ugyanazon településen belül a kisebbséghez tartozó etnikum szálláshelye a település azonos részén van, a cigányok esetében többnyire a falu szélén. Ennek megfelelően a róluk elnevezett patak is a helység közelében található, általában annak periferiáján vagy külterületi víznevei között, ami a részletes térképeken jól kirajzolódik, gondoljunk csak a Második és a Harmadik Katonai Felmérés térképszelvényeire, vagy a vízszabályozás előtti, kellőképp részletes kéziratot térképekre (pl. HUSZÁR ide vonatkozó térképeire).

A szlávok valószínűleg a 6. században telepedtek le Erdély erdős zónáiban, a hegyvidék és erdőség határán, főképpen nagyobb vizek mentén; többek közt a ré-

nálatra utal, hiszen a tárgyalt pataknév a Fekete-Körös bal oldali mellékága olyan területen, ahol a román pataknévek aránya meghaladja a magyar nevekét. Szintén ezen a területen a magánhangzó záródására további példa a *Jakab-ér* > *Iacoberi*, *Poclusa* > *Poklos* stb.

gen Biharhoz tartozó Kalotaszeg¹² vidékén, Hajdú-Biharon keresztül Békés megyéig lelhetők fel későbbi szláv eredetű, illetve szláv népekre utaló víznevek (KNIEZSA 1941: 22). Szláv megtelepedésre utalnak Kolozs és Bihar megyében a *Tóti*, *Oroszi*, *Csehi* nevű falvak, illetve a Sebes-Körös vízgyűjtőjéhez tartozó nagyobb, szláv eredetű folyóvizek nevei is (*Kalota*, *Dragán* és *Bisztra*), míg a Fekete-, illetve Fehér-Körös területén lényegesen kisebb számban fordul elő ilyen név: jobbra a rövidebb patakok nevében, a nagyobb vizek neveire ez a névadás egyáltalán nem jellemző. A 11. században a Berettyó és az Ér egész hossza magyar szállásterület volt, a Fekete-Körös völgyében Belényesig terjedt a magyarság, a Sebes-Körösnek pedig a forrásvidékén található szórványos szláv nyomok. További szláv népelemek jelenlétét bizonyítja a Berettyó egyik bal oldali mellékveze, a *Bosnyák-patak* (Bihar megye). Hogy valójában bosnyák vagy horvát népcsoport motiválta-e a víznevet, nem lehet megnyugtatóan eldönteni, mert a magyarországi bosnyákok nem hagyományosan muzulmán, hanem katolikus vallásúak, és horvátnak tartják magukat.

A Hármaskörös jobb oldalán a nyugati szlávhoz tartozó cseh népcsoport neve öröközte meg a *Cseh-ér* víznevben, Hajdú-Bihar megyében Karcag környékén. Ez a név ebben a régióban akár szlovák népelemet is jelölhetett ellentétben az ország nyugati részével, ahol a német nemzetiségű népcsoportok neve Veszprém környékén szintén *cseh* volt (FNESz. *Csehbánya*). Esetleg a *marót* népnévre utal a *Marótlaki-patak* víznev (pontosabban annak településnévi első névrésze) Kolozs megyében.

A Hármaskörös bal oldalán lokalizálható a keleti szlávokra utaló *Orosz-ér* Békés megyében, Gyomaendrőd környékén. Az ukrán nyelvű ruszinok, rutének vagy rusznyákok hazánk területére való tömeges betelepülése 1320 táján indulhatott meg, ám őket a magyarság — mint minden, magát a *rus-* tőből képzett népnévvel megnevező keleti szláv népességet — az *orosz* etnonimával jelölte meg (RÁCZ A. 2010: 405).

A balkáni (rác, román, horvát) bevándorlás a mohácsi csatavesztést követő korszakban jelentkezik. A *rác* 'déli szláv nyelvet beszélő, főleg Szerbiában lakó, illetőleg onnan származó személy' (TESz.) mint népnév a törökök elől menekülő szerbség jelölőjeként vált közkeletűvé (RÁCZ A. 2010: 396). A Sebes-Körös egyik bal ága, a *Rátzpatak* (Kolozs megye) víznev előtagja valószínűleg délszláv etnikumot jelöl.

A Körösök magyar vízneveiben a *magyar* népnévi előtag csupán egyszer fordul elő (*Magyar-patak*) Kolozs megyében, Nagykalota környékén, ahol az összesen 19 víznevből 8 román eredetű, a többi magyar. Valószínű, hogy ezen a terüle-

¹² A Rétköz, Sebes-Körös, Kiskörös és Berettyó által körülölelt falvak összefoglaló neve Kiskalota volt. Ennek a folytatása a Kisköröstől keletre, a Berettyó és a Sebes-Körös között az erdélyi határig nyúló Középkalota, később Hegyköz után Kolozs megyében a mai Kalotaszeg lokalizálható, ahol a *szeg* utótag is jól mutatja a nagyobb tömbhöz való tartozást.

ten ekkor már jelentős román lakosság is élt, mert ugyanerre a névre van egy *Valye Unguruluj* román adatunk is, ahol a *-luj* a rom. *-lui* határozottságot kifejező, egyes számú hímnemű raggal azonos, s a név 'magyar pataka' szemantikai tartalommal bír.

Erdély és Magyarország területén több törökségi nép elnevezése is nyomot hagyott a víznevekben. A kunok — mint török nyelvű népekből (kipcsakok, sárga ujugrok, ázsiai kunok) álló törzsszövetség — a IV. Bélával kötött szövetségük szerencsétlen kimenetele után a magyar Alföldön szétszóródtak, és rövid időn belül asszimilálódtak a magyarságba, amit számos helynevünk örökített meg, közöttük a Körös víznevei közül a Nagykunságban a Karcag melletti *Kun-ér*.

Erdély területén egyes feltevések szerint már a hunok kora óta számolhatunk török nyelvű népek jelenlétével. Ebbe a nyelvcsaládba tartozó nép nevét őrzi a Berettyó és a Hármas-Körös összefolyásától keletre lévő *Besenyi-ér* és az Ér jobb oldalán, Érdioszegetől északra folyó *Beseny-ér* hidronima. A magyarsághoz csatlakozott besenyők a nomád harcmódnak megfelelően, a csatában a székelyek mellett elől járó csapatokat alkottak (GYÖRFFY 1941: 41), a 11. században még határőrizeti szerepet láttak el, de utóbb — mint veszélyesnek ítélt népcsoportot — az ország minden területére széttelepítették őket. Erdélyben csupán az Olt kanyarulatánál élhettek besenyők nagyobb számban, míg Bihar megyében összesen hét településnév hozható összefüggésbe ezzel a népelemmel, ahol a Várad környékén csoportosuló besenyőket a magyarság a 14. századig teljesen magába olvasztotta (RÁCZ A. 2004: 201).

A magyar történettudomány egyik legvitatottabb eredetű népcsoportja, a székelység BENKŐ LORÁND (1998: 139, 2003: 109) szerint olyan sajátos jogállású népesség, amely az ómagyar korban harcok során az elő- és utóvéd szerepét töltötte be. Később, mikor az ország keleti részén volt inkább szükség a határvédőkre, megkezdték az áttelepülésüket Baranya–Bihar–Telegdiszék irányába. A 13–14. században elsősorban Bihar megyében találunk több, székely lakosságra utaló nyomot (GYÖRFFY 1959: 74), hidronimák tekintetében pedig a *Székelyjó* (ma *Henc pataka*) víznév és a Kolozs megyei *Székely pataka* említhető meg, jóllehet ez utóbbi víznév Székelytelek település patakjának is lehet a neve, mert a *-patak* és a *-telek* formáns diakronikus sorrendje nem egyértelmű, és akár a szinkrón névkeletkezés vagy -együttélés sem zárható ki (KISS M. 2010: 84).

Ma is élő kisebbség mind Magyarországon, mind Erdély területén a cigányság, mely a 15. században vándorolt be Európába. Ilyen etnikumra vonatkozó vízneveink a Körösök felső vízgyűjtőjében fordulnak elő a Sebes-Körös és a Berettyó mentén: *Cigány-ér* (Tépe és Kaba határában is, a Berettyó jobb oldali ága), *Cigányok pataka* (Szilágynagyfalu határában, a Berettyó bal oldalán), *Czigány-ér* (Szeghalom északnyugati részén, a Sebes-Körös bal oldalán) és *Czigányi csermely* (a Sebes-Körös egyik forráspataka). A Fekete- és a Fehér-Körös völgyéből nem találtam magyar nyelvű névadatot.

A Sebes-Körös másik jelentős folyója a *Sebes* vagy *Székelyjő-patak*, aminek ismeretes egy harmadik elnevezése is, ez a *Henc* vagy *Henc pataka* (rom. *Hențu*). Etimológiáját tekintve a német *Hans* személynévre vezethető vissza, de a rom. *honț* 'az erdélyi szászok gúnyneve' (DER.) is lehetséges eredetmagyarázat. Területileg ez a régió nem tartozik a nagyobb erdélyi szász településekhez, Beszterce, Nagyszében, Brassó, Meggyes, Szászváros környékéhez, így a Kolozs megyei pataknév azoknak a korai időknak a nyomát őrizheti, mikor Kolozsvár a 14. században rövid időszakra erős szász befolyás alá került.

A zsidóság a középkorban és a korai újkorban viszonylagos biztonságban élt Magyarországon, a 19. században pedig megkezdődött a tömeges asszimilációja, beolvadása a magyar nemzetbe. Patakneveinkben e népnév lokalizálása nem mutat különösebb területi jellegzetességet, összesen két alkalommal fordul elő: *Zsidó-patak* (a Sebes-Körös jobb oldali mellékveze, Élesd mellett), illetve *Zsidó-ér* (a Kettős-Körös bal ágaként a csabai, dobozi és békési határban).

Román népelemre utaló nevek a Körösök magyar vízneveiben csupán két alkalommal fordulnak elő: *Olá pataka* (Kolozs megye) és *Oláh Kis patak* (Szilágy megye). A Körösök Romániához tartozó 20. századi névadatainak jelentős része román nyelvű. Ennek egyik oka az ország hivatalos nyelvéből adódik, a másik ok pedig a magyarok folyamatos asszimilálódása Erdély területén, amely a magyar nevek fokozatos kiveszését vonja maga után. Ha figyelmen kívül hagyánk az oklevelek tanúságát, melyek szerint románok Erdélyben először a 13. században említetnek, pontosabban 1222-ben a fogarasi havasok vidékén (FEKETE NAGY 1941: 106), és a román nép bevándorlását a honfoglalás előtti időre helyeznénk, a legősibb és legtávolabbi élőnek tekintett víznevek román eredetével kellene számolnunk, azonban nagyobb vizeink között nincs román eredetű, de még olyan ősi víznev sem, amely román közvetítéssel került volna a magyar vagy más nyelvbe.

A későbbi évszázadokban a Körösök vízneveinek nyelvi rétegződése, a magyar és román nevek számbeli arányának alakulása történelmi és etnikai viszonyok összjátékának eredményeként alakult ki, aminek következményeként a két populáció nyelvi elemei a víznevekben is nyomot hagytak.

Térképre vetítve a népneveket tartalmazó hidronimákat, a legszínesebb képet a Berettyó és a Sebes-Körös vidékén kapunk. Az összesen 19 névből 15 tartozik a két folyó mellékágához. A Berettyó forrásvidékénél *cigány*, *oláh*, lejjebb haladva *bosnyák*, majd a Sebes-Körössel való egyesülése előtt ismét *cigány* etnonima jelenik meg a víznevekben. A Sebes-Körös forrásvidékéhez *székely*, *cigány*, *oláh*, *magyar* és *rác* előtagú nevek tartoznak. Nyugatra haladva tovább a Hármaskörös vidékén *kun*, *orosz*, *görög*,¹³ *szász* és *zsidó* népelemet jelölő lexéma vesz részt a névalkotásban.

¹³ Az Okány és Vésztó környékén folyó *Görög-fok* (HAÁN 1: 318) valószínűleg 18–19. századi görög kereskedők telephelyét vagy vásárbeli útvonalának egyik pontját jelölhette.

Román víznevek körében az orosz eredetű rom. *țigan* 'cigány' etnonima a legelterjedtebb, összesen öt esetben tűnik fel a rom. *-lui* birtokos személyraggal ellátva¹⁴ (*Valea Țiganului*) vagy a rom. *-i* többes szám jelével toldalékolva (*Valea Țigani*). Szuffixumok szempontjából hasonló szerkezetűek a 'Magyar pataka' jelentésű víznevek, melyekben egyes és többes számú nevek is megjelennek a Sebes-Köröshöz tartozó Kalota környékén (*Valea Ungurului*, *Valea Ungurilor*). A *Vale Danti* víznév alapját szolgáló rom. *dant* 1. 'népi játék'; 2. 'erdélyi személy Vaskoh vidékén' (DEX.) jelentéssíkjai közül az utóbbit tekinthetjük víznévi jellegűnek annál is inkább, mert a víznév Segyest területén lelhető fel. A *török* népnév egyetlen víznévben fordul elő (*Vale Turcilor*) a Fekete-Körös jobb oldalán; ugyanitt találkozunk a *Valya Készilor* ('Készik patakja') víznévvel is. Mindkét név többes számú szuffixummal rendelkezik, ezért valószínű, hogy az elnevezés nem tulajdonnévre, hanem csoportra utal, míg az egyes számú bővítménnyel rendelkező *Valea Sicula* és a *Valea Sovaruluj* (BENKŐ 2009: 83–6) feltehetően nemzetségnévre vezethető vissza.

Minthogy a víz megléte számos foglalkozás számára nyújt jó lehetőségeket, a víznevekben *f o g l a l k o z á s n e v e k* is szép számmal megjelennek. Tágabb értelemben véve foglalkozásnév fedezhető fel a *Barátok ere* vagy *Nagy barát ér* nevű vízfolyás szerkezetében, amely a Berettyó bal oldalán szerzetesi életvitelt folytató személyekre utal. Szintén egyházi szolgálattételt jelöl a három névben előforduló *pap* foglalkozásnév (*Pap-ér*, *Pap ere*, *Pap foka*) a Hármas-Körös és a Sebes-Körös vidékén, amely javadalmi birtok lehetett. Több olyan név is ide sorolható, amely feltehetőleg illetményfölkedhez tartozott, így vagy azokról (szántó, legelő, kaszáló stb.), vagy közvetlenül a birtokosról is kaphatták nevüket, mint a *Bíró-foka*, *Dusnok-ér*, *Pap-ér* és *Udvarnok-ér*. További foglalkozást jelölő nevek a *Borbély ere*, *Halász-örvény*, *Hegedűs-derék*, *Kovácsi-ér*, *Mészáros-fok* és *Remete-patak*. A *Dusnak-ér*, a Berettyó bal oldali mellékvize kihalt településnevet őriz, ennek alapja pedig a m. *dusnok* 'az egyháznak hagyományozott szolga, akinek kötelessége volt egykori ura lelkéért bizonyos szolgáltatásokat teljesíteni'. Szintén egyházi fogalomkörbe tartozhat az *Imám-patak* víznév is, melynek értelmezésében több lehetőség kínálkozik. PESTY adattárában pár szavas leírást találunk („Imám Kő” honnan egy forrás is eredvén patakká válik, 's ezen patak „Imám patakának neveztetik 's a fekete körösbe szakad; PESTY, Bihar 1: Belényesújlak, 88a), amely szemantikailag összefügg az *Imó-kő* 'áldozati kő', 'oltárkő' helynévvel (FNESz. *Imó-kő*). A patak Belényesújlaktól délre ömlik a Fekete-Körösbe, tehát románok által lakott térségben, több román nevű vízfolyás közelében, így a román nyelvű eredeztetése sem zárható ki, tudniillik a szintén vallási tartalmú, rom. *imam* jelentése 'muzulmán pap' (DER.).

¹⁴ A román grammatikában nem birtokos személyjel, hanem birtokos személyrag van, mert ehhez a szuffixumhoz nem járulhat toldalék.

A román víznevek körében is találkozunk foglalkozásnevekkel, bár lényegesen kisebb számban, mint a magyar névadatokban. Ilyen az *Apa Popii* ('pap pataka'), *Valea Porcarului* ('kondás pataka') és a magyar eredetű bővítményű *Valea Sekerestilor* ('szekerések pataka').

A nem személyt jelölő főnevek között az anyagnév tartalmazó víznevekben a vízben található vagy a víz környezetének anyagára utaló elem vesz részt a névalkotásban. Ezek az adatok olyan anyagra vonatkoznak, amelyek szoros kapcsolatban állnak a vízzel. Így például aranyat lehetett mosni az illető patak vizéből (*Aranyas-patak*),¹⁵ esetleg kincset sodort partra a víz, s a patak erről kaphatta a nevét (*Kincses-ér*). A vízben fellelhető kövekre, kavicsokra is utalhat a név, amely jellegzetes tulajdonságként motiválhatta az elnevezést (*Köves-patak*, *Kő-patak*, *Kövicses-patak*, *Kövicse-patak*), olykor pedig ásvány (*Ásvány-ér*) vagy sár (*Sáros-ér*, *Sáros-patak*) is megtalálható a víznevek alkotóelemeként. A jelzői előtagok többnyire -s képzőt tartalmaznak, csupán kisebb hányaduk jelöletlen.

A román víznevek közt az építményre utaló *Valea Cetății* (rom. *cetate* 'vár'), *Pârâul Crucii* (rom. *cruce* 'kereszt') és a *Valea Mineii* (rom. *mină* 'bánya') név tűnik fel, anyagnévi jellegű a két *Pârâul Cușilor* (rom. *cute* 'fenőkő'), eszköznevet őriz a *Pârâul Custurii* (rom. *custură* 1. 'penge, kés'; 2. 'életlen kés'; *kusztora* 'bicska', TESz.) és a magyar lexémát tartalmazó *Valea Ciuturoi* (m. *csutora* 1. 'lapos kulacs'; 2. 'kútvdör'), *Vale Rekesztuluj* (m. *rekeszték* 'halfogó eszköz').

3.2.4. T ő s z á m n e v e t (vagy számnévből alakult melléknév) tartalmazó nevek is felbukkanak a névanyagban: a *Két-ér*, *Két-patak*, illetve *Kettős-patak*, *Hármas-ér* víznevek S+F funkcióban jelennek meg, míg a *Kettős-Körös* és *Hármas-Körös* folyónevekben megnevező szerepben álló utótag szerepel (S+M). A román névadatok közül e körben csak a *Trei Holâmburi* említhető meg, melynek előtagja a rom. *trei* 'három' jelentésű tőszámnév.

3.2.5. Bővítményrészi funkcióban nemritkán jelentkeznek a Körösök névanyagában a helynévi származékok. Ezek némelyike maga is víznévből alakult, míg mások településnévi lexémát tartalmazó bővítményrészként jöttek létre.

Víznévi eredetűek azok a nevek, amelyekben egy meglévő víznév valamely vízrajzi köznévvvel egészült ki. Ez a változás jobbra annak köszönhető, hogy a belső keletkezésű nevek fajtajelölő szerepű lexémája elavul, ezért a nyelvérzék igyekszik azt megtoldani egy újabb fajtajelölő funkciójú elemmel: *Berettyó* > *Berettyó-ér*, *Székelyó* > *Székelyi* vagy *Székelyói patak*, *Pac-ér* > *Pacéri folyás*, *Hosszúaszói patak*. Máskor a kiegészülésnek nem oka az elhomályosulás: a *Jegeskútfolyása*,

¹⁵ Ebben az esetben egy másik értelmezési lehetőséget is meg kell említenünk, ugyanis a víznév előtagja akár az *aranyos* 'hideg, kristálytiszta vízű' melléknévként is azonosítható (GYÖRFFY 2011: 77–8).

Disznó-kút-folyás, Hosszú-víz-folyás Csikostó-patak, Körösfő pataka, Sebeskőröstorok-örvény, elnevezések kronológiailag későbbiek, mint az ezek alapjául szolgáló névformák.

Minőségjelzős összetételek esetében a melléknévi előtagot a köznévi utótag követi, majd ez a szerkezet vízrajzi köznévvvel egészül ki. Meg kell jegyeznünk, hogy a gyakorlati névhasználatban az ilyen, legalább három lexémát tartalmazó nevek alkalmazása nem volt elterjedt, ugyanakkor valószínű, hogy az ilyen formák létrejöttében nagy szerepe volt a térképészeknek is.

Makro- és mikrotoponimák egyaránt részt vesznek a névalkotásban, így a külterületek nevei, természetes és mesterséges földfelszíni alakulatok megnevezései is megtalálhatók közöttük. A természetes alakulatok nevei közül a hegyek (*Ingóványoshegyi-csermely, Fehérkő-patak, Sólyomkő pataka*), egyéb domborulatok (*Farkasdomb ere, Vereshalmi-ér*), vízközei területek (*Hosszúberék pataka, Mézsár-sziget ere*), különféle bemélyedések megnevezései (*Ördögárka-ér, Vízvölgyfolyás, Fekete völgyi-csermely, Kerekvölgy pataka*), növénynevek (*Csonkafűz folyása*), illetve egyenletesebb felszínek neve (*Hosszúirtás pataka, Feketerét ere, Madarasszeg-ér*), a mesterséges földfelszíni alakulatok közül pedig az ásások neve (*Nagyásási-örvény, Kisásási-örvény*) található meg az ilyen típusú víznevekben. Növényzeti nevek és erdős területek nevei is fennmaradtak víznevekben, sok esetben az erdőt *kerek* köznévvvel jelölve, mint azt a *Mogyorókereki vizek, Somkerek pataka, Csonkafűz folyása, Kismogyorós-patak, Kiscser-patak (Kicsera), Szélkút-patak, Szilkút pataka* víznév mutatja.

A jövevényvíznevek utólagos kiegészülésének hátterében szintén a pontosabb identifikáció igénye áll: a *Kalota > Kalotai-patak, Tasnád > Tasnádi-patak* képzéses kiegészülése csak abban az esetben tartozik mindazonáltal e kategóriába, ha előtagjaként a víznév s nem a belőle lett *Kalota, Tasnád* településnév áll.

Településnévi eredetűek azok a víznevek, amelyek kisebb vízfolyást jelölnek, hiszen ezek neve változékonyabb, képlékenyebb a nagyobb, több településen átfolyó patakokénál (KNIEZSA 1942: 29). Leginkább HUNFALVY földrajzi leírása tartalmaz helységnév + vízrajzi köznév szerkezetű összetételeket (mint láttuk, általában a *csermely* lexémát), de — mint korábban is utaltam rá — valószínűleg ő maga is számos ilyen nevet hozott létre olyan módon, hogy egy-egy kis forrás-patakot arról a földrajzi egységről nevezett el ekképpen, amihez az a legközelebb volt: pl. *Marótlaki-patak, Nyírfalvi-csermely, Vámosházi-csermely, Sasteleki-csermely, Tótfalui vizek, Csontaházi-patak, Peleskefalvi csermelyek, Magyar-Valkói víz, Kalota-Újfalui víz, Vojkaházi csermelyek*.

3.2.6. A személynevet tartalmazó víznevek az ott lakó emberekről közvetítenek bizonyos információkat. Ezek a nevek igen sokfélék lehetnek, ugyanakkor azt, hogy a patak a tulajdonosról, azaz arról a személyről kapta-e a nevét, akinek a birtokán keresztül folyt, esetleg arról, aki csak haszonbérbe kapta azt, nem tudjuk eldönteni.

Az itt előforduló nevek javarésze régi magyar személynév, család- és keresztnév, mint a *Bodójó*, *Bodó folyása* (a személynévhez lásd ÁSz. 130), *Csente-patak* (ÁSz. 190), *Varsány-ér* (VárReg. 9), *Isti-fok* (ÁSz. 431). Találunk hasonló alakú vízneveket is, mint a *Hölgy ere* és *Kölgyes-ér*, melyek esetében valószínű a nagy írott *k* és *h* betűk keveredése. Bár e víznevekben a családnévi eredet valószínűsíthető, az állatnévi eredeztetés lehetőségét is meg kell említeni, ugyanis *hölgy* 'nyáron barna, télen hófehér menyétféle, hermelin' (FNESz. *Hőgyész*) nevű kistestű ragadozó is élhetett az adott vidéken.

Érdekes alakulat a *Henter pataka* (ETH. 10/A: 334), mivel a szomszéd falu történetét áttanulmányozva kétségtelenné válik a birtoklást jelentő családnévi eredeztetés, ugyanis Magyarvalkón két fűrészmalom épült, az első 1736-ban, a második 1764-ben; ez utóbbi építtetője Henter Ádám báró volt. A *Henter* alakváltozat a *t* hang zöngésülésével keletkezett.

Találkozunk víznevekben többemű személynévvel is: *Bak Tamás pataka*, *Butyipál-pataka*, *Dob Jakab pataka*, *Feketegyörgy ere* és *Zugyó Vaszali ere*. Ez utolsó névforma olyan alakulat, amely magyar pataknevében maradt fenn, magyar írásgyakorlatot követve. A *Zugyó Vaszali ere* családnévi tagjára a magyar *zúgó* melléknévi igenévből eredeztetett *Zugun* (IORGU 501) alakot találtam, a *Vaszali* pedig a rom. *Vasile* (m. *László*) átirata. Szentnevek is feltűnnek a Berettyó vidéki víznevekben: *Szent Mihály ere*, *Szent Péter ere* és *Szentpál-ér*, de ez a névtípus meglehetősen ritka a vizsgált területen.

A román személynévi eredetű víznevek száma igen magas (114), ennek 80%-át a kétrészes nevek alkotják, a maradék 20-at pedig az egyrészesek. Azok a román víznevek, amelyekben a rom. *lui* birtokosetet jelölő morféma a vízrajzi köznévi és a személynév közé ékelődik be, 'valakinek a (pataka)' jelentéssel rendelkeznek.¹⁶ Olyan nevek tartoznak ide, amelyekben a személynév román, mint a 'János pataka' jelentésű *Vale lui Juon* (PESTY, Bihar 2: 151b), a *Pârâul lui Foale* (IORGU 204), *Pârâul lui Marian* (IORGU 292), *Pârâul lui Onăcai* (IORGU 342), de akár el is maradhat ez a morféma: *Riu Horla* (IORGU 246). Magyar személynévek is gazdagítják az anyagot, mint a *Valea lui Andraș* (ANAR.), amely *Andraș* (DECEI 1989: 162) alakban is felbukkan a m. *András* szn. adaptációjaként, továbbá a *Pareu Bulcsuluj*, *Vale Toldi*. Magyar személynév rövidült, kicsinyítő képzős alakja is bekerült a víznévanyagba *Vale Zsurkoi* formában, ahol a rom. *Jurca* szn. (IORGU 270) a m. *Gyurka* szn. megfelelője.

H a t á r o z ó s s z ó s z e r k e z e t t e l számolhatunk az olyan román víznevekben, mint a *Vale la Mora Bossestyilor*, *Pe Vallye din Sosz Szát*. Az itt megjelenő prepozíciók¹⁷ helyzetviszonyt jelölnek. Az első esetben a *Vale la Mora*

¹⁶ Korábban is találkozhattunk már ezzel az elemmel szuffixum formájában köznévi utótaghoz kapcsolódva (pl. *Pârâul Afinișului* 'áfonyás pataka').

¹⁷ Rom. *pe* ~ m. *-n*, rom. *din* ~ m. *-ból*, *-ből*, rom. *la* ~ m. *-nál*, *-nél*.

Bossestyilor helymeghatározás 'a Bossestyek malmánál lévő patak' vagy 'patak a Bossestyek malmánál' jelentésben egyaránt értelmezhető, a második pedig 'az alsófalú felőli patakon' értelmű.

4. Összegzés

Az elemzés során láthattuk, hogy a Körösök vidékének víznévalkötésében számos nyelvi kiejezőeszköz vett részt. Láthattuk, hogy a hegy-, erdő-, településnevek, illetve további mikrotoponimák nagy mértékben befolyásolják a víznév keletkezését, rámutatva arra, hogy milyen fontos szerep hárul annak a helynek a nevére, amely a víz elnevezésekor annak a közelében van. A köznevek (28%) sokféle szemantikai csoportja ugyancsak gazdagítja a névkincset, így találunk vízneveink alaprészeként állat- és növénynevet, vízrajzi köznevet, építmény-, nép- és eszköznevet, továbbá foglalkozás- és anyagnevet egyaránt. A melléknévi jellegű szavak (20%) a víz valamilyen sajátosságára utalnak melléknévvel és különféle igenevekkel. Megjelennek a víz méretére, alakjára, színére, sebességére, hőfokára, korára, szagára, ízére stb. utaló nevek, amelyek a víz egy-egy jellegzetes jegyét hordozzák. A személyneveket (12%) szerkezeti felépítés alapján egy- és kétrészesre különítettem el, az egyrészesen belül pedig a családnevek túlsúlya figyelhető meg. Többelemű nevek közé soroltam a szentneveket (3%) és a víznevekben együtt megjelenő család- és keresztnéveket. Számnevek is feltűnnek a névanyagban, de szerény mennyiségben (0,3%), és kivétel nélkül a nagyobb folyók ágainak a megnevezésére alkalmazva.

Ha a névrészek aránybeli eloszlását tekintjük át, megfigyelhetjük, hogy a víznévanyag 20%-át az egyrészes, 80%-át pedig a kétrészes nevek alkotják. A magyar egyrészesek általában jelöltek, leginkább *-s* 'valamivel való ellátottságot' kifejező képzővel, vagy folyamatos melléknévi igenévi képzővel ellátva. Az egyrészes nevek 60%-át a román nevek alkotják, ahol szintén találunk képzőket, leginkább kicsinyítő képzőket, de a helységnevek metonimikus átvétele a jellemző névalkotási módszer; továbbá meghatározó számban szerepelnek magyar adaptációk is (m. *Kis-tag* > rom. *Chiștag*, m. *Keszend* > rom. *Chisindia*), amelyek egykori magyar összetételekről árulkodnak.

A kétrészes nevek alaptagjának jelöltségi foka alacsony, leginkább a *pataka*, *ere*, *foka* alakokra korlátozódik, a román nevek esetében pedig a toldalékok megjelenése a ragokon és képzőkön kívül hím- és nőnemű jelekre is kiterjed, az összetételek nembeli egyezését is jelezve. A bővítményi tagok jelöltsége mindkét nyelvű állományban meghatározó mennyiségű; a magyar víznevekben az *-i* képző jelentkezik a leggyakrabban, a román adatokban pedig a *-lui* birtokos személyrag.

A Körösök víznévrendszerében szereplő névrészek lexikális és morfológiai analízise során bemutattam, milyen változatos elemkészletből építkezik a nyelv, milyen arányban használ, illetve nem használ toldalékot, továbbá kiegészül-e egy újabb szóval, vagy pedig megmarad egyrészesnek.

A magyar és román névanyag összehasonlítása olyan problémákat vet fel, amelyek mind a magyar, mind pedig a román (víz)névadás sajátosságait érintik. Névlettani szempontból fontos látnunk a régió jellegzetes népcsoportjainak térbeli és időbeli elhelyezkedését, mozgását, változó szerepét a névadásban. Az elemzés során bebizonyosodott, hogy a vizsgált terület etnikai összetétele alapjaiban befolyásolta a hidronimák alakulását. Ezeknek a külső körülményeknek a számbevételre több tudományterületet érint, hiszen a történeti földrajz, a társadalomtörténet és a néprajz kutatási eredményeinek a bevonásával számos bizonytalanság szűrhető ki.

A névkincs adta lehetőségek kiaknázása során arra törekedtem, hogy a rendszertani elemzésen túl olyan új perspektívákat villantsak fel, amelyek a kutatást más-más szempontok szerint vihetik tovább a komparatív-kontrasztív szemlélet érvényesítésével.

Irodalom

- ANAR. = *Administrația Națională Apelor Române — Cadastrul Apelor*. București, 1971.
- Anonymus = Anonymus: *Gesta Hungarorum*. Hasonmás kiadás. Budapest, 1975.
- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Bp., 2004.
- AtlR. = *Atlas rutier — România*. Editura Sport-Turism. Direcția Topografică Militară. București, 1981.
- BENKŐ LORÁND (1947a), *A Nyárárdmente földrajzinevei*. MNyTK. 74. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1947b), *Víz- és helységneveink viszonyához*. MNy. 43: 259–63.
- BENKŐ LORÁND (1949), *Gerezd*. MNy. 45: 317–8.
- BENKŐ LORÁND (2003), *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2009), *Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Bp.
- BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen.
- BÍRÓ FERENC (1997), *Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén*. MNyj. 34: 93–114.
- BÍRÓ FERENC (1999), *Víznevek hatása Körösladány helynévrendszerére*. NÉ. 21: 36–42.
- BÍRÓ FERENC (2005), *Víznevekből metonimikusan keletkezett magyar településnevek*. NÉ. 27: 170–9.
- BÍRÓ FERENC (2008), *Vízrajzi köznevek ómagyar kori településnevekben*. NÉ. 30: 67–81.
- DECEI, PAUL (1989) *Drumețind pe văile apelor repezi*. Editura Sport-Turism. București.
- DER. = ALEXANDRU CIORĂNESCU, *Dicționar Etimologic al Limbii Române*. Bukarest. 2007.

- DEX. = *Dicționar Explicativ al Limbii Române*. (<http://dexonline.ro>.)
- DOR. = N. A. CONSTANTINESCU, *Dicționar Onomastic Românesc*. Bukarest, 1963.
- ETH. 3. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése 3. Szilágy megye*. SZABÓ T. ATTILA kéziratoss gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–SEBESTYÉN ZSOLT. Bp., 2002.
- ETH. 10. = Szabó T. Attila *Erdélyi történeti helynévgyűjtése 10/A-C. Kolozs megye*. SZABÓ T. ATTILA kéziratoss gyűjtéséből közzéteszi HAJDÚ MIHÁLY–BÁRTH M. JÁNOS–N. FODOR JÁNOS. Bp., 2002.
- FEKETE NAGY ANTAL (1941), A románság megtelepülése a középkorban. In: *Erdély és népei*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp. 105–15.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I-II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I-IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1941), A székelyek eredete és településük története. In: *Erdély és népei*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp. 37–86.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1959), *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*. Bp.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2002), Régi vízneveink funkcionális szerkezetéről. *MNyj.* 40: 35–46.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2004), Az Árpád-kori folyóvíznevek lexikális szerkezetének jellemzői a Sajó vízgyűjtő területén. *HT.* 1: 129–44.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2008), Folyóvíznevekből alakult településnevek. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 142–8.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen.
- HAÁN LAJOS (1870), *Békés vármegye hajdana 1–2*. Pest.
- HA. 1., 2. = HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA, *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Debrecen, 1997. 2. *Doboka–Győr vármegye*. Debrecen, 1999.
- HBMFN. = *Hajdú-Bihar megye földrajzi nevei 1. A polgári járás*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Debrecen, 1970.
- HHR. = *Harta Hidrografică a României*. Bukarest, é. n.
- HKFT. = *Harmadik katonai felmérés 1869–1887, a Magyar Szent Korona Országai 1:25.000*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2007.
- HOFFMANN ISTVÁN (2007), *Helynevek nyelvi elemzése*. Második kiadás. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), Víznevek a Kárpát-medencében: hidak nyelvek és kultúrák között. In: *A víz kultúrája*. Szerk. BARTHA ELEK–KEMÉNYFI RÓBERT–LAJOS VERONIKA. Debrecen, 2010. 209–20.
- HUN. = HUNFALVY JÁNOS (1863).
- HUNFALVY JÁNOS (1863), *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása 1–3*. Pest.
- Huszár = HUSZÁR MÁTYÁS (1823), *A Tisza Tokaj–Szeged szakaszának, valamint a Berettyó, a Körösök, a Hortobágy folyóknak felmérése és szabályozási terve*. 68 db 1 : 36 000-es méretarányú térképlap (S80 0039.01.10–0039.01.41-50.)

- IORGU, IORDAN (1983), *Dicționar al numelor de familie românești*. Bukarest.
- JAKÓ ZSIGMOND (1940), *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Település- és népiségtörténeti értekezések 5. sz. Bp.
- JANKOVICH B. DÉNES (1996), Adatok a Körösvidék középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei* 16: 305–49.
- KELEMEN BÉLA (1964), *Román–magyar szótár*. Második kiadás. Bukarest.
- KISS LAJOS (1996a), A honfoglalás és a letelepedés a földrajzi nevek tükrében. *Magyar Tudomány* 1996: 964–71.
- KISS LAJOS (1996b), A Kárpát-medence régi helynevei. *Nyr.* 120: 440–50.
- KISS MAGDALÉNA (2010) Bihar megye víz- és településneveink lexikai kapcsolata. *Férlúton* 5: 83–95.
- KISS MAGDALÉNA (2012a), A Körösök magyar vízneveinek funkcionális-szemantikai elemzése. *HT.* 8: 81–99.
- KISS MAGDALÉNA (2012b), Nyelvi érintkezések a víznevek tükrében az Érmellék területén. *NÉ.* 34: 93–100.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1938/2000), *Magyarország népei a XI. században*. Kisebbségkutatás könyvek. Bp. Első kiadás: In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Bp., 1938. II, 365–472.
- KNIEZSA ISTVÁN (1941), Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. In: *Erdély és népei*. Szerk. MÁLYUSZ ELEMÉR. Bp. 21–35.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei*. Kolozsvár.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943/2001), *Keletmagyarország helynevei*. Kisebbségkutatás könyvek. Bp. Első kiadás: In: *Magyarok és románok* Szerk. DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ. Bp., 1943. I, 111–313.
- KOCÁN BÉLA (2008a), A középmagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. *HT.* 3: 95–104.
- KOCÁN BÉLA (2008b), Az ómagyar kori Ugocsa vármegye helyneveinek névrendszertani összefüggései. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 182–8.
- KOROMPAY KLÁRA (1991), A névszórágózás. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 284–319.
- KOVÁCS ÉVA (2008), Az ómagyar kori Bihar vármegye vízneveinek nyelvi elemzése. In: *Név és valóság. A VI. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai*. Szerk. BÖLCSKEI ANDREA–N. CSÁSZI ILDIKÓ. Bp. 189–94.
- MEZŐ ANDRÁS (1968), Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 51–6.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.
- MKFT. = *A második katonai felmérés. A Magyar királyság és a Temesi bánóság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869*. Arcanum Adatbázis Kft. DVD. 2005.

- MURÁDIN LÁSZLÓ (2005), *Erdélyi magyar családnevek*. Nagyvárad.
- ORTVAY TIVADAR (1882), *Magyarország régi vízrajza a XIII-dik század végeig I–II*. Bp.
- PESTY, Arad = *Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára, 1864. Arad vármegye*. 2. mikrofilm. OSZK, Kézirattár.
- PESTY, Békés = *Pesty Frigyes kéziratosa helynévtára, 1864. Békés vármegye*. Közzéteszi JANKOVICH B. DÉNES–HÉVVÍZI SÁNDOR. Békéscsaba, 1983.
- PESTY, Bihar = HOFFMANN ISTVÁN–KIS TAMÁS, *Pesty Frigyes, Bihar vármegye I–II*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 65. sz. Debrecen, 1996, 1998.
- RÁCZ ANITA (2004), Népeségtörténet és helynévkutatás (A régi Bihar megye etnikai viszonyaihoz). *HT*. 1: 63–89.
- RÁCZ ANITA (2010), Szláv népneveink jelentéstörténetéhez. *MNy*. 106: 396–410.
- SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–258.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár I–*. Szerk. SZABÓ T. ATTILA. Bukarest, 1975–.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- VárReg. = *Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű hasonmásával együtt. Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologica digestum descripta effigie editionis a. 1550 illustratum sumptibusque capituli Varadiensis*. Szerk. KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU. Bp., 1903.

Mikesy Gábor

A korai kataszteri térképezés névanyagát befolyásoló utasítások, rendeletek

A 19. századi kataszteri felmérések több százezer mikrotoponimát hagytak ránk, amelyeknek nemcsak a nyelvészeti és névtani kiaknázása, de a névanyag felgyűjtése, adatbázisszerű feldolgozása sem történt meg, holott e névanyag jelentőségére többen felhívták a figyelmet (mások közt NYIRKOS 1970, KIRÁLY 1970b, MARKÓ 1989, REUTER 1983, TÍMÁR 1981). Kifejezetten a kéziratok (a kataszteriek mellett az uradalmi) térképek névanyagát feltáró kiadványt mindössze egyet találunk (FEKETE 1989).

Mind a mai napig az egyetlen olyan forráscsoportról van szó, amely viszonylag szoros időintervallumban elkészült az egész országra vonatkozóan. A korszak kataszteri térképezése szigorú szakmai előírások mellett zajlott, ezeken belül természetesen a földrajzi nevek felvételére, megírására is vonatkoztak paragrafusok. A névanyag minősítéséhez, forrásértékének meghatározásához feltétlenül szükséges azoknak a szakmai körülményeknek a vizsgálata, amelyek jogszabályokba foglalt rendelkezések végrehajtásán alapultak.

1. Kataszteri térképek adatai a névtani szakirodalomban

A kataszteri térképek dűlőneveivel kapcsolatosan számos toposz terjedt el, amelyeknek a lényegi vonása, hogy jelentős részben térképészek által konstruált nevekről van szó. VÉGH JÓZSEF a laza szerkezetű földrajzi nevekhez fűzött megjegyzésében „a térképkészítők által szerkesztett, konstruált, a nyelvközösség használatában meg nem lévő nevek csoportjára”-ról beszél, és hozzáteszi, hogy „A kataszteri nevek és a régi összeírások közt sok ilyet találunk” (1970: 375). Mérnöki alkotásnak tartja KIRÁLY LAJOS az *Igali határ melletti* és *Napnyugoti alsó* adatokat, viszont arányukat a teljes térképi névanyaghoz képest nem tartja jelentősnek (1970a: 71). KÁZMÉR MIKLÓS a kataszteri térképek *-i* képzős neveit megszorítások nélkül önkényes kiegészítésnek találta. Szerinte a *Szolgaszeri* és *Bokrosi* alakok úgy jöttek létre, hogy „a felvételező a valóban élő *Szolgaszer* és *Bokros* nevekből *Szolgaszeri dűlő* és *Bokrosi dűlő* fiktív alakot konstruált, de a térképekre csak ezeknek első elemét írta rá”. Teljes egészében önkényesnek, a felvételező alkalmi szüleményének vélte az *Első allén felüli dűlő* alakot (1957: 9).

Hasonlóképp nyilatkozik MEZŐ ANDRÁS a *dűlő* és még néhány földrajzi köznévi alaprészről tartalmazó névről a kataszteri térképek és PESTY FRIGYES gyűj-

teményéből idézett példák alapján, alkalmi értelmezős neveknek mondván a *Háromágdűlő*, *Kováts erdei Dűllő*, *Petsenye süttö hegyi Dűllő*, *Nyárfás Dűllő* stb. alakokat, melyekről szerinte „bizonyítható, hogy adott formájukban önálló lokalizáló szerepük, vagy tulajdonnévi értékük nem volt”, és „A valós nevet minden esetben az utolsó tag elhagyásával kapjuk meg” (1970: 317, 1982: 36). Tanulmányában HÖNYI EDE tévesen hivatkozik a „csonka nevek” kiegészítésére vonatkozó térképészeti előírásra (1970: 351), ugyanis HÖNYI olyan térképtípusról beszél, amelyet MEZŐ nem vizsgált, ráadásul a hivatkozott szabály 1966-tól volt érvényben, nem lehet tehát a 19. század közepéről való alakokat ezzel magyarázni (vö. MEZŐ 1982: 36). Lejjebb, de ugyanazon bekezdésben a „téves észlelés során jelölésváltozáson átment nevek” csoportjában tárgyalja MEZŐ azokat a mérnököknek tulajdonított kataszteri neveket, amelyekben egy kisebb földfelszíni részlet neve (a példa szerint a nyírbogdányi *Akasztó-hegy*) egy nagyobb egység nevévé válik: „A mérnök dűlőfelosztást is végez, az elhatárolt területeknek — ha nincs nevük — nevet is ad, mégpedig a dűlő egy jellegzetes részletének a nevét.” (1970: 317, 1982: 36). Másutt különösebb indoklás nélkül a térképek készítőitől eredő, földrajzi névként kezelt körülírások, megjelölések közé sorolja, és a *Hajó út Ibrány felé-féle* megírásokkal rokonítja a *Helység kaszálója*, *Köz legelő*, *Közös legelő*, *Zsellérek legelője*, *Közös nádló rét* stb. térképi alakokat, amelyek szerinte nem válhattak földrajzi névvé (1968: 55).

A másik elterjedt vélemény szerint a térképkészítők jelentős része nem vagy nem elegendő mértékben rendelkezett magyar nyelvtudással, „idegen inzsellérek” voltak — „A rendszerint idegen inzsellérek készítette croquis-k lapjain sok ilyen szerkesztett alak található” (VÉGH 1970: 375) —, és általuk kerültek fel a térképekre azok a mesterkéltnévek, amelyek a nyelvhasználatban nem voltak, nem lehettek meg. Érdekes módon az a példaanyag, amivel ezt a véleményt megalapozni kívánják, általában olyan igen bonyolult szerkezetű nyelvi alakzatokat tartalmaz, amely aligha származhatott idegenektől, így pl. a fentebbi példákon túl a *Magasiban járó gyaloguton fölülű dűllő*, *Kígyósrá vezető dűllő* és *Sömjéni nagy tóra vivő uton fölülű dűllő* (VMFN. 10). Idegenek művének tartják a *Szöllők fölötti éjszaki*, *Szöllők fölötti déli*, *Ságvári határra* típusú neveket is (SMFN. 10) vagy az élőnyelvi adattal nem egyező változatot: *Banya-hegy* ~ *Bányahegy* (TMFN. 10).

Azt, hogy a kataszteri térképezés kezdetekor valóban többnyire idegeneket alkalmaztak, magam is meg tudom erősíteni a nevük alapján, viszont a dűllőnevek meghatározásában való közreműködésüket nem.

2. Korszakolás

A kataszteri térképezés — mint a földadókiivetés alapja — Mária Terézia óta feszültség forrása volt az uralkodó és a magyar rendek között. II. József magyar országgyűlési felhatalmazás nélkül elrendelte e munkát, majd vissza is vonta azt, s az elkészült munkák többségét megsemmisítették. A mi országgyűlésünkben do-

mináns nemességnek mindig sikerült a földkataszter bevezetését visszaverni, míg a többi Habsburg tartományban megvalósították. Nem csoda, hogy 1848-ban, amikor először fordult a hadi szerencse osztrák szemmel kedvezőre, már az első császári rendelkezések között találjuk a földadókataszter bevezetéséről szóló intézkedéseket, majd a szabadságharc leverése után nyomban elkezdődött a végrehajtás is. Az első kataszteri felmérések 1850-ből valók. A magyarországi felmérésekben is — osztrák mintára — kitüntetett szerepet kaptak, tudniillik telekkönyvi alapegységgé váltak a tulajdonnévvel felruházott *dűlő*-k (a fogalmi pontosság kedvéért célszerű „kataszteri dűlők”-ről beszélni).

A 2. világháború után teljesen átalakult az (új kifejezéssel) ingatlan-nyilvántartás rendszere, a kataszteri dűlők mint telekkönyvi egységek megszűntek, a dűlőnevek pedig az 1962. évi utasítással (Utasítás 1962) végképp elvesztették szakmai jelentőségüket. A kataszteri munkákban mind a mai napig találkozunk dűlőnevekkel, ritkábban egyéb földrajzi nevekkel is, de ezek többnyire valamiféle szokás alapján részei a térképi vagy térképi alapú tartalmaknak, nem pedig hivattásszerűen megállapított földrajzi nevek.

A kataszteri térképezés történetét több szempont szerint lehet tagolni. Kifejezetten névtani szempontból három fő korszakot állapítok meg.

1. A kezdetektől 1894-ig. E korai szakaszban a földrajzi nevek forrása a helyi községi vezetőség (előljáróság, választmány stb.) volt.

2. 1894–1957. Ebben a korszakban a földrajzi nevek vonatkozásában a földmérő mérnök jogosítványai megnőnek a helyi előljárósággal szemben, a szabályzatok a konkrét névanyagra vonatkozóan is tartalmaznak rendelkezéseket.

3. 1957-től napjainkig. A nem cím jellegű mikrotoponimák ágazati jelentősége megszűnt (térképi feltüntetésük esetleges, elhanyagolt, felülvizsgálatuk még helyesírás tekintetében is ritka).

E dolgozatban az első korszak földrajzinév-használatra vonatkozó jogszabályait mutatom be a földmérési és kataszteri ágazaton belül.

3. Az ideiglenes földadórendszer

A munkákat 1850-ben rendelték el (Instruction 1850, Utasítás 1850). A kiadó és aláírás nélkül megjelent dokumentum a minél gyorsabban érvényesítendő adókivetés céljára ideiglenes nyilvántartást (földadó-provisorium) készített. Ebben megtaláljuk a kataszteri dűlőrendszer eredetét, amelynek elnagyolt, kis méretarányú, de többnyire jól olvasható ábrázolása található a színes térképvázlatokon, az ún. croquis-kon, melyeket kisebb-nagyobb következetességgel a magyar nyelvészeti névgyűjtés gyakorlatában C-vel jelölnek.

A földrajzi neveket érintő részletek:

„1. §. A mérnök kötelességei

Minden becslő kerület számára egy mérnök fog felállítani, ki (...) főleg arra van rendelve, hogy mennél több dűlőt vagy mezőt vegyen fel mérnökileg egészen azon községekben, hol illy felvételek teljesen hiányoznak.

5. §. Mi értetik dülők, mezők és részletek alatt

Mezők vagy dülők alatt általában egy nagyobb darab föld, vagy több egymás mellett alkalmas kerekdedségben fekvő földek tömege értetik, melly természetes vagy mesterséges határral, mint patakkal, utakkal, árkokkal, kerítésekkel sat. vagy a mivelési ágak választó vonalával van körülvéve, s tulajdon névvel bir.

Részletek (Parthien) alatt pedig, minden egyes birtoknak, természeti határok vagy választó vonalok által bezárt, egymás mellett fekvő földi részeket. Egy dülő tehát vagy egyetlen egy nagy, vagy több egymással összefüggő kisebb részletekből áll. A mérnöknek a község dülői, a községi választmányok által, az akkori tényleges álláshoz képest mutattatnak ki, a mint azok, a dülők és mezők leírásában s a telekkönyvben felvéve előfordulnak.

6. §. A dülők tulajdon nevei

Azon esetben, ha felmérendő dülőnek még eddig tulajdon neve nem volt, úgy a községi választmánytól a dülő leírásakor adott nevezetet kell elfogadni és a felmérési munkálatokban megtartani.”

Az ilyen források értelmezéséhez fontos tudnivaló tehát, hogy az utasítás alapján kizárólag a „dülők” mint kiterjedt területi egységek nevei kerültek felvételle, de számunkra lényegesebb, hogy a nevek forrása a községi választmány, a kataszteri mérnök köteles volt a helyben elfogadott neveket a munkarészekbe, így a térképre is átvezetni, nevek alkotására felhatalmazása nem volt. A térképek nem feltétlenül az adott helység kialakult dülőrendszerét képezik le, hanem az utasítás szempontjából alkalmasnak talált dülőstruktúra egységeihez rendelték hozzá a neveket, ami valószínűleg sok esetben szelektálást jelentett. A névtelenség vagy ingadozó, meg nem gyökeresedett névhasználat eseteire egy név rögzítését írták elő, amelynek forrása ugyancsak a községi választmány.

A földügyi ágazatban használatos dülőnév fogalom gyakorlatilag a mai napig nem változott. Az utasításban nincs kimondva, hogy egy névvel egy terület jelölhető, viszont a tulajdonnévi jelleg hangsúlyozása, illetve az, hogy a dülőnév a többi felmérési „munkálatban is megtartatik”, logikailag azt jelenti, hogy a szöveges vagy táblázatos munkarészek és a térkép között a nevek biztosítják a kapcsolatot.

3.1. A térképek és a helynevek nyelve

A neveken kívüli megírások nyelve a német. Monok croquis-jának példáján bemutatva: *Catastral Gemeinde Monok, Abaujvarer Comitát* (a lapszélen mint szomszédos megye), *Ortsried* (a belterület megjelölése), *nach Golop* (egy út irányjelzése). A névírás viszont az adott községben uralkodó nyelvi viszonyokat tükrözi (lásd lejjebb a példákat), a hangjelölésben sokkal inkább a magyar hatása látszik (*Rudova Csiszczinya, Kukuruczthal, Szelistye* stb.), német hatás csak a német és horvát vegyes nemzetiségű Kópháza horvát nevein látható (pl. *Schiroki, Weliky*).

Rudabányácska 1854 (szlovák és magyar): *Brezsina, Hirk, Keresztjaro, Lascik, Pod Brehom, Podhalgato, Porvazi, Rudova Csiszczinya, Scobi hruni, Somhegy, Torzsa, Zadna Polyán, Zuhogo*.

Bár 1854 (német): *Bankthal, Busch, Freifeld, Gelsengibel, Kholwald, Klee Land, Kukuruczthal, Lanafeld, Morast, Mühlbach, Mühlwiesen, Plattenfeld, Razen, Seitenthal, Sembergerhöhe.*

Kópháza 1853 (horvát és német): *Glavicze, Graben, Ripischa, Schindler, Schiroki, Unter Kohlnhof, Verch, Weliky.*

Pomáz 1854 (szerb és magyar): *Aginoberdo, Czigány, Drenova Megya, Dugacske, Dugidjel, Kőhegy, Kratke, Marhacsapás, Mlaka, Muslinovátz, Primlake, Starograblye, Svetli Kamenetz, Szelistye, Tubinkuti Lug.*

3.2. Az ideiglenes földadórendszer magyar helynevei

Az alábbiakban az ország különböző pontjairól mutatok be mintákat, hogy minél általánosabb következtetéseket lehessen belőlük levonni. A minta egy-egy helység teljes névanyagát tartalmazza.

Ádánd 1852: *Alóli, Bikahidi, Bikarét, Birsalmi, Birsalmási, Botkai, Csergerenda, Felsőhegy, Gelegonyás, Henczhidi, Hidegkuti, Hidegvölgy, Horogtető, Jegeshegy, Kesziuti, Ketyei, Lág, Luczernas, Nagytói, Pajtai, Pernecki, Potoly, Pössze, Pusztatorony, Sió bozotja, Soss, Sziget Réti.*

Bócsa 1853: *Bátori, Bereczky, Besnyei, Boldisz, Büdös tó, Decsy, Domion, Fiat, Font, Geller, Görbe major, Hajcs, Halász, Horváth, Kalmán, Kis asszony, Kis tanya, Macskai hegy, Nagy major, Öreg major, Peter, Pipa Gyujtó, Sára, Steper, Szalai, Széles, Tasnády, Tölös, Tóth Jancsi, Toth Zsigmond, Zöld halom, Zsikla.*

Bugacz Monostor 1853: *Deszkás, Fehér szék, Hosszú hát, Kápolna, Köz Legelő, Mákkalom, Sas ülés, Szekerczés, Teelő, Tolvajos, Új Osztály.*

Dunaszekcső 1854: *Alsó böde, Belső rét, Csaposkut, Csele, Cser, Diás, Felső böde, Gálhegy, Gérma, Herák megya, Janka, Leánka, Martincza, Monyóka, Posta hegy, Saslits.*

Monok 1854: *Barany szög, Biro rét, Biro retre jaro, Bodzas part, Borju völgy, Csörgő, Darazs völgy, Dobszai hatarra, Falu Gaza, Halom sár (vsz. sár), Hasznos Cserje, Hosszu hegy, Ingvar, Kaptar, Kenderföld, Kercsi völgy, Kőszeg, Kővágó, Lapos, Lapos környéke, Laposra jaro, Lete, Lörinczke, Major-sági megett, Marha jaronal, Megyes, Megyes allya, Messzelato oldal, Nagy Olah, Nagy Repas, Nagy tabla, Negyven köbles föld, Nyirjes, Olah, Ór hegy, Ór hegy allya, Pap erdeje, Pipiske, Repas allya, Szentes, Szentes allya, Szikszai útnal, Szöllös hegy, Tetlenke, Vajko kútnal, Veg szög, Zsebrik.*

Szank 1853: *Báczházi, Bano, Bodza, Csücske, Hármás, Homokos, Kápolna, Kis járás, Kis zsombékos, Kőkuti, Piócza, Sarok, Sudár, Város telke, Vermes.*

(Sziget)Monostor 1854: *Agáczás Kert, Alsó füzes, Alsó hegy köz, Alsó Mercsány, Árgyilus, Berkes, Czigány hegy, Erdő aljai lapos, Erdő meletti Krumpliföld, Felső Füzes nagy, Felső hegy köz, Felső Mercsány, Felső Rétek, Gálbiroi Lapos, Gálbiroi Sziget, Irtvány, Kenderes, Kenderesi káposztások, Kenderföld.*

dek, Kert alya, Kis János ere, Kissingi Sziget, Korcsma föld, Közép hegy közi, Makkos kert melléke, Makkos kis Erdő, Medgyes Sziget, Nagy Erdő Felső Széle, Öreg Szerem, Polgárfalusi, Puszta Szöllő hegy, Szeremföldi, Szérius kertek, Sziget vége, Szilos, Szt Endrei Révnel, Szt Endrei ut melléke, Teleki dombok, Tenkely hegy, Új Szerem, Vízkelő.

A nevek írásmódja (különösen tekintettel az egybe- és különíráásra, hangjelölésre, a hangok hosszúságának jelölésére) nem különbözik a korabeli más kézírásos forrásokból megszokott képtől, azok minden bizonytalanságával. Dolgozatom szempontjából csak annak van jelentősége, hogy ebben a térképtípusban nem mutatható ki olyan nyelvi hatás, ami kétségesse tenné, hogy a nevek forrása nem az utasításban megjelölt községi választmány lenne.

4. Az általános kataszter

Az általános kataszter elrendelése 1856-ban történt (Instruction 1856). Ennek végrehajtása során minden legkisebb földrészletre kiterjedően részletes felmérés készült tulajdonviszonyok, művelési ág, földminőség stb. szempontjából, és az egyik legfontosabb munkarész az igen nagy (1:2880) méretarányú kataszteri térkép lett.

A nevek felvételéről két paragrafus rendelkezik:

„§. 196. Ueber die Namen und richtige Schreibart der Gemeinden, Ortschaften, Colonien, Fluren oder Riede, der Flüsse, Seen, Bäche, der Berge, größerer Wälder, Alpen, unwirthbarer Strecken etc., hat das Steueramt ein Verzeichniß nach Muster Y für jede Steuergemeinde, ein Jahr vor der Detail-Vermessung anzufertigen.”

„§. 372. (...) Alle Namen müssen orthographisch richtig nach dem Verzeichnisse der Riede und sonstigen Benennungen des Steueramtes geschrieben werden.”

Az utasítás magyar nyelvű változatát nem találtam meg, és utalást sem ilyenek a létre. A szövegrészlet korabeli, megközelítően hű fordítását lejjebb közlöm.

Ezek az 1856-os rendelkezések valószínűleg az elsők Magyarországon, amelyek a mikrotoponimák széles körének, tehát a kataszteri értelemben vett dűlőkön felüli helyfajták, vízrajzi és domborzati nevek, erdők és nem művelt részek nevének felvételét irányozzák elő. Nem rendeli el valamennyi ilyen név szisztematikus gyűjtését, mindazonáltal valóban megszorodnak az említett helyfajták nevei az ún. első vagy eredeti kataszteri térképeken.

4.1. Az általános kataszterrel kapcsolatos magyar rendelkezések

Magyar nyelven nem országosan, hanem adókerületenként adtak ki tájékoztatót a teljes kataszteri munkákkal kapcsolatos tennivalókról. Két ilyen, a győrit (Oktatás 1) és a kassait (Oktatás 2) találtam meg. A győri adókerületben kiadott két-nyelvű rendelkezés számunkra fontos részlete szinte hű fordítása a részletes felmérést elrendelő, általam csak német eredetiben fellelt utasításnak (l. feljebb):

„§. 111. A községek, helységek, puszták, telepítvények, dűlők, folyók, tavak, patakok, hegyek, erdők, lakatlan földek havasok sat. nevei és helyek kiirátása

felett tartozik az adóhivatal szinte egy lajstromot a mellékelt minta szerint minden adóközség számára a részletes felmérés előtt egy évvel, elkészíteni.”

Sajnos egy szó sem esik arról, hogy az adóhivatalnak miféle forrásból kellene az említett listát összeállítani, és ennek céljáról sem. Van a paragrafus szövegében némi ellentmondás, mivel ezek értelmében minden nevet az adóhivatal kimutatása szerint kell írni. Az adóhivatalnak pedig csak az adóközségekről és a kataszteri dűlőkről volt kimutatása, az említett helyfajtákról viszont nem. Ilyen listát nem volt szerencsém fellelni, van viszont a dokumentumban egy minta, ami többet elárul a célról azzal, hogy öt helyfajtát jelöl meg: háromféle lakott helyet, nagybirtokot és dűlőt, vagyis azokra a névtípusokra összpontosít, amelyekről a korábbi felmérésekből származó adat van. Az előírás szövege és a minta nincs összhangban, amennyiben „telepítvények, folyók, tavak, patakok, hegyek, erdők, lakatlan földek havasok sat.” neveire a mintában nem térnek ki. A hivatal által előírt névhasználatra, esetleg nevek minta szerinti megformálására ebből a korszakból semmi nyom sincs, sőt a későbbiekben is gyakran felhívják a figyelmet arra, hogy a nevek a valóságos állapot szerint legyenek felvéve. A dűlő rovatban megadott három minta — bár mindegyik prototipikusnak tekinthető kétrészes név — jól mutatja, hogy — szemben a vádakkal — a *dűlő* utótagot nem tették előírászerűen a név részévé.

A dokumentum helyfajtái:

Helyinév — *Ortsname* (mai értelemben helységnév), példa: *Győr város* — *Stadt Győr*;

Helységek — *Ortschaften* (mai értelemben településrész) példa: *Palaháza*;

Praediumok — *Prädien*, példa: *Csalfa*;

Puszták — *Pußten*, példa: *Hegyes*;

Dűlők — *Riede*, példa: *Hosszu földek, Tüskés dűlő, Alsó rétek*.

A kassai adókerületben ugyanakkor, bár a dokumentum egésze csaknem pontról pontra megegyezik a győrrivel, az Instruction 1856 nevekkal kapcsolatos részét felülírták:

„§. 108. Miután igen fontos, hogy a járások, helységek, dűlők, folyók, tavak, patakok, hegyek, haszonvetetlen darab földek stb. nevei a földképekbe és jegyzőkönyvekbe világosan és tisztán bejegyeztessenek, ugyan azért a községi elöljárók különösen arra ügyelni fognak, hogy a mérnök által teljesített jegyzékbe a most nevezett tárgyaknak megnevezései (mennyire ezek a községi határban léteznek) tisztán és érthetően felvéttessenek; e végett az érintett jegyzék a vég határjárásnál a nevek tisztán történt feljegyzése hitelességül a községi elöljárónak aláírásával megerősíteni fog.”

Tehát ez a szabályzat az 1850. évi utasításhoz hasonlóan a nevek forrásául a községi elöljáróságot teszi meg. A különbségek oka talán abban keresendő, hogy az ausztriai részeken 1817 óta létezett az a földadórendszer, amihez való igazítást Magyarországon a Bach-korszakban, az erős központosítási törekvések idején ha-

tározták el. Elképzelhető, hogy a birodalom Bécs közvetlen fennhatósága alá tartozott részein az adóhivatalok valóban rendelkeztek azokkal a kimutatásokkal, amelyekről a jegyzék küldését az új felmérés előtt az Instruction 1856 előírja, a magyar hivatalok pedig nem. A mi témánk szempontjából kiemelendő, hogy a mikrotoponimák széles köre a „földképekbe és jegyzőkönyvekbe bejegyeztesse-nek”, és hogy ez az új felméréssel egyidejűleg történjék, és a megnevezések helyességét helyben hitelesíteni is kell.

4.2. Az 1865. évi módosítás

1865-ben újabb felmérési utasítást adtak ki Bécsben (Instruction 1865), ami a nevek felvételével kapcsolatosan nem hozott sok változást, csak több helyfajta tér ki:

„§. 214. (...) die Namen der Ortschaften, Colonien, Pußten, Prädien, die Namen der Riede und Fluren, dann der Einzeln stehenden Häuser, Fabriken, Hammerwerke, Ruinen, Bergkuppen, Gewässer, Alpen, größerer Waldungen, permanenten Fußsteige; bei Grenz-Sektionen die Namen der benachbarten Gemeinden Kreise und Comitate, dann der Wege mit Angabe der Gemeinden, wohin Sie führen u. s. w. ersichtlich zu machen, weil alle diese Daten später in die Indications-Skizze übertragen werden müssen.”

„§. 348. (...) Alle Namen müssen orthographisch nach den richtig gestellten Verzeichnissen des Steueramtes geschrieben werden.”

A nevek forrásáról szóló rész majdnem szó szerint megismétli Instruction 1856 196. paragrafusát (a betoldásokat dőlt betűvel, a kihagyásokat zárójellel jelölöm):

„§. 157. Ueber die Namen und richtige Schreibart der Gemeinden, Ortschaften, Colonien, Puszten, Prädien, Riede und Fluren (oder Riede, der) Flüsse, Seen, Bäche, (der) Berge, Waldungen (größerer Wälder), Alpen, unwirthbare(r) Strecken, Alpen etc. hat das Steueramt ein Verzeichniß nach dem Muster LVIII (Y) für jede Steuergemeinde(,) ebenfalls ein Jahr vor der Detailvermessung anzufertigen.”

Az LVIII. mintában korrigálták az 1856. évi utasítás Y jelű mintájának a hiányosságát, és a helyfajta közé felvették a 4. *Puszten und Prädien* (a magyar verzióban korábban is benne volt), 6. *Flüsse und Bäche*, 7. *Berge, Waldungen* etc. rubrikákat is. A mintán három aláírásnak van helye: az adóhivatal részéről egy hivatalnoknak és ellenőrnek, továbbá a helyi elöljáróság részéről a bírónak kellett hitelesíteni.

5. A független magyar földadó-szabályozás kezdetei

Az 1868. évi XXV. tcz. (RÁTH 1875) a földadóval kapcsolatos valamennyi munkát (így a kataszteri térképezést is) a pénzügyminisztérium hatáskörébe utal, és ez így is marad az 1950-es évekig. A pénzügyminisztérium rendelet formájában adja ki a szakág egészét — a vetületi rendszer meghatározásától és alappontmérésektől kezdve a földrészletek elhatárolásán, a művelési ág meghatározásán, a birtokívek

és telekkönyvek szerkesztésén stb. át a térképezésig — átfogó komplex utasításokat, az ezek kiadása közti időkben pedig alacsonyabb szintű rendeletekkel szabályozza a munkát.

A törvény 18. §-a a dűlők leírását „a község által kiállítandó előmunkálatok” közé sorolja, majd a 22. §-ban a dűlőleírás részletezése közben elrendeli, hogy „a községben előforduló minden dűlő a szokásos elnevezéssel (...) összeírandó és számozandó”, azaz nálunk az osztrák mintától eltérően súlyt fektetnek arra, hogy a dűlőnevek meghatározása a helyi közösségtől származzék, és hogy a „szokásos” elnevezéseket alkalmazzák.

5.1. Az első hazai kataszteri utasítás

Az első kataszteri utasítás (Utasítás 1869) kissé átdolgozva, de alapvetően az Instruction 1865 metodikájára épül, a megírásokat illetően az előzményeket követve nemcsak a dűlők neveinek feltüntetését irányozza elő.

„123. §. (...) a helységek, telepítvények, puszták, majorságok és dűlők nevei, egyes házak, gyárok, hámorok, romok, vizek, nagyobb erdőségek és állandó gyalogutak elnevezései; határvonalakat tartalmazó szelvényeknél pedig a csatlakozó község, kerület, vidék, szék, megye és ország neve, erdei, mezei és közlekedési utaknak, valamint azon községeknek nevei, hová ez utak vezetnek, mind pontosan bejegyzendők, hogy ezen adatokat későbbben birtokvázatba, és térképbe átvenni lehessen.

A térképezés megfelelő elősegítése, és a földszin alakzatának természetű előállíthatása végett, a felvételi előrajzba továbbá minden kiváló hegycsúcsok elnevezései beirandók (...), valamint a vidék mindazon nevezetességei és ritkaságai, melyek állandóságuknál fogva a helyszinrajzra nézve érdekes adatokat szolgáltatnak, pontosan felveendőek.”

Az idézet első bekezdése majdnem szó szerinti fordítása az Instruction 1865 vonatkozó részletének, a második bekezdés viszont a szakma hazai ágának szellemi terméke, a kataszteri térképek tartalmának erősítése céljából. Nem kizárt, sőt igen valószínű, hogy Pesty Frigyes és Fényes Elek hatását láthatjuk eme előírás mögött, hiszen főképpen az ő jóvoltukból lett érzékennyé a hazai értelmiség a helynevek fontosságára.

„253. §. (...) A nevek helyesírásilag az adóhivatalnak helyesített kimutatásai szerint irandók.” Ez a passzus a hazai gyakorlattal szemben került az utasításba. Ez bizonyára azzal magyarázható, hogy ebben a tekintetben a jogszabályszerkesztők — valószínűleg figyelmetlenségéből — nem egyeztettek az 1868. évi törvény fentebb idézett helyével, és szolgálai fordították a mintául szolgáló Instruction 1865 vonatkozó passzusát:

„§. 348. (...) Alle Namen müssen orthographisch nach den richtig gestellten Verzeichnissen des Steueramtes geschrieben werden.”

Az utasítás mintái között 6 kataszteri dűlőnév van: *Sáfránykert, Kis árok alatt, Rákpatak, Sajba, Vörös kereszt, Hlinik* (Utasítás 1869, VIII. és XVII. min-

ta). A mintákat mindig úgy állították össze a többi munkarészeket illetően is, hogy lehetőleg tanulságul szolgáljon az összes esetre, így ez a hat dűlőnév a szabályszerkesztők által tipikusnak gondolt nevek jegyzéke. Van a sorban nem magyar név (*Hlinik*). Van négy darab egyrészes név, köztük egy pusztán megnevező, nem értelmezhető hangsor (*Sajba*), két metonimikus keletkezésű név (*Rákospatak*, *Vörös kereszt*), egy összetett földrajzi köznévi név (*Sáfránykert*), valamint egy kétrészes, névutóval szerkesztett név (*Kis árok alatt*). Ami nincs: *-i* képzővel alakult és *dűlő* köznévvvel kiegészített név (vö. 1. pont).

5.2. Az 1875. évi rendelkezések

A modern földadó-kataszter az 1875. évi VII. tcz. által elrendelt intézményi keretek között valósult meg. Az utóbbi törvény a kataszteri dűlőrendszerrel megvalósult tényként beszél (39. §). A törvény következtében új átfogó utasítás nem, csak kiigazítás készült (Utasítás 1875). Érdekes, hogy ennek az új földadó-televkönyvre adott mintája milyen dűlőneveket tartalmaz: *Belső-telev, Alsó-rét, Nagytág, Tisza-oldal, Patak-völgy*. A lista több szempontból tanulságos. A szabályszerkesztők számára a kétrészes, bővítményrész (megkülönböztető előtag) + alaprész (földrajzi köznévi) szerkesztésű a prototipikus magyar dűlőnév. A *dűlő* földrajzi köznévet nem találjuk a mintában. A honi térképezés történetében először találkozunk következetesen alkalmazott kötőjeles írásmóddal, ami akkor nem terjedt el, mint látni fogjuk a későbbi példákban.

5.3. Részleges szabályozások

A földmérési munkák kivitelezése során felmerült szabályozási hiányosságok orvoslása vagy az érvényben lévő utasítás szövegének országosan egységes értelmezése érdekében a pénzügyminiszter (Pm.) rendeleteket bocsátott ki. Ezek nemritkán földrajzi nevekkel is vonatkoztak.

Részlet a Pm. 1877. évi 32110. sz. körrendeletéből valamennyi felmérési felügyelőségnek: „Azon esetben pedig, ha a mérnök azt tapasztalja, hogy a földadószabályozási közegek által elkészített vagy kiigazított kataszteri munkálatokban a dűlők határai vagy elnevezései a tényleges állapotnak meg nem felelnek, (...) tartozik a felügyelő a község elöljárósággal jegyzőkönyvet felvenni, melyben az eltérések kitüntetendők és a mérésnél elfogadott dűlőhatárok és elnevezések alkalmazása indokolandó.” (GÁNÓCZY–TÖRÖK 1898: 132).

Az 1878. évi 20996. sz. körrendelet szerint a községi elöljáróság köteles aláírni és hitelességi záradékkal ellátni az újabb dűlőleírásokat.

A Pm. 1886. évi 16856. sz. körrendelet a fentebire való utalással még erősebben leírja, hogy a helyben használatos neveket kell felvenni az új felmérésekben: „A dűlő leírásokra nézve ezuttal megjegyeztetik, hogy azok mindazon esetekben, melyekben a nép által nem használt illetőleg ismeretlen dűlő nevekkkel tévesen lennének szerkesztve, helyesbitendők, illetőleg ujjalag szerkesztendők, azonban

mindkét esetben a községi előjáróságok által aláírandók lesznek” (GÁNÓCZY–TÖRÖK 1898: 161).

Mindhárom fenti rendelet nyomatékosan a községi előjáróság felelősségi körébe teszi a nevek megállapítását. Ugyanakkor észre kell venni, hogy a záradékkal elrendelt hitelesítés azt valószínűsíti, hogy a nevek felvétele és megírása tekintetében olyan súlyos hanyagságokat észleltek, hogy azok miniszteri rendelet kiadását tették szükségessé. Viszont rendelkeztek az észlelt hibák kijavításáról is, ilyenek szép számmal találhatók a térképlapokon.

A Pm. 1874. évi 1902. sz. körrendelet valamennyi felmérési felügyelőségnek nyomatékosan felhívja a figyelmét a névírás fontosságára, miután a térképek tudományos értékét is hangsúlyozta: „Az előfordult részletes hiányok közül fölemlíttetik (...) a dülő, valamint helynevezeteknek teljes mellőzése, oly esetben is, hol azok beiktatását a művelet ágak és a tértagozat egyszerű és kiterjedt mérvei igen jól megengedték volna” (GÁNÓCZY–TÖRÖK 1898: 121).

A Pm. 1878. évi 25736. sz. körrendelet a fentire hivatkozva még többet irányoz elő: „a topografikus pontok, történelmi halmok, elnevezések és megfelelő mérvben a dülők nevei jellemzőleg kirajzolandók, illetőleg beirandók”, majd „A hol a dülővonal bizonytalan: ott több kisebb dülő összevehető, de ezek nevei szintén beirandók.” (GÁNÓCZY–TÖRÖK 1898: 133–4).

A Pm. 1887. évi 20813. sz. körrendelete a helytelen bejegyzések esetére fegyelmi eljárást és pénzbírságot helyez kilátásba, és kijelenti, hogy „a nyelvismeret hiánya mentségül el nem fogadtatik”. A továbbiakban az eddigiekhez képest is részletezőbben sorolja fel a feljegyzendő helyfajtaikat: „a helyszínelés és nyilvántartás megkönnyíttessék, továbbá, hogy a kataszteri térképek minden irányban gyakorlatilag nagyobb értékkel bírjanak, (...) a) a helyszínen minden feltűnő és állandó tárgy, u.m. kutak, kereszttek, kápolnák, utmutatók és tilalmi oszlopok, egyes házak, magányosan álló vagy másképen kiváló fák stb. felveendő és a térképeken kitüntetendő és a mennyiben különös elnevezéssel bírnak, ezen elnevezések a térképekre is beirandók; b) a dülők a tényleges fennállásukhoz és elnevezésükhöz képest veendő fel. Több dülőnek összevonása közös elnevezéssel mellőzendő” (GÁNÓCZY–TÖRÖK 1898: 166).

A Pm. 1876. évi 27688. sz. körrendelete akkor is a nevek konzekvens feltüntetésére szólít fel, ha a kataszter szempontjából egy telekkönyvi egység képezhető: „az eddigelé gyakran követett ama eljárás tehát, mely szerint egy nagy birtokos tulajdonát képező különböző birtokok egy és ugyanazon általános megnevezés alatt tüntetteknek (sic!) elő mellőzendő” (GÁNÓCZY–TÖRÖK 1898: 129).

Egy számomra egyelőre értelmezhetetlen rendelkezés a Pm. 1876. évi 66474. sz. körrendeletéből: „A község dülőinek előtüntetése alkalmával a rala sajátsága szintén tekintetbe veendő és ha a dülő megnevezését a ralák és csürök neveitől veszi, az előbbi mint dülő, az utóbbi, mint aldülő jegyzendő be.” (GÁNÓCZY–TÖRÖK 1898: 119).

A rendeletek nagy száma, részletessége és a hiányosságokra való reagálása azt mutatja számunkra, hogy a kataszteri térképezés során a földrajzi nevekre központi tartalmi elemként erős figyelem hárult, bár sajnos azt is jelzik, hogy a nevek fontosságára újra és újra fel kellett hívni a szakmabeliek figyelmét.

6. A nem dülönévi mikrotoponimák

Az általános kataszterrel elrendelt részletes felmérés legnagyobb változása a magyar névkutatás szempontjából az, hogy nemcsak a kataszteri dülőnevek feltüntetését, hanem a fenti szabályzatokkal összhangban más jelentős és tulajdonnévvel bíró földfelszíni részlet nevének feltüntetését is előírja. A kataszteri dülők nevei a „földadó-ideigleneg” rendszeréhez képest többnyire megmaradtak, esetenként jelentősen átstrukturálták a határfelosztást új nevekkel, de a szabályozás nem változott. Az 1857-től készített térképlapokon viszont kezdetben a vízfolyások és a jelentős külterületi építmények nevei (lásd lejjebb Nova), majd egyre szélesebb körben hegyek, erdőrészek (lásd Pusztagaráb) nevei is megjelennek. Az önálló magyar kataszteri rendszerben készült felmérések térképein már kifejezetten gazdag a kataszteri dülőkön kívüli névállomány (lásd Csongrád, Kállósemjén).

A nem kataszteri névállomány gyűjtéséről írásos anyag nincs, ezt a község nem volt köteles előre elkészíteni. A korai réteg hangjelölésének pontatlanságai, az erős nyelvjárásiasság és a névanyag változatossága arra enged következtetni, hogy terepi névgyűjtés van mögötte. A kataszteri dülőnevek megírása kiemelten, vastag tussal történik, a többi mikrotoponimáé viszont a tereptárgy méretének és fajtájának függvényében kisebb betűkkel és más stílussal, így a két réteg nem keverhető össze.

Az alábbi példák olyan válogatást nyújtanak a nem kataszteri mikronevek bőséges állományából, ami (Kállósemjén kivételével) nem került még feldolgozásra. A nevek gazdag lexikájukon kívül (*karabata*, *kereketi*, *kablát*) nyelvjárási adalékokkal is szolgálhatnak (*lapossa*). Az első négy község példatára csak egyes helynévtípusokat mutat be, a következő két községé a teljes nem dülönévi mikrotoponima-állományt.

Egyes helynévfajták kataszteri térképeken:

Nova 1860: vízfolyásnevek: *Cserta patak (patok)*, *Kerta falu viz*, *Pajtófői árok*, *Tőfai árok*, *Salomfai víz*; építmények: *Bolahida malom*, *Pontoki malom*, *Farkaslik major*, *Mikefai malom*.

Pátró (Nemespátró) 1865: vízfolyásnevek: *Bucsai patak*, *Büki patak*, *Disznó hát patak*, *Határ árok*, *Kanál erdő patak*, *Kellői patak*, *Kis erdő patak*, *Rigócz patak*.

Pusztá Garáb (Pusztagaráb) 1867: hegyek, erdőrészek: *Alsó erdő*, *Bakalar*, *Barkányhegy*, *Cserepeskő*, *Felső erdő*, *Gyiczkohegy*, *Györky sarok*, *Hegyeshegy*, *Irtás*, *Macskás hegy*, *Talak*, *Tarcsóv hegy*, *Zsúnyhegy*.

Jakabszállás 1879: kutak: *Biróhalmi ó kút*, *Biróhalmi új kút*, *Bokroskút*, *Dajnakút*, *Félegyházi kút*, *Királykút*, *Orgoványi kút*, *Rodli kút*, *Vasadi kút*.

Két helység teljes mikrotoponímiai névállománya (a kataszteri dűlőkön kívül):

Csongrád 1880: víznevek: *Ásott Körös, Bornyús tó, Buzás, Dávid tó, Döglött Körös, Fehér tó, Fölös, Görbe tó, Görjén fok, Hamis tó, Három ág fokja, Holt Körös, Holt tiszta, Kerek Morotva tó, Kicsapó, Kis Dinyés tó, Kis karabata tó, Kis Tisza, Kurcza ér, Maros kereketi tó, Morotva, Nagy becső, Nagy Dinyés tó, Nagy karabata tó, Nagy tó, Picsór, Puskás tó, Reketyes, Rijes fokja, Sebes fok, Sós tó, Sulymos tó, Szivágy, Vidre ér*; szigetek: *Arany sziget, Bodor sziget, Kablát sziget, Radovits sziget*; kiemelkedéses területek: *Kis hát, Pipis halom, Várhát, Vendel hegy, Záp tető*; egyéb határrészek: *Baltás, Csordajárás, Csürhejárás, Görjén lapos, Kesely zug, Kis Ellés, Kis Ibolyás, Nagy Ellés, Nagy Ibolyás, Pandur, Zsurmós*; építmények: *Bódi rév, Gözmalom, Kilenczesi csőszház, Nagy tanya, Putri, Szivágyi őrház*.

Kálló Semjén (Kállósemjén) 1872: víznevek: *Bánki szék, Báthori híd lapossa, Csonkás tó, Forrás tó, Honcsokos, Hosszú lapos, Kenderáztató, Kereszt tó, Kis Mohos tó, Mészárszék lapossa, Nagy lapos, Nagy Mohos tó, Nagy szék, Nyárjás tó, Pap tó, Száraz árok*; kiemelkedéses területek: *Barok hegy, Boba hegy, Homokos hegy, Pajkos hegy, Szerencs halom*; egyéb határrészek: *Deme kút, Mező szék, Nemes erdő*.

A térképek rajzolatából, a szöveg stílusából és a jelkulcs alapján egyértelműen azonosítható, hogy milyen helyfajta jelölnek a megírások, így pl. Kállósemjén területén a *Nagy szék* vízállást, a *Mező szék* határrészt jelöl, akárcsak a *Deme kút*. A térképi ábrázolás egyértelműsége miatt a nevek kiegészítésére jellegre utaló földrajzi köznévvvel szükség sem volt.

7. Összegzés

A kataszteri térképezés korai szakaszában nagy gondot fordítottak a névírásra, annak minőségét jogszabályokkal igyekeztek biztosítani. A névírás többek közt a kataszteri munkák részei közti konzisztenciát is szolgálta. Kezdetben a kataszteri dűlőkre, később az egyéb helynévfajtákra is kiterjedtek a rendelkezések, amelyek szigorúan a községek kompetenciájába utalták a nevek meghatározását, sőt hitelesítésüket is. Amennyiben bonyolult, furcsa szerkesztésű, nehézkes megírásokkal találkozunk, annak okát nem a földmérők szakmai önkényességében, hanem egyéb körülményekben érdemes keresni. A jogszabályok merevségével szemben a végrehajtás során mindig számos különleges szempont felmerülhetett, azonban a szabályok a nevek szempontjából nagy általánosságban olyan minőségű keretet biztosítottak, hogy a korai kataszteri térképek földrajzinév-állományát a különböző kutatások számára érdemessé teheti.

Irodalom

GÁNÓCZY SÁNDOR–TÖRÖK FERENCZ (1898), *Az „országos kataszteri felmérés” ügyköreire vonatkozó rendeletek gyűjteménye 1870. évtől 1897. év végéig*. Bp.

- FEKETE PÉTER (1989), *A Heves Megyei Levéltár kéziratos térképeinek földrajzi nevei*. Eger.
- HÖNYI EDE (1970), Hogyan kerülnek a népi helymegjelölések és földrajzi nevek az államigazgatási térképekre? In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 349–52.
- Instruction 1850 = *Instruction zur Ausführung der Vermessungs-Operationen, für das mit allerhöchstem Patente vom 4. März 1850 angeordnete Grundsteuer-Propvisorium*. Wien, 1850.
- Instruction 1856 = *Instruction zur Ausführung der zum Behufe des allgemeinen Katasters in Folge der Allerhöchsten Patente vom 23. Dezember 1817 und vom 20. October 1849 angeordneten Landes-Vermessung*. Wien, 1856.
- Instruction 1865 = *Instruction zur Ausführung der in Folge der Allerhöchsten Patente vom 23. Dezember 1817 und vom 20. October 1849 angeordneten Katastral-Vermessung*. Wien, 1865.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1957), *Alsó-Szigetköz földrajzi nevei*. MNyTK. 95. sz. Bp.
- KIRÁLY LAJOS (1970a), A hivatalos névadó tevékenység hatása földrajzi neveink életére. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 70–3.
- KIRÁLY LAJOS (1970b), A történeti és hivatalos nevek kérdéséhez. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 383–4.
- MARKÓ IMRE LEHEL (1989), Az úgynevezett „hivatalos” dülönevek. In: *Névtudomány és művelődéstörténet*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC. MNyTK. 183. sz. Bp. 135–9.
- MEZŐ ANDRÁS (1968), Megjegyzések a laza szerkezetű földrajzi nevekhez. *MNy.* 64: 51–6.
- MEZŐ ANDRÁS (1970), Közösségi név–mesterséges név. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 315–20.
- MEZŐ ANDRÁS (1982), *A magyar hivatalos helységnévadás*. Bp.
- NYIRKOS ISTVÁN (1970), Térképeink névtani tanulságairól. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 89–93.
- Oktatás 1 = *Oktatás a hatóságok és községek részére a catastralis felmérésnél lévő kötelezettségek, valamint az ezzel kapcsolatban álló községi és magánbirtok határok igazítása és leírása iránt*. Hely és év nélkül (vsz. Győr, 1956).
- Oktatás 2 = *Oktatás a hatóságok és községek részére a földadói szervezési felmérésnél lévő kötelezettségek, valamint az ezzel kapcsolatban álló községi és tulajdonjogi határok igazítása és leírása iránt, a Kassai cs. k. helytartósági osztály területében*. Kelt Kassan 1856-ik évi Junius 29-én.
- RÁTH MÓR (1875), *Az 1868. évben közrebocsájtott földadó iránti törvény és szabályok*. Bp.
- REUTER CAMILLO (1983), Kéziratos térképeink helynévanyagának felhasználása. *NÉ.* 8: 7–18.
- SMFN. = *Somogy megye földrajzi nevei*. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.

- TÍMÁR GYÖRGY (1981), Az uradalmi kéziratok térképek forrásértéke. In: *Név és társadalom*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE. MNyTK. 160. sz. Bp. 165–9.
- TMFN. = *Tolna megye földrajzi nevei*. Szerk. ÖRDÖG FERENC–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1981.
- Utasítás 1850 = *Utasítás a mérnöki munkálatok kivételére az 1850-ik évi martius hó 4-kén kelt legmagasb patens által rendelt földadó-provisoriumhoz*. Bécs, augusztus hó 2-án 1950.
- Utasítás 1869 = *Utasítás a katasteri felmérés végrehajtására*. Budán, 1869.
- Utasítás 1875 = *Utasítás a földadó-katasteri munkálatoknak a tényleges állapot szerinti kiigazítására az 1875: VII. törvénycikk szerint hivatott községi előljárók, községi, járási és kerületi földadó-bizottságok, valamint pénzügyminisztériumi közegek számára*. Kiadja RÁTH MÓR. Bp., 1875.
- Utasítás 1962 = *Az Állami Földmérési és Térképészeti Hivatal elnökének 207/1962. (T.6.) ÁFTH számú utasítása a földrendezéssel nem érintett területek földnyilvántartási adatainak rendezéséről*. Bp., 1962.
- VÉGH JÓZSEF (1970), A földrajzi nevek gyűjtésének időszerű kérdései. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 383–4.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.

Hoffmann István

Egy elfeledett földrajzi köznév nyomában*

1. Csaknem négy évtizede annak, hogy első publikációmban közzéttem egy Pápa mellett fekvő kis falunak, Tapolcafőnek a helyneveit (HOFFMANN 1975). A közelmúltban visszatértem a témához, és a korábbinál jóval gazdagabb anyaggal s főképpen bőségebb kommentárokkal, magyarázatokkal ellátva ismét közrebo-csátottam a település történeti és élőnyelvi helynévkincsét (HOFFMANN 2013). E nevek között szerepel a *Döbrés* határrésznev is, amelynek a helység névrendszerében betöltött különleges szerepéről a névbokrosodás jelenségét vizsgálva külön tanulmányban is szóltam (HOFFMANN 1984–1985).

A kérdéses írásokban viszonylag részletesen tárgyaltam a *Döbrés* név eredetét és történetét, a név etimológiai kapcsolatrendszerének összefüggéseire azonban kellő mélységben az ottani célok miatt nem tudtam rávilágítani. Egyfelől tehát ettől a hiányérzettől indítva, másfelől pedig azt látva, hogy e problémához kapcsolódóan az etimológiai szakirodalomban nemcsak számos tisztázatlan kérdés tűnik fel, hanem emellett súlyos ellentmondások is nehezítik a tisztánlátást, úgy gondolom, indokolt a kérdéskör szélesebb háttéren történő megtárgyalása. Azt remélem, hogy ennek az áttekintésnek a konkrét névfejtéseken, névmagyarázatokon túlmenően általánosabb módszertani tanulságai is adódnak.

2. Az elemzéshez itt sem nélkülözhetjük a *Döbrés* történeti adatait, noha ezeket a közelmúltban ugyanilyen formában már közzéttem (HOFFMANN 2013: 32–5). 1369: *Debres* (VeszprReg. 245), 1373: *Nobiles iobagiones episcopales de Debres* (Cs. 3: 227), 1479: *pauli de debres* (H. 5: 353), 1488: *Debres* (Cs. i. h.), 1525: *mi Döbrisy Compossessorok* (L4, 308, 309), 1542: *Debres* (EgyhEml. 4: 143), 1577: *in predio Dewbres* (L8, 3. 447), 1577/1700 k.: *Dewbrews ~ Debresy* (L8, Ind. 44), 1578: *Nobilis Andrea Deobressy de eadem Deobres* (L8, 3. 524), 1578/1700 k.: *Deöbreös* (L8, Ind. 44), 1581/1700 k.: *Döbrös* (L8, Ind. 45), 1587: *Debres ... deserta* (L10, 28: 54), 1587/1700 k.: *Döbrösy* (uo.), 1590: *In Possessione ... Döbrés in Cöttu Weszprimiensis* (L6, 1469), 1591: *Joan Debreössy* (L8, 5. 219), 1592: *praedialis Deobres* (L8, 5. 352), 1612/1801: *N. Döbrisi Szabó György, N. Döbrisi Szabó Ferencz* (L2, B. I. 14), 1623: *Joannis ... Deöbreössy* (L8, 7. 375), 1625: *Döbrös* (L9, Capsa N. f. 1. nr. 3), 1626: *Deöb-*

* A tanulmány az MTA–DE „Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport” programja keretében készült.

ressy Janos (L9, Capsa N. f. 1. nr. 4), 1626: *Döbrisi* Ifju Bogács Mártony (L6, 1471), 1635: *Deöbrés ~ Deöbreös ~ Deöbris* (L6, 1473), 1641: Joannis *Deöbreösy* in territorio *Deöbreös* (L8, 8. 732), 1667: *Döbrösi* Gergely (L6, 1482), 1672: *Döbresi* földről (uo.), 1680/1744: *Döbrés* ... pusztákban (L5, II. S. XVIII. 331), 1707: Én *Döbrösi* Szabó Mártony attam *Döbrésen* lévő szántó földeimet Tapolczafőn lakozo Bogdány Mihálynak (L6, 1488), 1728: *Döbrésben* lévő jus-somat (L6, 1497), 1732: *Dobres* (Mikoviny), 1748: *Debresbeni* vagyon egy ház hely (L3, 1. sorozat, No. 69), 1750: *Döbrés* (L5, K. VII. 138), 18. század közepe: addig *Döbresi* pusztába proportio be nem vitethetnék, míg *Döbrés* és Tapolczafői Terrenumok közt a' választó határ jelek [meg nem vonatnak] (L6, 494), 1772: *Döbrösi* ... határban (L6, 1492), 1782: a' ki *Döbrésen* nyilasokat birt (L2, B. II. 97), 1797: *Döbrés* (T1), 1801: a többi Compossessorok marháinak semmi legelője *Döbrésben* nem maradt (L7), 1806: *Döbres* (Lipszky, Mappa), 1808: *Döbres* (Lipszky, Rep.), 1828: *Döbres* (Nagy L. 435), 1851: *Döbrés* (Fényes 1851: I, 279), 1854: *Döbrés* (T2), 1857: Nagy Ferencz *döbresi* (L1, 1088. cs. 1525), 1858: *Döbrés* (Hornyánsky 90), 1858: P[usza] *Döbrés* (T3), 1877: *Döbrés* (Hnt.), 1893: *Döbrés* (Hnt.), 1898: *Döbres* (Hnt.), 1900: *Döbres* (Hnt.), 1905: *Döbrís* (Beke 49), 1906: *Döbrís* (Horváth 176), 1907: *Döbrés* (Hnt.), 1978: *Döbrés* (MoFnT. 2: 39). A határrész nevét ma szinte minden falubeli ismeri, és *Döbrís ~ Döbrés (Döbrísre, Döbrísén)* formában használja.

A nagy adatbőséget az magyarázza, hogy a 14. században feltűnő név önálló falut jelölt, amely a 16. században a török hódítások következtében néptelenedett el. Határát azonban továbbra is elkülönítették, még a 19. század elején is megjárták. Az egykor Tapolcafő, (Pápa)Kovácsi, Pápa, Simaháza és Mezőszeg települések között elhelyezkedő helység teljes területe ma a közigazgatásilag Pápához tartozó Tapolcafő nyugati határrészét alkotja.

A fenti adatok alapján a név legrégebbi előfordulásai [*dēbrés*] alakban rekonstruálhatók. Ez a forma a 16. század közepéig mutatkozik általános használatúnak a forrásokban, de még a 18. század közepéről is van rá adatunk. Az első szótagban a labiális magánhangzó a 16. század elejétől tűnik fel, s ekkortól adatható a második szótagbeli magánhangzó zártabb formája is: [*döbrís*]. Ez ma is a leggyakoribb ejtészváltozata a névnek. A második szótagban az *ő* megjelenése az első szótagbeli *ö* hasonító hatásával magyarázható: [*döbrös*]; ez a forma a 16. század végén jelentkezik először — igaz, csak későbbi másolatban fennmaradt dokumentumban —, de a 17–18. században gyakori használatúnak tűnik, főleg személynévi említésekben. Az adatok között található, feltehetően [*dēbrös*] ejtésű adat a két változat keveredésével jöhetett létre, esetleg csak az írásbeliségben.

A magyar családnevek között viszonylag gyakran előfordul az ebből a helynévből *-i* formánssal képzett családnév: HAJDÚ MIHÁLY családnévtára szerint ma 330 személy viseli ezt a nevet Magyarországon (2012: 254). Mivel a régiségből több *Debrés ~ Döbrés ~ Döbrös* stb. helynevet nem ismerünk, e családnevek jó

része nagy valószínűséggel az itt tárgyalt település nevével hozható kapcsolatba.¹ A családnév létrejötte összefügghet a település 16. századi elnéptelenedésével: az innen elköltöző családok megnevezéseként alakulhatott ki. A családnév hangalakja is nagy valószínűséggel a 16–17. századi keletkezésükről vall, mivel ezek mindegyike két labiális magánhangzót tartalmaz: sem *Debrési*, sem pedig *Döbrési* forma nem szerepel közöttük. Legtöbbjük *Döbrösi* írásmódot mutat (129), vagy ennek a hangalaknak a helyesírási változatait (*Döbrösy*: 41, *Döbrössi*: 19, *Döbrössy*: 86) képviseli. A hosszú magánhangzós változatok jóval ritkábbak, közülük [*döbrösi*] ejtésre utal a *Döbrösi* (25), *Döbrösy* (12) és a *Döbrössy* (15), de van két *Döbrösi* és egy *Döbrösi* is (HAJDÚ 2012: 254). A családnév és az alapjául szolgáló helynév hangalakja és írásmódja eltávolodott egymástól, amit az is elősegíthetett, hogy az e nevet viselő családok a település elnéptelenedését követően csak rövid ideig tűntek fel a környéken, később ilyen nevűek azonban már nem szerepelnek a közelebbi vidéken.

Bizonyára e családnévet őrzi a Vas megyei Lócsról való élőnyelvi *Döbrösi-ház* helynév („Egykori tulajdonosáról.”), és talán az ugyancsak vasi Nagygeresden ismert *Döbrösi-rét* is (VMFN. 202, 206), bár ez utóbbi előtagjában akár egy *Döbrös* helynév közvetlenül is kereshető. A név eredetét további adatok és helytörténeti ismeretek nélkül pontosabban nem tudjuk meghatározni.

A *Döbrés* nevet etimológiai szempontból ismereteim szerint először KNIEZSA ISTVÁN érintette az 1111. és 1113. évi zabori oklevelek egyik szövevénye kapcsán, s megállapította, hogy az egy szláv *dobrbъ* ’völgy’ szóra vezethető vissza, amely „az ómagyarban közsóként is élt” (1947–1949: 8): a *Döbrés* ennek a régi magyar szónak az -s képzővel alakult formája. Fent említett publikációmban én magam is elfogadtam ezt a magyarozást, s a név változástörténetének néhány részleteivel egészítettem ki a KNIEZSA által mondottakat (HOFFMANN 1975: 13–4, 1984–1985: 105–8). A név a FNESz. 1. kiadásában még nem szerepelt, de a 4., bővített kiadásban már megtaláljuk. KISS LAJOS KNIEZSA megoldása mellett azonban megemlíti még azt is, hogy a név „Más felfogás szerint egy szláv szn.-ből keletkezett magyar névadással [...] Ez esetben hangrendi átcsapással kell számolnunk.” Összevetésként szláv személyneveket kínál: szb.-hv. *Dobras*, cs. *Dobrus*, le. *Dobrosz* (FNESz. *Döbrés*). Ezzel a magyarozattal JÁN STANISLAVNAK a KNIEZSAÉVAL egy időben keletkezett névféjtésére utal (1948: 155, 284).

¹ KÁZMÉR MIKLÓS *Debrösi* címszó alatt négy névadatot sorol fel: 1631: [*Döbrösi* Pétertül], 1696: Casparis *Debrösi*, 1720: Petrus *Döbrösi*, Petrus *Dobrössy*, s ezeket a Heves megyei *Debrö* településnév -si melléknévképzős származékának tartja (RMCsSz.). Természetesen ezen a módon is jöhettek létre ilyen alakú családnév, de az általa idézett adatok közül a Sopron megyéből való név sokkal nagyobb valószínűséggel köthető az itt bemutatott Veszprém megyei *Döbrés*-hez. Emellett megjegyzendő az is, hogy az -i képző általában is jóval gyakoribb lehetett a családnév létrehozásában, mint a hasonló szerepű -si.

3. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy a megoldás kulcsa az említett közszó lehet, amelynek léte — ha igazolható a magyarban — földrajzi köznévként nagyobb súllyal eshet latba egy középkori dunántúli településnév eredetének igazolásában, mint egy olyan szláv személynévé, amely magyarországi forrásokból egyáltalán nem adatható, s ráadásul helynévi szerepében még egy ritkább hangváltozással is számolnunk kellene.

Etimológiai szótáraink valóban tárgyalnak is egy *debre*, *debrő* alakú szót, többnyire 'gödör, (mély) vízmosás' jelentésben. MIKLOSICH ennek a forrását egy szláv *děbrь*, illetve ószláv *dǫbrǫ* formában látja (1883: 161, 1884: 73), s MELICH is az óbolgár *děbrь* 'völgy' szóra vezeti vissza (1903–1905: II, 379). A „Magyar etimológiai szótár” azonban elutasítja MIKLOSICH magyarázatát, s ennek HEFTY általi átvételét (1911: 11–2) — ám nem utal MELICH fent említett korábbi véleményére —, és a Bodrogközben említett szó forrását a sárosi tót *debra* 'mély vízmosás, esőmosta gödör' alakban jelöli meg. A szó további szláv párhuzamaira kis-orosz, lengyel, morva-cseh példákat is idéz (EtSz. 1: 1290). KNIEZSA lényegében ezt a véleményt fogadta el, amikor a magyar szó forrását a szlovák nyelvben, közelebről a kelet-szlovákban jelölte meg. Megemlítendő, hogy a korábbiaktól eltérően idekapcsol még egy Komárom megyei *dobra* 'gödör, vízmosás' adatot is (vö. 1955: I/1: 149).

„A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára” jócskán kibővíti az egymással etimológiai tekintetben kapcsolatba hozható szavak körét, és *döbör* címszó alatt a fentebb már idézettek mellett közöl *döbör*, *töbör*, *teber*, *tebrő* formákat is. (KNIEZSA ez utóbbiakat külön tárgyalta, a kétes eredetű szavak között, 1955: I/2: 774.) A korábbiakhoz képest új jelentéseket is megad: 'kráter' értelemben elavultnak mondja, '(kisebb) dolina' jelentésben pedig földrajztudományi szakszónak minősíti (TESz. 1: 666). A 'gödör, vízmosás' jelentésről pedig megállapítja, hogy „a szlávssággal érintkező nyelvjárások szava”. Az átadó nyelvet a TESz. is a szlovákban látja, annak különböző nyelvjárásaiból — amelyekben a szó *debra*, *deber*, *diber* formában él — többszörös átvétellel kerülhettek át a magyarba ezek az elemek, s nyelvünkben többféle változáson estek át: „A *debrő*, *debre*, *dobra* a szlk. K. *debra*-ból származik. A *debrő*, *debre* végződése a kicsinyítő képzős szavak hatását mutatja. A *dobra* alak hangrendi kiegyenlítődéssel jött létre. A *döbör*, *töbör*, *teber* forrása a szlk. *deber*. A *teber* stb. *t*-je elhasonulásos zöngétlenedéssel, a *töbör*, *döbör* *ö*-je pedig labializációval keletkezett.” (i. h.).

Ha megvizsgáljuk, hogy e viszonylag gazdag szófejtő irodalom az adatoknak milyen körére támaszkodik, azt találjuk, hogy a források igencsak szűkösek. Különösen kitűnik ez a legáltalánosabb használatúnak gondolható földrajzi köznévi jelentés esetében, mivel az egész szótári irodalom lényegében két 19. századi adatra épül: az egyiket *debrő*, *debre* alakban 'gödör, mély vízmosás' értelemben 1831-ben a „Tudományos Gyűjtemény” közölte Mindszenti név alatt. Ezt aztán átvette a Tsz., CzF., Ballagi és a MTsz. is. 1891-ben TAVASSY MÁRIA a „Magyar Nyelvőr”-

ben pedig közreadta a *dobra* 'vízmosta gödör' Komárom megyei tájszót (1891: 471). Ezek mellett ismerünk még REUTER CAMILLÓTÓL a „Magyar Erdész” című folyóirat 1904. évfolyamából idézett *debrő* 'széles, kiterült, lapos fenekű völgyek' régi szót, amely „ma alig van használatban” (1973: 335). A TESz. mindehhez még hozzátesz néhány *t* kezdetű adatot Kassai szótárából és 19. századi szépirodalmi példákból, ezek azonban a szó 'kráter' jelentésére, illetve szaktudományi használatára utalnak. Az ÚMTsz. nem ad meg *debre*, *debrő* formát, közöl viszont egy *töbör*, *teber* 'gödör, mélyedés' szót Sajószentpéterről.

A fentiekből arra következtethetünk, hogy az újabb szakirodalom e szó vagy inkább szavak — *debre*, *debrő* 'gödör, vízmosás', illetve *töbör*, *teber*, *döbör* 'dolina, víznyelő', illetve 'kráter' — átvételét újabb kori jelenségnek véli. Erre utal az adatolásnak a 19. század elejéig visszanyúló kronológiai mélysége, és főképpen maga a szlovákból, illetve a szlovák nyelvjárásokból való származtatás ténye. Mindezek alapján joggal gondolhatjuk, hogy az itt elemzett szó az előző pontban tárgyalt *Döbrés* magyar közszoji alapjául aligha szolgálhatott: egy bakonyalji településnek a 14. századból adatolható neve nemigen alapulhatott — területi és kronológiai okok miatt — szlovák eredetű magyar földrajzi köznéven. Az etimológiai irodalomban e kérdésben tehát ellentmondás mutatkozik: a helynevet a *debre* magyar köznévre vezetik vissza, ezt tájszóként viszont szlovák eredetűnek mondják, s csak újabb kori adatokkal bizonyítják a meglétét. Vajon létezett-e ez a szó a régi magyar nyelvben is, ahogyan a *Döbrés* etimológiája alapján vélhetjük? Ha ez a földrajzi köznévi más középkori Kárpát-medencei helynevekben is kimutathatónak bizonyul, nagy valószínűséggel igennel válaszolhatunk e kérdésre.

4. Az etimológiai szempontból ide vonható neveket kutatva nem kell töretlen úton elindulnunk, hiszen KNEZSA ISTVÁN a már említett munkájában a zabori oklevelek 1113: *Debrei* adatát elemezve ide kapcsolta a *Döbrés* mellett a *Debrő*, *Debrőd*, *Debregy* neveket is (1947–1949: 8). E helynevek tövében — amint azt láttuk — a szláv *dьbrь* 'völgy' szót azonosítja, de megjegyzi: „Feltűnő, hogy e szláv szóból származó valamennyi helynevünk magyar képzővel van továbbképezve.” Ebből pedig arra következtet, hogy „a szó az ómagyarban közszóként is élt, az elnevezés tehát magyar.” (i. h.). KNEZSA annak ellenére foglalt állást így ebben az ügyben, hogy az EtSz. a *Debrő*, *Debrőd* nevekről azt állapította meg, hogy azok nem hozhatók kapcsolatba a kérdéses szláv eredetű köznévvvel.

4.1. Az 1113. évi zabori oklevél „in villa Mussenic saltus *Debrei*” (DHA. 1: 393, 482) részlete a Nyitra vármegyében Nyitrától délnyugatra fekvő Mocsonok falu határában levőnek mondja a [*děbrěj* ~ *děbrěj*]-nek nevezett helyet, amit *saltus*-nak, azaz erdős hegynek, hegyi legelőnek minősít (Gy. 4: 424). A névnek későbbi előfordulását nem ismerjük. Erről a névről KNEZSA megállapítja, hogy benne a szóvégi *-ej* „birtokos képző” lehetett ugyanúgy, mint például a Veszprém (ma Győr-Moson-Sopron) megyei Lázi esetében (i. h.). A *-j/-aj/-ej* képző hely-

nevekbeli funkciója a közelmúltban egy a FEHÉRTÓI KATALIN és BENKŐ LORÁND között lefolyt vita során BENKŐ jóvoltából tisztázódott (BENKŐ 1997, 2004, FEHÉRTÓI 2004, 2005). A vizsgálatot ezt követően BÉNYEI ÁGNES helyezte szélesebb keretek közé megállapítva, hogy a képző, amely legfeljebb a korai ómagyar kor végéig volt aktív, földrajzi köznevekhez is gyakran kapcsolódott, mint például az *Erdej*, *Fáj*, *Halmaj* helynevek esetében (2012: 85–94). A *Debrej* helynévben a képző *-j* alakváltozatával kell számolnunk, amely ebben az esetben is földrajzi köznévhöz járult.

4.2. Az egykori Abaúj vármegyében Jásztól délre fekvő *Debrőd* legkorábbi adatai a 13. század közepéről valók: egy 1255-ből származó oklevél említi egy bizonyos „pratum *Debregy*” nevű helyet, illetve szól az itteni népekről is: „populi [...] de *Debragh*” (Gy. 1: 76). Az itt idézett második adat kétségtelenül településre utal, az első is lehet ugyanilyen értelmű, s akkor *Debregy* falu rétjéről van szó, de lehet egy „pratum”-nak, azaz rétnak a megnevezése is. Későbbi adatai a szó végét tekintve változatosak: 1344: villa de *Breeg*, 1359: *Debregy*, 1383: *Debreg*, 1385, 1407, 1437: *Debregh*, 1427: *Debred*, 1595: *Debred*, 1773: *Debrőd* (VARSIK 1964–1977: II, 231, de lásd még Cs. 1: 205 is). A legkorábbi, *g*-re és *gy*-re végződő adatok [*dēbrēgy* ~ *dēbrēgy*] ejtésre utalnak, a hosszú magánhangzót valószínűsíti a — *de*- kezdetű neveknel nem ritkán előforduló, tévesen prepozíciós formának érzékelt — 1344-ből való lejegyzés *ee* betűkettőzése. A 14. század végén és a 15. század elején előforduló *gh*-val írott formák — a változás időrendi szabályosságából következtethetően — esetleg [*dēbrēg*] ejtésre is utalhatnak (ehhez lásd KNIEZSA 1952: 51, valamint a KMHsz. 1: 415–6 névvégmutatójának adatait). A 15. század elején *d* végű forma, a [*dēbréd*] is feltűnik az adatok között, s később már csak ez fordul elő, a 18. századtól labiális második szótagbeli magánhangzóval: [*dēbrőd*].

VARSIK magyarázata szerint a név a régi szlovák *dьbrь*, *dьbrь* ’vallis, dolina’ szóra megy vissza, amelynek a mai szlovák nyelvben a *debra* felel meg (i. h.). KISS LAJOS úgy véli, hogy a név „A m.-ban keletkezett a m. R. *debrő* ’széles, kiterült, lapos fenekű völgy’ [...] fn.-ből *-d* ~ *-gy* képzővel”, ennek előzménye pedig a szlovák népi *debra* ’üreg, vízmosásos mélység’ volt (FNESz. *Debrőd*).

E magyarázatok az adatok fényében további pontosításra szorulnak. A helynév alapjául *debrő* alakú közszó nem szolgálhatott, mivel erre utaló forma csak később fordul elő a forrásokban, a 18. század előttről való adatok írásképe nem utal ilyen ejtésre. Ezek alapján inkább egy [*dēbré* ~ *dēbrē*] hangalakú földrajzi köznévvvel számolhatunk, amelyből a *-gy* helynévképzővel alakult a név. A *-gy*, amely legfeljebb a korai ómagyar kor végéig volt aktív helynévképző, másutt is előfordul földrajzi köznévi szerepű tövekhez kapcsolódva: *Halmágy* (BÉNYEI 2012: 70–4). A névben a 15. század folyamán képzőcsere történt, a *-gy* helyére a nála jóval gyakoribb, aktívabb *-d* képző került. Ebben az időszakban a névelemcserének éppen ez volt talán a legjellegzetesebb formája a helynevek körében (TÓTH V. 2008:

135, BÉNYEI 2012: 72). A *-gy* szerepének elhomályosulásával magyarázhatók a 14–15. században átmenetileg feltűnő, esetleg [*dēbrēg*]-nek olvasható adatok is, amelyek létrejöttét a *g*-re végződő helynevek (pl. *Bereg*, *Bodrog*) gyakoriságának analógiás hatása okozhatta. A labiális magánhangzónak a második szótagbeli újabb kori feltűnését hangtani változásként aligha magyarázhatjuk, sokkal inkább az ekkor már ilyen alakban is létező *debrő* köznévi vagy esetleg a nem túl távol fekvő, város helyként viszonylag ismert Heves megyei *Debrő* névnek az analógiás hatásával számolhatunk. A két legkorábbi adat egyikét, a *Debragh*-ot bizonyára a szláv (szlovák) nyelvű [*debrágy*] névváltozattal azonosíthatjuk. Ez a korabeli magyar *Debrégy* név átvétele lehet, s ma is ilyen alakú a szlovákban: *Debrad'* (vö. FNESz. *Debrőd*).

A helynév előfordul családnevekben is, KÁZMÉR viszonylag gazdagon adatozza, de HAJDÚ szerint ma Magyarországon csupán két személy viseli a *Debrédi* nevet (2012: 232). Ugyanilyen formára KÁZMÉR is hoz adatot: 1580: *Debredi*, de az *ő-ző* változatok többségben szerepelnek nála: 1570: *Dewbredy*, 1632: *Döbrödi*, 1720: *Debrödy* (RMCsSz. *Debrődi*). Ezek a formák az innen elköltöző családok nevében *ő-ző* nyelvterületeken alakulhattak ki. A családnevek között *-gy-s* formát nem találunk, ami — a helynév történeti adataival összhangban — arra utal, hogy a *Debrégy* ~ *Debregy* helynévalak a családnevek kialakulásának korában már nem volt használatban, akkorra ezt felváltotta a *-d* képzős változat. Ezek mellett valószínűleg ide tartozik az alább említendő *Debregi* családnév is, amely egyúttal a helynév egykori *g*-vel való ejtését is valószínűsíti.

4.3. KNIEZSA ebbe az etimológiai körbe a Somogy megyei, általa *Debregy*-nek mondott település nevét is bevonja (1947–1949: 8). Ennek első adatát CSÁNKIra hivatkozva közli, aki azonban *Debreg* alatt tárgyalja a középkori falu történetét, nyilván amiatt, hogy az „a mai döbrögi pusztának felel meg” (Cs. 2: 599). Az alábbi adatokat közli róla: 1414, 1423: *Debregh*, 1415: *Debreregh* [ez esetleg egy *Debregh* alak tévesen lejegyzett vagy olvasott formája lehet], 1454: *Vadum Debred* [ez a település neve éppúgy lehet, mint gázló, zátony megnevezése], 1499: *Debrek* (Cs. i. h.). A *gh*-ra végződő formák — ahogyan azt már *Debrőd* régebbi adatai kapcsán is jeleztük — [*dēbrēgy*] és [*dēbrēg*] alakot is tükrözhetnek. Egykori [*dēbrēgy*] változatra utaló kétségtelen adatunk ez esetben azonban nincs, van viszont egy, a 15. század közepéről származó [*dēbréd* ~ *dēbröd*] névformánk. A *-d* képzős névváltozat nagyjából ebben az időben tűnik fel *Debrőd* adatai között is, kiszorítva a régebbi *-gy* képzős változatot. Az itt elemzett Somogy megyei *Debreg* ~ *Döbrög* esetében sem minden alap nélkül tehetünk fel a *-d* képzős változat előzményeként egy régebbi *-gy* képzős formát, amit adatok nem feltétlenül erősítenek ugyan meg, ám a település első említését csak a 15. század elejéről ismerjük. A *-d* végű névalak mellett ugyanúgy szerepelnek feltehetően *-g* végű formák itt is, mint ahogyan azt az abaúji *Debregy* ~ *Debréd* ~ *Debreg* esetében láttuk. Csakhogy míg ott a *-d* végű forma állandósult, itt a *-g* végű *Debreg* vált

általános használatúvá. A -g végű formák megjelenését itt sem tudjuk mással magyarázni, mint a -g-re végződő helynevek analógiás hatásával. A helynevek végén álló -g olykor ugyanis képzőszerűen viselkedik: BÉNYEI ÁGNES végződéscserét lát a *Csábrád* > *Csábrág*-féle változásokban (2012: 47), amelyet a *Sáráng* > *Sáránd* típusú változások is alátámasztanak (RÁCZ A. 2007: 238). TÓTH VALÉRIA ilyen esetekben a szóvégi -g-t helynévképzőnek tekinti (1997: 163). Ez a felvetés komolyabb megfontolást, illetve vizsgálatot igényel, az ősmagyar korig visszavezethető -g denominális nomenképző a helynévformáns szerephez mindenesetre megfelelő alapot nyújthatott (SZEGFÜ 1991: 240, 242, 244).

A 15. század végéről való adat pedig azt mutatja, hogy átmeneti változatként ennek a g végű formának zöngétlen [*dēbrēk*] realizációja is megjelent. Ha e fenti gondolatmenettől eltérően nem számolunk egy eredeti -gy képzős változattal, hanem egy *Debreg* alakot tekintünk elsődleges formának, akkor ehhez elfogadható etimológiai magyarázatot nem tudunk kapcsolni. (A FNESz. nem tárgyalja a *Döbrög* helynév eredetét.) A település újabb kori adatai *ö-ző* formát mutatnak: 1864, 1865: *Döbrög*, s ugyanígy hangzik a mai nyelvben is (SMFN. 217/156, 329, 332, 219/127).

A névből -i formánssal alakult *Döbrögi* családnevet ma 4 személy viseli Magyarországon, *Debregi* nevűek viszont nincsenek (HAJDÚ 2012: 254). KÁZMÉR a 14–17. századból csak egyetlen *Gregorius Debregi* (1580) családnevet idéz, s ezt a Somogy megyei település nevéből származtatja (RMCsSz. *Debregi*). Az adat Báthory István lengyel király számadáskönyveiből való, ahol ugyanebből az évből három *Debredi* nevű személy, Iacobus, Petrus és Mihály is említve van, olyan családnevűek között, mint *Topolcsányi*, *Iglói*, *Beregszászi*, *Técsi* (VERESS 1918: 111, 115, 164). A körülmények itt inkább a felvidéki, abaúji *Debréd*-re utalnak, amelynek egykori *Debreg* változatát is valószínűsítettük a fentiekben; a kronológiai körülmények azt mutatják, hogy a *Debregi* családnev ebből is létrejöhetett.

4.4. KNIEZSA nem vonta ugyan be e vizsgálati körbe az Erdélyben található *Debrek* települések megnevezéseit, ezek történeti adatai azonban hasonlóságot mutatnak a somogyi *Debreg* ~ *Döbrög* előfordulásaival, így nem minden ok nélkül való az itteni tárgyalásuk. Nagy- és Kisdebrek szomszédos települések az egykori Szolnok-Doboka vármegye Bethleni járásában. Bizonyára faluosztódással jöttek létre, Nagydebrek sokáig jelző nélküli formában említik a források: 1456: *Dobrok*, 1485: *Debreg*, 1502: *Dewbrewk*, 1576: *Debric*, 1607: *Nagy Debrik*, 1614: *Debregh*, 1721: *Debrek*, 1827: *Nagy Debreg* (EO. 1: 374). Kisdebrek első említései későbbiek: 1585: *Debrecse*, 1603: *Kis Debrek*, 1611: *Kis-Debregh*, 1721: *Kis-Debrek* (EO. 1: 374). Tőlük északra, mintegy 30 km távolságban az egykori Szolnok-Doboka vármegye Magyarláposi járásában fekszik Láposdebrek, amelyet a források jó ideig ugyancsak jelző nélküli formában említenek: 1531: *Debrek*, 1537: *Debrewk*, 1548: *Debrek*, 1553: *Debregh*, 1615: *Debrek*, 1721: *Lápos-Debrek* (EO. 1: 374).

KNIEZSA Nagy- és Kisdebek nevét — bizonyára az első, 1456-ból való, veláris hangúnak tűnő említése alapján — a mellette folyó patak nevéből eredezteti, noha megállapítja, hogy a víznévre nincs adatunk. A víz nevét szláv eredetűnek tartja, és *Dobrik* formában következteti ki, amit a *dobrъ* 'jó' származékának mond (1942: 14). Ez a magyarázat azonban aligha fogadható el, mivel egy kivételével a nevek adatai palatális magánhangzót mutatnak — de esetleg a *Dobrok* forma mögött is húzódhat [*döbrök*] ejtésű név (vö. KNIEZSA 1952: 31, 52; 194), ahogyan ezt a hangalakot az 1502-ből való adat egyértelműen mutatja is —, másfelől pedig ennek alapján nem tudjuk megvilágítani az adatok végén sűrűn feltűnő *-g*-s formákat. A leginkább azonban az bizonytalanít el bennünket, hogy ily módon nem magyarázható meg a vízvásztón is túl, távolabb fekvő (Lápos)Debek nevének eredete. Ezt egyébként VIRÁGH RÓZSA szláv eredetűnek mondja, és a szláv *dobru* 'erdő' kicsinyítő képzős *debek* 'kis erdő' származékából eredezteti (1931: 29). Ezek létét azonban szláv etimológiai forrásokból nem igazolja.

A két Debek (Nagy- és Kisdebek, illetve Láposdebek) neve nagy valószínűséggel azonos eredetre vezethető vissza. Adataik egymással nagy hasonlóságot mutatnak, s emlékeztetnek a somogyi *Debreg* ~ *Döbrög* középkori névváltozataira is. Az erdélyi nevek első adatai azonban későbből valók, de a *-g* végű formák mindkét esetben adathozhatóak a 15–16. századból, és szórványosan előfordulnak a későbbiekben is: találunk rá példát még a 19. század elejéről is. A *-k* végű változatokhoz képest — ahogyan a somogyi név esetében is — hangtani okok miatt ezt tarthatjuk elsődlegesnek. (A *-g* végű formák másodlagossága legfeljebb a [*dëbrëgbe*] típusú toldalékos alakokból való elvonással lenne magyarázható.) A név végi *-g* helyén nem egy esetben jelentkezik e hang zöngétlen párja, a *-k*: *Gombolyag* > *Gombolyak*, *Ecseg* > *Ecsek* (BÉNYEI 2012: 48) s ugyanezt jelzi (Bihar)-*Diószeg* legkorábbi *Gyozyk* adata is (RÁCZ A. 2007: 83). Régebbi adatok híján a fenti egyezések alapján az erdélyi *Debek* települések nevét talán összevethetjük alakulásmód és eredet szempontjából a somogyi *Döbrög* nevével, s kapcsolhatjuk ennek révén egykori *dëbrë* ~ *dëbrë* szavunkhoz vagy esetleg annak későbbi *deber* változatának *debre-* tövéhez.

Debreki családnevet sem HAJDÚ (2012), sem pedig KÁZMÉR (RMCsSz.) nem említ, elképzelhető azonban, hogy a fent tárgyalt *Debregi* nevéek között volt olyan, aki e települések valamelyikére utalóan kapta a nevét.

4.5. Az itt tárgyalt földrajzi köznévhöz jó eséllyel kapcsolhatjuk hozzá az ugyancsak erdélyi, közelebbről szilágysági *Debren* település nevét is. Ennek történeti adatai meglehetősen egyneműséget mutatnak: 1300: poss. *Debren*, 1388, 1406: villa Hungaricalis *Debren*, 1475: *Debren*, de van köztük egy 1450: *Debrend* változat is (EO. 1: 375, Cs. 1: 554). A nevet KISS LAJOS puszta személynéből magyar névadással keletkezett megnevezésnek mondja, amelynek alapjául egy 1387: *Dobrin* 'egy román férfi' típusú név szolgált. A személynévet a szlávból származtatja.

Ez esetben a név hangrendjének megváltozásával kellene számolnunk, ám veláris magánhangzót tartalmazó adatai nincsenek a helynévnek.

Korábban — kérdőjellel ugyan — HEFTY a helynevet a *debre*, *debrő* származékaként tárgyalta (1911: 11–2), s ezt a véleményt VIRÁGH is elfogadta (1931: 29). E névfejtés bizonytalanságát leginkább talán a név végén álló *-n* okozta, amely helynévbéli szerepének megítélése ma sem egyértelmű a kutatók körében. BENKŐ az *-ny*-t a magyar helynévképzők között említi (2004: 416), és ugyanígy tárgyalja BÉNYEI is (2012: 103–7), ám a TNyt. helynévképzői között nem találjuk meg (SZEGFÜ 1991). Megítélesem szerint kellő számú meggyőző helynévadat és jó érvek szólnak amellett, hogy ezt az elemet — gyakori *-n* változatával együtt — helynévképző formánsnak tekintsük.

A *Debren* ennek megfelelően tartható a *děbré* ~ *děbrě* földrajzi köznévből vagy ennek fent említett *deber* ~ *debre*- változatából az *-n* helynévképzővel létrehozott alakulatnak. A névnek a 15. század közepén feltűnő *Debrend* változata az *-n* végű helynevek *-d* képzővel való jellegzetes bővülését példázza (BÉNYEI 2012: 107–8). HEFTY a fenti településnév mellett további, etimológiai szempontból ide sorolható háromszéki neveket is említi: *Debren pataka*, *Debrén teteje* (i. h.).

Családnévi használatban KÁZMÉR egyetlen ide tartozó adata utal: 1504: Emerici *Debreni* (RMCsSz.). Ma Magyarországon négy személy viseli a *Debreni*, egy a *Debren* nevet (HAJDÚ 2012: 232). Vas megyében Óriszentpéter határának egy részét *Döbrenyi* néven ismerik, a 19. században ezt *Döbrenyei* formában említik (VMFN. 403). A név családnévi eredetű éppúgy lehet, mint elsődleges, a *Debren* névvel azonos módon keletkezett helynév *-i* képzős formája.

4.6. Az itt tárgyalt nevek alapjául szolgáló közszó alakváltozatai között — ahogyan a fentiekben erről már szó esett — *döbör* típusú hangalakokat is találunk. Ez a szó rejlik a Vas megyei *Döbörhegy* település nevében, amelynek első említése *Deberhegye* formában 1538-ból való (FNESz. *Döbörhegy*). Ugyanígy magyarázta a nevet VIRÁGH is (1931: 33), de KISS LAJOS az előtagban személynevet lát, leginkább a szláv **dobrъ* 'jó' melléknévből való 1138/1329: *Dubur* formát, de szóba hozza a 1211: *Teber* személynevet is (FNESz. i. h.).

A közszoói eredet gyanúját erősíti azonban az a körülmény, hogy a közelebbi-távolabbi környéken a *Döbör* több mikronévben is előfordul. A Vas megyei Csehiben *Döbör-hegy*-nek hívnak egy szőlőhegyet, amely körül *Döbör*, *Döbör alja*, *Döbör-köz*, *Döbör-kút*, *Külső-*, *Belső-Döbör* stb. neveket említenek, ezek 19. századi forrásokból is adatolhatók (VMFN. 538). A Baranya megyei Szulimán határában a 19. század közepén jegyezték fel a *Döbör*, *Döbördülő* „völgyes” szántóföld nevét (BMFN. 1: 402). A Veszprém megyei Cseszneken pedig egy dombot neveznek *Döbör-hegy*-nek (VeMFN. 4: 54).

Eredetét tekintve talán közvetlenül nem tartozik ide a burgenlandi *Döbör* település neve, amely a szakirodalom szerint a mellette folyó víz szláv etimonú nevéből kapta német *Doiber* nevét, a magyar névváltozat pedig ebből az alakból „van

magyarítva” (MOÓR 1936: 93, továbbá SCHWARTZ 1927: 221). A magyar alak — amely már a 18. századból is adatolható (1773: *Döbör*, vö. FNESz. *Döbör*) — azonban a környékbeli nevektől és a feltételezhetően mögöttük húzódozó földrajzi köznévtől bizonyára nem függetlenül jöhetett létre.

Ugyanebbe a névcsoporthoz tartozhat a HEFTY által Bereg megyéből említett *Deber alja* név is (1911: 45), amelynek előtagja — az itteni nyelvjárásterületnek megfelelően — nem *ö-ző* formában szerepel. A Szatmár megyei Panyola határában egy víz menti helynek pedig *Debri-szeg* a neve, amelyet a helybeliek szerint tulajdonosáról neveztek el (SzSzMFN. 2: 305). Ezt a magyarázatot esetleg kétséggé teheti, hogy a túlpárti Szamosszeg nevei között már 1864-ben szerepel *Debri Szeg* formában (SzSzMFN. 4: 511). E nevekben az előtag valóban lehet személynév, amely leginkább *Debrő* település nevéből alakulhatott (erről lásd alább), de 1560-ból a Tiszakönyöknél levő viszonylag közeli Bezdédről ismerünk Blasius *debre* személynévet is (N. FODOR 2002: 107). Emellett nem zárható ki az sem, hogy a *Debri* egy eredeti *Deber* helynév *-i* képzős formája: ugyanilyen hangzóhiányos tőváltozatban ismerjük ezt a Vas megyei Csehiből is: *Belső-döbri-szőlőhegy* (VMFN. 538). Mindehhez hozzátehetjük még azt is, hogy a névhasználók a számukra közsői azonosíthatósággal nem rendelkező neveket szívesen kapcsolják akár általuk nem is ismert, feltételezett személynemekhez: a fent említett tapolcafői *Döbrés* nevét a helybeliek például úgy magyarázzák, hogy valamikor egy *Döbrés* nevű uraságé volt (HOFFMANN 1975: 14). Hasonlót olvashatunk a Heves megyei Debrő nevének magyarázatáról is Pestynél, akinek a helybeli adatközlője szerint „A község elnevezését Debrő családtól, kié volt, vette.” (HMFN. 2: 15).

4.7. A fentiek mellett Dél-Erdélyben, Háromszék területén is találunk a középkorból egy ide kapcsolható nevet. Ezt GYÖRFFY 1349: *Debrefew* alakban közli, és egy 1875-ből való térkép *Debren patak* adatával azonosítva *Debrenfew*-re javítja (Gy. 2: 101, 202). Ugyanez a hely azonban 1399-ben *Debrefü* alakban tűnik fel (JANITSEK 2008: 83), ami azt igazolja, hogy a [*dēbrēfō ~ dēbrēfū*]-nek hangzó név a *debre/Debre* és a *fő* összetételeként elemezhető. Az előtag — akár közszőként, akár abból alakult helynévként is szerepel az összetett névben — térszínformát jelölő jelentésével azonos értelmű földrajzi köznevek a *fő* utótag mellett gyakran szerepelnek hasonló névszerkezetekben, vö. pl. *Aszó-fő*, *Áj feje* (HOFFMANN 2010: 122).

4.8. Amint azt korábban láttuk, KNEZSA ISTVÁN a Heves megyei *Debrő* (ma Al- és Feldebrő) nevét is az itt tárgyalt etimológiai bokorba sorolta, s ezt is — a többi névhez hasonlóan — magyar képzővel alakult névnek tartotta, azt azonban nem említette, hogy mely képző jelenlétére gondolt (1947–1949: 8). A név történeti adatai meglehetősen egységes képet mutatnak: 1219/1550: *Debrev*, 1271/1284: *Debreu* (Gy. 3: 77–8), 1352: *Debreu* (Cs. 1: 60), 1396: *Debrev* (Sugár 71), 1459, 1464: *Debrev* (Cs. 1: 52), és kivétel nélkül [*dēbrō*] hangalakra utalnak. LIPSZKYNél emellett még *Döbrő* formát is találunk (Rep.), ma azonban csak *Dēb-*

rő alakban él a helybeliek nyelvében (HMFN. 2: 15, 24). *Debrő-völgy* nevet ismerünk nem messze az itt említett Al- és Feldebrőtől: Heves megyében Egerbaktán neveznek így egy völgyet (ugyanilyen adatai vannak a 19. században is), amelyben egy „víz által kimosott mély árok” a *Debrő-völgyi-árok* nevet viseli (HMFN. 1: 133).

Az eddig elemzett nevekben kivétel nélkül azt láttuk, hogy a helynévképző előtt eredendően *é ~ ë* áll, s legfeljebb szórványosan tűnik fel ebben a helyzetben az *ö ~ ő* a 16. századtól kezdődően. *Debrő* neve viszont már a 13. század elején szóvégi palatális labiális magánhangzóval szerepel. A mai *-i* képzős formákban azonban *ë*- tövet találunk: *dëbrëi* (de emellett létezik *dëbrői* változat is), *Dëbrëi-föd* (HMFN. 2: 15, 24, 4: 266). Családnévként a történeti forrásokban jórészt *Debrey* alakban fordul elő, de van *Deobrei* és *Debröji*, sőt *Debry* alakváltozata is (RMCsSz.). A mai magyarországi családnevek között csaknem 300 *Debri* (*Debrey*) szerepel, valamint néhány *Debri* és *Debrő* s egy-egy *Debrői*, *Debrőy* (HJDÚ 2012: 232).

KNIEZSA elgondolása nyomán haladva a *Debrő* névben képzőként legfeljebb a kicsinyítő szerepű *-ő* jöhetne szóba (SZEGFÜ 1991: 242), ám ez egy *dëbré ~ dëbrë* szóalakhoz morfofonológiai okok miatt aligha járulhatott volna. KISS LAJOS magyarázata szerint „A *Debrő* hn. etimológiailag azonos a m. R. *debrő* 'széles, kiterült, lapos fenekű völgy' fn.-vel”, aminek előzményét a szlk. N. *debra* szóban látja (FNESz. *Feldebrő*). Ez az eredeztetés elfogadhatónak tűnik, de felveti annak a szükségességét, hogy a csak az utóbbi századokból adatolt *debre*, *debrő* szónak — amely az eddig elemzett nevek tanúsága szerint a középkorban is létezett — a korai történetével is foglalkozunk.

5. Az előzőekben áttekintett helynevek közül a *Debrey* első előfordulása a legrégebbi: 1113-ból adatolható. Ez azt mutatja, hogy a képzés alapjául szolgáló közszó, földrajzi köznévi ekkor már létezett a magyar nyelvben. A névadatok alapján ebben az időben [*dëbré*] formában hangozhatott. A szóvégi magánhangzó hosszúságát — ahogyan már utaltunk is rá — néhány adat helyesírási jellege is jelzi, másfelől viszont általános hangtörténeti ismereteink alapján is következtethetünk erre: a korai ómagyar korban szó végén csak felső nyelvallású rövid magánhangzók álltak, az *á*, *é* rövid párja nem fordult elő ebben a fonotaktikai helyzetben. Az *á*, *é* megrövidülése szóvégi helyzetben a 13. században indult meg, és a 14. században fejeződött be (BÁRCZI 1967: 166, E. ABAFFY 2003: 345–6). A szóból alakult képzős helynévi formákat ennek megfelelően *Debréj ~ Debrey*, *Debrégy ~ Debregy*, *Debréd*, *Debrés*, *Debren* alakban rekonstruálhatjuk. A képző előtt álló magánhangzó jellegét, hosszú vagy rövid voltát az befolyásolhatta egyrészt, hogy az adott nyelvjárásterületen milyen alakban volt használatos a kérdéses földrajzi köznévi, mivel — mint alább látni fogjuk — ez többféle alakban is bekerülhetett a magyar nyelvbe, másrészt pedig hathatott rájuk az azonos kép-

zövel alakult helynevek hangalakja is. Emellett pedig szerepet játszhatott az is, hogy a kérdéses földrajzi köznévi többféle alakban is bekerülhetett a magyar nyelvbe.

A szóvégi magánhangzó megrövidülése után a földrajzi köznévi [dēbrē] formában hangozhatott. A *Debrő* helynévi adataiból azonban arra következtethetünk, hogy a szónak létezett már a 13. század elején [dēbrō] változata is. A TESz. szerint a *debre*, *debrő* végződése „a kicsinyítő képzős szavak hatását mutatja” (TESz. *döbör*). Nem tagadva, hogy a nyelv egy-egy elemének történetét az asszociatív alapú hatások egész sora befolyásolhatja akár egyidejűleg is, egy másik analógias változást talán még ennél is nagyobb valószínűséggel tehetünk föl.

Ebben a korban jellegzetes volt ugyanis az olyan szóalakváltozatok megléte, amelyek szóvégi *ő* ~ *é* magánhangzó-megfelelést mutattak: *erdő* ~ *erdé*, *fő* ~ *fé*, *mező* ~ *mezé*. E nominatívuszi formák különböző tőváltozatokból állandósultak, s az *ő* ~ *é* megfelelést ma is számos lexikalizálódott tőalakváltozat (pl. *idő* ~ *idén*), illetve nyelvjárási forma örzi (a fenti példákhoz lásd pl. az ÚMTsz. adatait, a jelenség nyelvtörténeti hátteréhez pedig: BÁRCZI 1958: 36–8, BERRÁR 1968: 224–6, SÁROSI 1991: 186, 2003: 354–6). Emellett számolni kell azzal is, hogy a földrajzi köznevek között meglehetősen sok — főképpen melléknévi igenévi eredetű — *ő*-re végződő szó van, s ezek szintén közrejátszhattak abban, hogy a *dēbré* mellett már a 13. század elején létezett az *ő* végű *dēbrō* változat is.

A *dēbré* ~ *dēbrō* ~ *dēbrē* földrajzi köznévből alakult ómagyar kori helynevek adatai alapján a közszóra vonatkozóan az alábbi következtetések adódnak. A szó korán, már a 12. század előtt bekerült a magyarba, amit első, 1113-ból való helynévi alkalmazása mutat. A földrajzi köznévi a magyar nyelvterület nagy részén ismert lehetett (ehhez lásd az ide kapcsolható helynevek területi viszonyait bemutató térképet az írádom végén, amelyen az ómagyar korból adatolható helynevek félkövér szedéssel szerepelnek, az alakváltozataik pedig zárójelben), mivel a belőle alakult helynevek a Dunántúlon (a déli és a középső részén), a Felvidéken (a nyugati és a keleti részén, de még a Mátra déli lábánál is), valamint Észak- és Dél-Erdélyben is megtalálhatók. Széleskörű ismertségét közvetve az is mutatja, hogy a helynévadásnak többféle modellje is épült rá: helynévként alkalmazták önmagában, névképző formáns nélkül (*Debrő*), többféle helynévképzővel (*Debréj*, *Debrégy*, *Debréd*, *Debrés*, *Debren*), valamint összetételben is (*Debre-fő*). Ebben a tekintetben hasonlóságot mutat például az ugyancsak szláv eredetű *halom* földrajzi köznévi, amely hasonló módon vett részt a régi magyar helynévadásban (*Halom*; *Hal mágy*, *Hal maj*, *Hal mi*, *Hal mod*, *Hal mos*, *Hal mosd*). Míg ez utóbbi azonban gyakran feltűnik a földrajzi köznevek jellegzetes szerepében, kétrészes helynevek második névrészeként (*Szeghalom*, *Terem-halom*, vö. KMHsz. 1.), a *debre* ~ *debrő* ilyen funkcióját nem tudjuk kimutatni.

Az ómagyar korban már létező magyar földrajzi köznévi szláv forrásaként — a fent bemutatott helynévi adatok szóföldrajzi értékelése alapján — a szlovák nyelv-

vet, illetve a kelet-szlovák nyelvjárást megjelölni aligha lehet. Sokkal inkább arra gondolhatunk, hogy a honfoglalást követően a Kárpát-medencében élő, kései őszlávot beszélő népesség nyelve lehetett a magyar szó forrása. (A szláv nyelvek differenciálódásának ilyen értelmű felfogásához lásd ZOLTÁN 2012: 420–1.)

A szó egykori jelentése egyfelől a magyar közszói adatok, kisebb mértékben a tulajdonnévi előfordulások, másfelől pedig — az elsősorban a magyarral közvetlenül érintkező — szláv nyelvekbeli jelentései alapján következtethetünk. A szláv nyelvekben főképpen térszinformanévként szerepel: 'üreg, vízmosásos mélység', 'szakadék', 'szurdok' értelemben, de erdőt is jelöl: 'sűrűség, rengeteg', 'erdős hegyszoros' (TESz. *döbör*). Mint korábban láttuk, a magyar köznévi újabb kori adatai is térszinformára vonatkoznak, eszerint a szó leginkább 'mélyedés; völgy; vízmosás' jelentésben szerepelhetett a régiségben.

Ezek alapján helynévként elsődlegesen természeti neveket alkothattak belőle: a fenti idézett középkori adatok közül ilyen a *Debre-fő* és a *Debrej* s esetleg még a *Debregy* (*Debród*) és a somogyi *Debreg* (*Debréd*) egy-egy említése. A többi névadat település megnevezéseként szerepel: a természeti nevekből (domborzati nevekből, víznevekből, erdőnevekből stb.) alakult helységnevek azonban az egyik leggyakoribb és talán egyik legősibb típusát képviselik a településneveknek.

Az itt vizsgált földrajzi köznévi az újabb korból adatolható helynevekben is megtalálható. (Ezeket az alábbi térképen normál szedéssel tüntettem fel, az esetleg feltehetően személynévi eredetűeket azonban kihagytam közülük.) Ezek keletkezési korát pontosabb adatolás híján nem tudjuk meghatározni, de akadhatnak közöttük akár a középkorig visszavezethető nevek is.² Az itt tárgyalt nevek többségétől fonotaktikai tekintetben eltérnek a *Döbör* jellegű, CVCVC hangszerkezetű nevek, amelyek — egy-két *Deber* kivételével — a Dunántúlon csoportosulnak. E nevek háttérében a *debre* ~ *debrő* köznévi *deber* ~ *döbör* változata állhat, amely a területi elterjedtség alapján is nagy valószínűséggel a szlovén *debèr* 'szakadék, vízmosásos mélység' (TESz. *döbör*) átvétele lehet. Ugyanez a forma a nyelvterület keleti részén is megjelenik (*Deber alja*), s elképzelhető, hogy még további, a képző előtt rövid magánhangzót mutató nevek (*Debrek*, *Debren*) létrejöttében is szerepet játszott. Ez arra utal, hogy a kérdéses földrajzi köznévi a magyarba többszörösen is átkerülhetett, s ennek megfelelően a nyelvterület különböző részein eltérő alakokban volt használatos. Ezt a különbséget a belőle alakult helynevek mellett a közszo korábban idézett újabb kori előfordulásainak hangalaki változatai is világosan jelzik.

6. Reményeim szerint a fenti vizsgálatok némileg tovább lendítették az itt tárgyalt közszo és a belőle származó nevek alaposabb megismerésének az ügyét oly módon, hogy egyrészt feloldották a szakirodalom néhány e téren mutatkozó el-

² A mikrotoponimák olykor igen szívós fennmaradását számos helynévi igazolja (lásd pl. HOFFMANN 2010: 150–1).

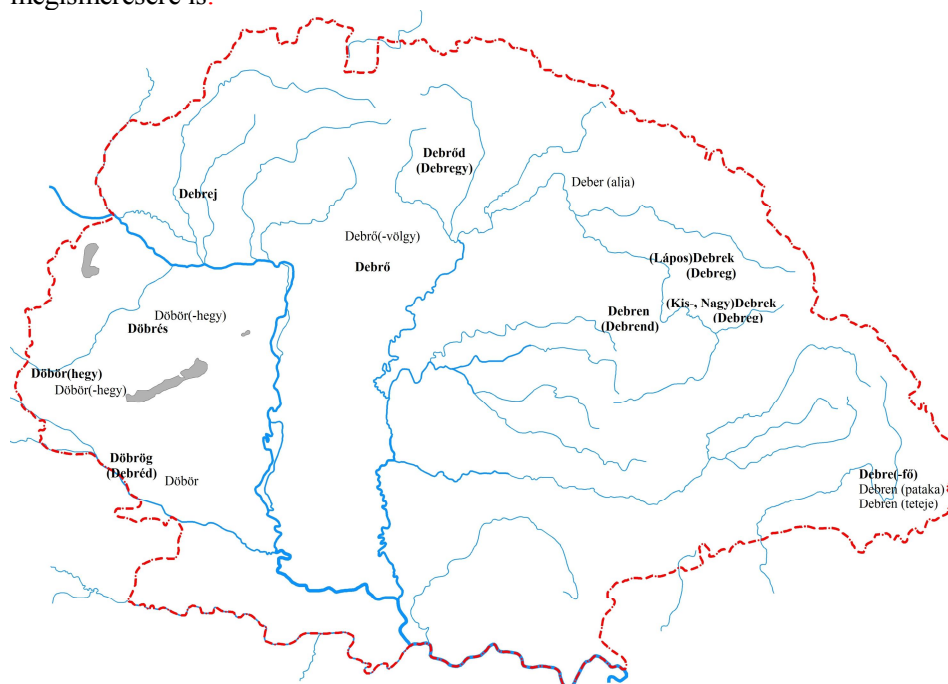
lentmondását, másrészt pedig talán új ismereteket is hozzátettek e kérdést illetően az eddigi tudásunkhoz. Ám a kutatómunka — ahogyan az általában lenni szokott — számos megoldásra, továbbgondolásra, feldolgozásra váró problémát is elének hozott, amelyek feltárására ennek az írásnak a keretében többféle ok miatt sem vállalkozhatom. A továbbvivő szálak közül azonban szeretném kiemelni az általam legfontosabbnak tartottakat.

Az idetartozó nevek vizsgálati lehetősége nagy mértékben a rendelkezésünkre álló adatok mennyiségétől függ mind a régebbi, mind pedig az újabb korokra vonatkozóan. A fenti elemzéshez én magam azokat a forrásokat használtam fel, amelyek jól kezelhető névmutatóval is el vannak látva. A figyelembe vett munkák köre így is meglehetősen bőséges volt, de nem kevés forrásközlést mutató híján kénytelen voltam figyelmen kívül hagyni. E probléma rámutat a nagy méretű kompendiumok, adattárak, adatbázisok fontosságára is, amelyek nélkülözhetetlenek az ittenihez hasonló, nagy névanyagot igénylő munkában. Az így vizsgálatba vonható anyag mennyisége — részben a digitális kultúra elterjedésével együtt — folyamatosan és egyre gyorsabban gyarapodik, ami reményt ad arra, hogy akár viszonylag rövidebb időn belül is az itt felhasznált források köre s így várhatóan az elemzésbe vonható adatok mennyisége is jelentősen bővülni fog.

Ugyanez a megállapítás érvényes a helynevekkel kapcsolatos családnevek körére is. Ezeket kevésbé szokás ugyan bevonni a helynevek történeti-etimológiai elemzésébe, úgy gondolom azonban, hogy a fentiek is azt mutatják: ez a nyelvi elemtípus is eredményesen felhasználható a helynév-rekonstrukció eszközeként. S ez nemcsak a családnevek keletkezési korára vonatkoztatható megállapítás, hanem érvényes a legújabb kori személynévanyagra is: a családnevek ugyanis archaikus jellegükből következően számos vonást megőriztek a keletkezésükkor fennálló nyelvállapotból. Fontos információval szolgálhat a családnevek régebbi és mai területi elterjedtsége is, noha tudjuk, hogy a népesség migrációja e téren igen sok, nehezen követhető változást hozott magával.

Abból, hogy az itt vizsgált magyar földrajzi köznévi szláv eredetű, jogosan következtethetünk arra is, hogy a szláv nyelvekben éppúgy alakultak belőle helynevek, mint ahogyan a magyarban is. Egyes nevek ide kapcsolása fel-felbukkan ugyan a szakirodalomban: KISS LAJOS a *Döbröce* nevet említi (FNESz.), VIRÁGH RÓZSA ide sorolja a *Debréte*, *Debrecen*, *Debercsény* neveket (1931: 29, 33), ez utóbbit GYÖRFFY is megerősíti (Gy. 3: 235), de ezek eredetének megítélése is igen vegyes képet mutat. Az e tekintetben szóba jövő Kárpát-medencei helynevek etimológiai felülvizsgálata nemcsak a fentiek esetében tisztázhat bizonytalan részleteket, és pontosíthat korábbi megállapításokat, hanem minden bizonnyal jó néhány további szláv eredetű helynévnek az e körbe való bekapcsolását is lehetővé teszi majd. Ezek etimológiájának újraértékelése a legújabb szláv nyelvtörténeti eredményeken kell, hogy alapuljon, s ugyanezt kell érvényesíteni az ezek háttérben álló szláv köznévek elemzésében is.

E szó- és névbokor magyar, illetőleg szláv közszói és tulajdonnévi képviselőinek tüzetes elemzése nemcsak a szláv–magyar kapcsolatok újabb részleteire világíthat rá, hanem lehetőséget ad az egyes nyelveken belüli folyamatok pontosabb megismerésére is.



1. ábra. A debre, debrő, deber földrajzi köznévből alakult magyar helynevek.

Irodalom

- E. ABAFFY ERZSÉBET (2003), Az ómagyar kor. Hangtörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 301–51.
- Ballagi = BALLAGI MÓR, *A magyar nyelv teljes szótára I–II*. Bp., 1867–1872.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *Magyar történeti szókantán 1. A szótövek*. Bp.
- BÁRCZI GÉZA (1967), Hangtörténet. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 95–180.
- BEKE ÖDÖN (1905), *A pápavidéki nyelvjárás*. Nyelvészeti Füzetek 17. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1997), *Tokaj és kapcsolt nevei*. In: *Nyíri Antal kilencvenéves*. Szerk. BÜKY LÁSZLÓ. Szeged. 29–36.
- BENKŐ LORÁND (2004), Az ómagyar kori *-j, -aj, -ej* helységnévképző. *MNy.* 100: 406–19.
- BÉNYEI ÁGNES (2012), *Helynévképzés a magyarban*. Debrecen.
- BERRÁR JOLÁN (1968), A szóelemek alaktörténete. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 212–35.

- BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei I–II.* Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982–1983. CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS, *A magyar nyelv szótára.* Pest, később Bp., 1862–1874.
- Cs. = CSÁNKI DEZSŐ, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III., V.* Bp., 1890–1913.
- DHA. = *Diplomata Hungariae Antiquissima.* Vol. I. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- EgyhEml. = *Egyháztörténeti emlékek a Magyarországi hitújítás korából I–V.* Szerk. KARÁCSONYI JÁNOS–KOLLÁNYI FERENC. Bp., 1902–1912.
- EO. = *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlésezi JAKÓ ZSIGMOND. Bp., 1997.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár I–II.* Bp., 1914–1944.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2004), A *Pokaj* helynév eredete és az ómagyar kori *-j ~ -aj/-ej* helynévképző. *MNy.* 100: 75–9.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2005), Feltevések és magyarázatok *j* végű Árpád-kori tulajdonneveinkről. *MNy.* 101: 454–61.
- Fényes Elek (1851), *Magyarország geographiai szótára, melyben minden város, falu és puszta, betűrendben körülményesen leíratik I–IV.* Pest, 1851.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II.* Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- N. FODOR JÁNOS (2002), *A Tiszakönyök családnevei 1560-ból.* Bp.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV.* Bp., 1963–1998.
- H. = *Hazai okmánytár I–V.* Kiadják: NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr, 1865–1873. *VI–VIII.* Kiadják: IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Bp., 1876–1891.
- HAJDÚ MIHÁLY (2012), *Újmagyarkori családneveink tára. XVIII–XXI. század. I. Adatok.* Bp.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911), *A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben.* Nyelvészeti Füzetek 66. sz. Bp.
- HMFN. 1. = *Heves megye földrajzi nevei 1. Az egri járás.* Közzétette: PELLE BÉLÁNÉ. *MNyTK.* 125. sz. Bp., 1970.
- HMFN. 2. = *Heves megye földrajzi nevei 2. A Füzesabonyi járás.* Szerk. PELLE BÉLÁNÉ. *MNyTK.* 144. sz. Bp., 1975.
- HMFN. 4. = *Heves megye földrajzi nevei 4. A Gyöngyösi járás, Hatvan és környéke, Eger.* Közzétette: PELLE BÉLÁNÉ. *MNyTK.* 181. sz. Bp., 1988.
- Hnt. = Helységnevtárak az alábbi évekből: 1877, 1893, 1898, 1900, 1907.
- HOFFMANN ISTVÁN (1975), *Tapolcafüldő földrajzi nevei. Stúdium (A KLTE tudományos diákköreinek kiadványai)* 6: 5–40.
- HOFFMANN ISTVÁN (1984–1985), A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *MNyj.* 26–27: 103–14.

- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2013), *Mikrotoponímiai vizsgálatok I. Tapolcafő helynevei*. Debrecen.
- HORNÝÁNSKY, VICTOR (1858), *Geographisches Lexikon des Königreichs Ungarn*. Pest.
- HORVÁTH ENDRE (1906) *A bakonyalji nyelvjárás*. Nyelvészeti Füzetek 34. sz. Bp.
- JANITSEK JENŐ (2008), *A háromszéki Székföld jelenkori és történeti hely- és családnevei*. MND. 201. sz. Bp.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abaúj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- KNIEZSA ISTVÁN (1942), *Erdély víznevei*. Kolozsvár.
- KNIEZSA ISTVÁN (1947–49), *A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei mint nyelvi (nyelvjárás) emlékek*. MNny. 6: 3–50.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KNIEZSA ISTVÁN (1955), *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2*. Bp.
- LIPSZKY, Mappa = LIPSZKY, JOANNES, *Mappa generalis regni Hungariae*. Pesthini, 1806.
- LIPSZKY, Rep. = LIPSZKY, JOHANNES, *Repertorium locorum objectorumque in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et Confiniorum Militarium magni item principatus Transylvaiae occurrentium I–II*. Budae, 1808.
- L1 = Kataszteri iratok. MOL. S 79.
- L2 = Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Határjárások (Metales). VeML. IV. 1. o.
- L3 = Veszprém vármegye nemesi közgyűlésének iratai. Osztálylevelek (Divisionales) VeML. IV. 1. k.
- L4 = Gyűjtemények. Mohács előtti oklevelek gyűjteménye. VeML. XV. 1. Tsz.
- L5 = Veszprém Vármegye Törvényszékének iratai. Polgári perek. VeML. IV. 3. a.
- L6 = Gyűjtemények. A veszprémi Bakonyi Múzeum történelmi iratgyűjteménye. Vecse szék jegyzőkönyvei. VeML. XV. 2.
- L7 = Gyűjtemények. A veszprémi Bakonyi Múzeum történelmi iratgyűjteménye. Tapolcafő községre vonatkozó iratok. VeML. XV. 2.
- L8 = A győri káptalan bevallási jegyzőkönyvei. A győri káptalan országos levéltára Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárában.
- L9 = Püspöki levéltár, Győri Egyházmegyei Levéltár.
- L10 = Urbaria et Conscriptioes. MOL.
- MELICH JÁNOS (1903–1905), *Szláv jövevényszavaink I/1–2*. Bp.
- MIKLOSICH FERENC (1882), *A magyar nyelvbeli szláv szók*. Nyr. 11: 161–9.
- MIKLOSICH, FRANZ (1884), *Die Slavischen Elemente im Ungarischen*. Wien.
- MIKOVINY = *Mikoviny Sámuel megyei térképei II*. Közzéteszi BENEDEFY LÁSZLÓ. Bp., 1976.
- MoFnT. 2. = *Magyarország földrajzinév-tára II. Veszprém megye*. Bp., 1978.
- MOL. = *A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára*.

- MOÓR, ELEMÉR (1936), *Westungarn im Mittelalter im Spiegel der Ortsnamen*. Szeged.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar Tájszótár I–II*. Bp., 1893–1901.
- NAGY, LUDOVICUS (1828–1829), *Notitiae politico-geographico-statisticae in clyti regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum I–II*. Budae.
- RÁCZ ANITA (2007), *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára*. Debrecen.
- REUTER CAMILLO (1973), Tájnyelvi szógyűjtés. *Nyr.* 97: 332–42.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század*. Bp., 1993.
- SÁROSI ZSÓFIA (1991), A névszótövek. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 160–87.
- SÁROSI ZSÓFIA (2003), Morfématörténet. In: *Magyar nyelvtörténet*. Szerk. KISS JENŐ–PUSZTAI FERENC. Bp. 129–72.
- SCHWARTZ ELEMÉR (1927), A vizek és a helységnevek Nyugatmagyarországon. *MNy.* 23: 219–28.
- SMFN. = Somogy megye földrajzi nevei. Szerk. PAPP LÁSZLÓ–VÉGH JÓZSEF. Bp., 1974.
- STANISLAV, JÁN (1948), *Slovenskú juh v stredoveku I–II*. Turčiansky Sv. Martin. 1948.
- Sugár = SUGÁR ISTVÁN, *Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban (1245–1521)*. Miskolc, 1980.
- SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–255.
- SZSZMFN. 2. = *Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2. A Fehérgyarmati járás földrajzi nevei*. Szerk. KÁLNÁSI ÁRPÁD. Debrecen, 1984.
- SZSZMFN. 4. = *Szabolcs-Szatmár megye földrajzi nevei 2. A Mátészalkai járás földrajzi nevei*. Szerk. KÁLNÁSI ÁRPÁD. Debrecen, 1989.
- TAVASSY MÁRIA (1891), Tájszók. Komárom megyeiek. *Nyr.* 20: 479.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.
- TNyt. = *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp., 1991.
- TÓTH VALÉRIA (1997), Vizsgálódások a korai ómagyar kor képzett neveinek körében. *MNyj.* 34: 147–70.
- TÓTH VALÉRIA (2008), *Településnevek változástipológiája*. Debrecen.
- Tsz. = *Magyar Tájszótár*. Buda, 1838.
- T1 = Comitatus Wesprimiensis Jussu Inchytorum Statum, Ordinum Geographice delineatus Gerlisch János. 1797. VeML. T 354.
- T2 = Dorf Tapolczafő in Ungarn Oedenburger district. 1854. MOL. Kataszteri térképek. S 78. 296. téka.
- T3 = Administrativ- und General-Karte des Königreiche Ungarn... 1858. MOL. S 12. Div. 12. No. 69: 2.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár I–V*. Főszerk. B. LŐRINCZY ÉVA. Bp., 1979–2010.
- VARSÍK, BRANISLAV (1964–1977), *Osídlenie Košickej kotliny I–III*. Bratislava.

- VeMFN. 4. = *Veszprém megye földrajzi nevei 4. A Veszprémi járás*. Szerk. BALOGH LAJOS–ÖRDÖG FERENC–VARGA MÁRIA. MNyTK. 194. sz. Bp., 2000.
- VeML. = A Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára.
- VERESS ENDRE (1918), *Báthory István lengyel király udvari számadáskönyveinek Magyar- és Erdélyországi adalékai. 1576–1586*. Fontes Rerum Hungaricum 3. sz. Bp.
- VeszprReg. = *Veszprémi regeszták. 1301–1387*. Összeállította KUMOROVITZ L. BERNÁT. Bp., 1953.
- VIRÁGH RÓZSA (1931), *Magyar helységnevek eredete*. Szeged.
- VMFN. = *Vas megye földrajzi nevei*. Szerk. BALOGH LAJOS–VÉGH JÓZSEF. Szombathely, 1982.
- ZOLTÁN ANDRÁS (2012), Kiss Lajos, a szlavista. *NyK*. 108: 418–26.

Bába Barbara

A földrajzi köznevek használatának speciális színtere: a középkori oklevélírói gyakorlat*

1. A földrajzi köznevek használatának a korai ómagyar korban speciális közege volt az oklevélírói gyakorlat. E lexémák ugyanis igen gyakran tűnnek fel helyek közszoí megjelöléseként — számos esetben a latin helyfajtajelölő elemekkel rokon funkcióban — magyar nyelven az oklevelek latin nyelvű szövegében. A földrajzi közneveknek ezért ezt a sajátos előfordulását érdemes részletezően feldolgoznunk, s nem haszontalan sorra vennünk azokat a jellegzetes szerepköröket, amelyekben ez a lexémacsoport jelentkezik.

Az oklevelek magyar nyelvű szövegei — különféle okok folytán — döntően tulajdonnevek (hely- és személynevek), de e források jelentős számban tartalmaznak a helyek említésével kapcsolatos közneveket is. A vulgáris nyelvű szavak latin szövegbe való beleszövése egész Európa korabeli oklevélírói gyakorlatára jellemző, ám míg a tulajdonnevek mint magyar nyelvű szövegelemek felkeltették a szakemberek figyelmét, az anyanyelvi közszoí elemek nyelvtörténeti hasznosításáról jóval kevesebb szó esett a szakirodalomban (vö. HOFFMANN 2004: 10, 12).

A latin nyelvű oklevelekben a magyar szövegek szereplését kutatóink más-más okokkal magyarázzák. Nyilvánvaló, hogy a tulajdonnévi szövegeknek a szövegben való magyar nyelvű felbukkanása — az európai minták követésén túl — az oklevelek jogbiztosító szerepével áll leginkább összefüggésben. A közszoíak és közszoí szerkezetek anyanyelvi beemelése azonban kevésbé magyarázható ezzel a körülménnyel. A magyar nyelvű szövegek megjelenését HOFFMANN ISTVÁN szerint az indokolhatja, hogy az oklevelek megszövegezésének folyamata olyan nyelvpszichológiai helyzetet teremtett, amelyben a nótáriusok nyelvi tudata állandóan két nyelv között mozgott. Ez pedig azzal járt együtt, hogy az oklevelek jogi rendeltetése miatt elengedhetetlenül szükséges nevek magyar nyelvű rögzítése mellett más elemek is beszüremkedtek a szövegbe magyar nyelvi használatukban. Ennek hátterében olykor a tudatos oklevélírói magatartás mellett tehát az oklevélíró nyelvi zavara is állhatott (2004: 12).

2. A helyet jelölő közszoíak közül két nagyobb szócsoporthat kell kiemelnünk mint olyat, amely nem ritkán jelentkezik az oklevelek szövegében magyar nyelven.

* A tanulmány az MTA–DE „Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport” programja keretében készült.

Az egyik ilyen preferált réteget a *f a n e v e k* jelentik, melyek magyar nyelven való oklevélbeli szereplését HOFFMANN ISTVÁN az alábbiakkal indokolja: „A középkorban, sőt még jóval később is a határok kijelölésében a fáknak — feltűnő és helyhez kötött voltak, viszonylagos állandóságuk és jó megjelölhetőségük miatt — fontos szerepük volt” (2004: 42). Azt illusztrálandó, hogy ez mennyire így van, és hogy a fák nevei milyen jellegzetesek helymegjelölő közszavakként az oklevelekben magyar nyelven is, álljon itt egy 1278. évi oklevél részlete, amelynek közlésekor a benne szereplő valamennyi magyar nyelvű adatot feltüntettem: *in berch ... in vallem Melpotok ... in eodem Melpotok vocato ... a. tulfā... de Melpotok ... a. cherfa ... ad l berch ... a. tulfā ... sub montem Kamenahora ... a-em tulfā ... a. berecune ... a. haasfa ... ad vallem potok ... ad fl-m Rechke ... fl-o Kuutfeupotoka ... a-es bykfa ... ad montem Kechkehat ... ad a-es tulfā ... ad a-es tulfā ... ad fl-m Kurtus ... a. bykfa* (Gy. 4: 265). Minthogy azonban a fanevek ilyen előfordulásai kapcsán a földrajzi köznévi szerep kizárható, a továbbiakban e szócsoporthal — noha ezek is sokféle tanulságot hordoznak magukban — jelen téma keretein belül nem szükséges foglalkoznunk.

A közszavak másik, az oklevelekben magyar nyelven gyakran előforduló rétege a *f ö l d r a j z i k ö z n e v e k* csoportja. A latin szövegben szereplő magyar és latin fajtajelölő közszoói elemek egyaránt a magyar szórványok szövegbe illesztését szolgálják, azokat tehát a beillesztési eljárások egy jellegzetes fajtájaként tarthatjuk számon (SZENTGYÖRGYI 2010: 40–1), ami azt is jelenti egyúttal, hogy a magyar nyelvű, közszoói státusú földrajzi köznevek funkciója az oklevelek latin szövegében valójában a fajtajelölő szerepű latin földrajzi köznevekével egyezik meg.

3. A magyar nyelvű szórványok vizsgálatakor döntő fontosságú az a kérdés, hogy ezek a magyar nyelvi elemek kiknek a nyelvhasználatát tükrözik. E kérdés kapcsán a helynévi szórványok és a közszoói helyjelölő elemek szocioonomasztikai értéke nem egyformán ítéltető meg. A helynévi szórványok az oklevelek jogbiztosító szerepéből adódóan ugyanis az adott közösség nyelvén kerülnek be az oklevelekbe, tehát a szóban forgó közösség nyelvhasználatát a legtöbb esetben minden bizonnyal hűen tükrözik, hiszen ehhez érdek fűződik. BÁRCZI GÉZA ezt azzal hozza összefüggésbe, hogy az oklevél szövegezői „a helyi formák megőrzésével elejét akarták venni annak, hogy később per esetén a helynév azonosságát vitatni lehessen” (1947: 89). Azt a feltevést, hogy a helynévi elemek a helyi nyelv- és névhasználatból valók, az a körülmény is magyarázza, hogy a helyekre vonatkozó információkat, azok megnevezéseit nyilvánvalóan helybeli személyek szolgáltatották a szemlét végző megbízottaknak (1947: 88).

Ezzel szemben a magyar földrajzi köznévi helyjelölő elemek a latin fajtajelölő lexémák szerepében tűnnek föl (például 1263: *est iuxta quendam potok, qui wlgariter Scorinpotok nominatur*, ÁÚO. 11: 529), így sokkal inkább azt feltéte-

lehetjük, hogy azok az oklevélíró nyelvhasználatát közvetítik, ami persze akár egybe is eshet az adott közösségével. Ezt a feltevést az is megerősíti, hogy azokat a szavakat, amelyek az oklevélírók kevésbé tudatos magatartásának vagy hibáinak az eredményei — s a közszoói előfordulások mögött ezekkel a tényezőkkel is feltétlenül számolnunk kell —, az oklevélíró nyelvi lenyomataként tarthatjuk számon (HOFFMANN 2004: 13). HADROVICS LÁSZLÓ a latin nyelvű oklevelek magyar közszaivaival kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy a Horvátország és Szlavónia területéhez köthető oklevelek határjárásaiban számos földrajzi köznévszerepel magyar nyelven (például *bérc*, *séd*, *öttevény*), amelyek azonban szláv többségű területeken jövevénytiszavakként egyáltalán nem jellemzőek, s helynevek részeként is csak ritkán állnak. HADROVICS a jelenséget azzal magyarázza, hogy ezek az elemek legnagyobb részben feltehetően adminisztratív úton kerülhettek a latin szövegekbe (1970: 236), s ennek lehetőségét — vagyis az oklevél írójának nyelvi „beavatkozását” — magyar nyelvű területek határjárásai kapcsán is jó eséllyel vethetjük fel (vö. HOFFMANN 2004: 52). A földrajzi köznévi szórványokkal kapcsolatban tehát joggal feltételezik kutatóink ezen elemeknek az oklevélíró nyelvhasználatával való összefüggését.

4. Az oklevelekben magyar nyelven gyakran előforduló földrajzi köznevek szerepe esetenként a szóismétlés elkerülése is lehet, de még inkább arról van szó, hogy a közszoóként álló földrajzi köznevek a szemantikailag nem áttetsző nevek által jelzett helyek egyértelmű azonosítását szolgálják (SZENTGYÖRGYI 2010: 40–1, vö. még J. SOLTÉSZ 1979: 112). Ezt a szerepet ugyanakkor nyilvánvalóan a latin helyfajtajelölők is tökéletesen betöltik, nem véletlen, hogy azok jóval tipikusabbak is ebben a funkcióban.

A latin fajtajelölő elemek domináns megjelenését mutatja például egy 1255-ből származó oklevél: a latin közszoóval történő visszautalás benne ugyanis akkor is jellemző, ha a név tartalmaz magyar földrajzi köznévi elemet: 1255: *ad alium fluuium Zumulnukfew vocatum; et per eundem fluuium* (F. IV/2: 301), 1419: *Aque Wrhydawyse ... eadem aqua* (Oklsz. 377), sőt az egyébként ilyen szerepben nagyon is jellemző *patak* földrajzi köznévszerepel sem fordul elő közszoóként az oklevélben annak ellenére, hogy egyébként a név utótagjában is szerepel: 1255: *ad fluuium Borna potoka vocatum, et per eundem fluuium* (F. IV/2: 301). Az ilyen megoldások az oklevelek szövegeiben jóval gyakoribbak, mint a magyar földrajzi köznévi szerkezettel történő megfogalmazások.

Hogy miért jelennek meg mégis a magyar nyelvű elemek ugyanebben a szerepben, azt kutatóink többnyire a két nyelv közötti mozgással, vagyis a szövegek kevertnyelvűségével (hibrid szöveg voltával) indokolják (vö. BALÁZS 1989: 104). SZENTGYÖRGYI RUDOLF arra is felhívja a figyelmet, hogy a magyar és a latin közszoói elemek előfordulásában az egyes helyfajtákra vonatkozó bizonyos szabályszerűség is megfigyelhető. Az utak köznévi említése például inkább latin nyelven történik (2010: 40–1). Ezzel lehet összefüggésben az is, hogy egyes föld-

rajzi köznevek magyar nyelven önállóan sem közszóként, sem helynévként nem adathatók.

A latin anyaszövegben magyar nyelvű közszóként előforduló földrajzi köznevek többféle szerepben állhatnak: a) lehetnek egyrészt egy korábbi helynévi előfordulásra visszautaló helyfajtajelölő elemek (például 1263: *Scorinpotok ... eundem potok*, ÁÚO. 11: 529), b) állhatnak másrészt helynévi szórvány mellett közvetlenül magyarázó elemként a latin fajtajelölő szavak helyén (például [+1287]/XIV.: ad 1 *Bercz Agyagus bercz dictum*, Gy. 4: 79), és c) végül jelentkezhetnek a magyar földrajzi köznevek nem helynévhez kapcsolódóan is: ilyenkor pusztán egy hely köznévi megjelöléseként (például 1252: *Uenit ad vnum Berch*, OklSz. 63). A következőkben ezeket a szerepköröket mutatom be részletesen.

4.1. A latin alapszövegben a helyfajtajelölő közszói elemek tehát latinul és magyarul is állhatnak. A Tihanyi alapítólevél *nogut, kurtuelfa, aruk fee* típusú közszói szórványai például más oklevelekben rendre latinul jelentkeznek, például *ad magnam viam, arbor piri, ad caput rivuli* (vö. BALÁZS 1989: 103). Azok a földrajzi köznevek azonban, melyek tulajdonnevet helyettesítő, arra visszautaló funkcióban fordulnak elő, jellemzően latinul szerepelnek: pl. 1055: *balatin ... super lacum*, 1055: *tichon ... illa insula* (SZENTGYÖRGYI 2010: 40), így olyan esetre, amikor magyar nyelvű a visszautaló elem a szövegben, csak igen ritkán akadhatunk (de lásd pl. 1227: *Nerges berch ... eundem berch*, Gy. 4: 249). Azt, hogy az egyes visszautaló elemek olykor miért állnak mégis magyar nyelven, több tényező befolyásolhatja.

Bizonyos helyfajtákra kevésbé jellemző a visszautaló elemek magyar nyelven való szerepeltetése, az utak például rendszerint latinul állnak ebben a szerepben is, például 1235: *er quam de villa Donsuth venit Varadinum, et in eadem via* (F. III/2: 436). Gyakran egyazon oklevél szövegében is tapasztalunk e téren a helyfajták között különbséget. Egy 1263-ban kelt oklevélben például a *patak* földrajzi köznévi visszautaló elemként fordul elő: *est iuxta quendam potok, qui wlgariter Scorinpotok nominatur ... eundem potok*; az erdőnévre azonban a latin *silva* lexemával utal vissza az oklevél fogalmazója: *ad siluam Zaua, et eandem siluam* (ÁÚO. 11: 529). Az egri káptalan 1291-ben kelt bizonyáglevelében ugyancsak azt látjuk, hogy bizonyos helyfajtákra — így például a forrás- és az erdőnévre — csak latin fajtajelölők utalnak vissza: *fontem nomine Monoroskuth ... eodem fonte*; *siluam Bykes nomine, et eandem siluam*; más nevek kapcsán azonban megjelennek a magyar nyelvű visszautaló elemek, például: *Nogysyzpataka, et ubi eandem patak cadit ... et in eodem patak* (ÁÚO. 10: 53–6). Az ilyen oklevélrészletek tanulmányozása során azonnal szembetűnik azonban az a tényező is, hogy a magyar nyelvű visszautaló elem használatakor a név előtt megjelenő fajtajelölő elem is magyarul áll, a latin visszautaló elemek feltűnése pedig rendszerint akkor következik be, ha a nevet latin fajtajelölő elem magyarázza.

Úgy tűnik, hogy maga a névstruktúra is befolyásolhatta némelyest a visszautaló lexéma megválasztását. A fent említett 1263-ból származó oklevélben ugyanis az is feltűnik, hogy a *patak* rendszerint akkor áll a szövegben visszautaló elemként, amikor korábban ugyanilyen névrészt tartalmazó víznév (és előtte esetleg ugyanilyen magyar fajtajelölő elem) szerepel: *est iuxta quendam potok, qui wlgariter Scorinpotok nominatur ... eundem potok* (ÁÚO. 11: 529). Hasonló visszautaló szerepben a *patak*-ot igen gyakran megtaláljuk más oklevelekben is (például [1240]/[1240]: *in altum iuxta Rithonich potoka et transit illud potok*, Gy. 1: 810, 1334: *iuxta rivulum Balahtpataka superius viam ... in eodem Patak transeundo*, Gy. 1: 763, 1245/1588: *ad Beredincha pathaka et per pathoka*, Gy. 2: 511). Azonos névrészt tartalmazó helynévre utal vissza egy helyen a *fok* (1211: *locum qui uocatur Harrangudfoca ... iuxta eundem foc*, ÁÚO. 1: 115), valamint többször a *bérc* lexéma is (1227: *que in hungarico Nerges berch nominatur et per eundem berch*, Gy. 4: 249, RESZEGI 2011: 74, 1296: *Ascendendo per Kyzzebirsch ... Per eundem Birch perveniet ad unum collem magnum*, OklSz. 64).

A földrajzi köznevet nem tartalmazó víznevekre azonban az 1263-as oklevélben a visszautalást a latin fajtajelölő elem biztosítja: *in riuum Cohinnich, et transiens eundem riuum* (ÁÚO. 11: 529). Azt, hogy a földrajzi köznevet nem tartalmazó nevekre általában latin fajtajelölővel történik a visszautalás, jól mutatják a következő oklevélrészletek is: 1262: *ad fluuium Harnad, et iuxta eundem fluuium* (ÁÚO. 8: 39), 1217: *ad vnum riuum qui vocatur Kutusd et per eundem riuulum* (ÁÚO. 11: 153), 1256: *et rivulum, qui nominatur Stergomla, et per eundem rivulum* (F. VII/4: 119). A fent idézett, 1291. évi oklevél szövegéből is kitűnik, hogy a nevek struktúrája miként hat az oklevélszavak közötti választásra. A *patak* földrajzi köznevet tartalmazó víznévre a *patak* földrajzi köznévről utal vissza (*Nogvyszpataka, et ubi eandem patak cadit ... et in eodem patak*), a *patak* földrajzi köznevet nem tartalmazó víznévre pedig latin fajtajelölő elem (*Sayo, et circa quendam arborem salicis exyt de eodem fluuiio*).¹

Bizonyos földrajzi köznevek (olykor az itt bemutatott tendenciáktól függetlenül is) lényegesen gyakrabban jelennek meg visszautaló szerepben, mint mások. Nem véletlen, hogy a szakirodalom ebben az összefüggésben elsősorban a *patak* és a *bérc* földrajzi köznevekkel foglalkozott, ezek ugyanis visszautaló elemként is a leginkább jellegzetes magyar nyelvű formák a latin nyelvű szövegekben. Az eddi-

¹ A *patak* földrajzi köznévről utal még a részben latinra lefordított névre is: *patak nomine patak Prepositi ... eandem patak* (vö. HOFFMANN 2004: 57). Az oklevélben mindössze egy helyen történik a visszautalás latin fajtajelölő lexémával *patak* utótagú névre, ráadásul ez esetben a név előtt szokásos fajtajelölő szó is magyarul szerepel: *ad quendam patak Sygypataka nomine, et in eodem meatu fluuii reuertitur* (ÁÚO. 10: 53–6, Gy. 2: 501). Láthatjuk azonban, hogy ezen a helyen genitívuszi alakban szerepel a *fluuius* latin fajtajelölő lexéma, amelynek használatát bizonyára a kérdéses grammatikai szerkezet indokolja.

giekben megfogalmazott „szabályszerűségeknek” ezek az előfordulások ráadásul gyakran ellent is mondanak.

A *patak* például olykor nemcsak az ugyanilyen névrészt tartalmazó víznévre történő visszautalásként szerepel, hanem előfordul az is, hogy a *patak* lexémát nem tartalmazó névre utal vissza (1299/XIV. sz.: *descendit in vallem, que vocatur Zarazorbow ... ascendit per ipsum potak ... per idem patak ascendit ad caput eius ... cadit in potak*, Gy. 2: 177) (vö. még HOFFMANN 2003: 668). A *bérc* esetében ugyancsak azzal szembesülünk, hogy a lexéma állhat visszautaló (és esetleg előreutaló) viszonyban más földrajzi köznévi utótagú névvel is (1338: *ad vnum Berch, Darabhege nuncupatum, et exeundo de ipsa semita in vertice ipsius ad partem orientalem eundo, in fronte eiusdem Berch descendit in fluuium Topul* (F. VIII/4: 365).

A visszautalás egy további típusát képviseli az az eset, amikor a magyar elem puszta földrajzi köznévi előfordulásra (közszóra vagy helynévre) utal vissza. Ilyen visszautaló szerkezetben áll például a következő oklevélrészletekben az *aszó*: 1314: *in loco Ozou ... 2 iug. in eadem Ozou valle* (OklSz. 36), a *bérc*: 1295: *in quodam Bech (Berch) ... in eodem Berch ... idem Berch* (F. VII/5: 528), a *berék*: 1252: *Ad vnum Beruk ... eodem Berek* (OklSz. 66), a *fertő*: 1211: *ad Ferteu ... ad aliud Ferteu* (ÁÚO. 1: 114) és a *holm*: 1315/1370/1752: *ad 1 holm ... ad alium holm* (Gy. 2: 77). Bizonyos esetekben a latin szövegkörnyezet segítségével jöhet annak eldöntéséhez, hogy az első előfordulás köznévi vagy tulajdonnévi státusú-e, így például az 1295-ös, *bérc*-et tartalmazó szövegrészlet *quodam* eleme arról árulkodik, hogy már az első *bérc* adat sem helynévi jellegű, ahogyan az 1252-ből adatolható *berék* előtt álló *unus* latin számnév is annak közszó voltát mutatja. A Tihanyi összeírásból adatolható *Fertő* kapcsán pedig annak következetes régiségbeli névhasználata folytán feltételezhetjük a tulajdonnévi jellegét (HOFFMANN 2004: 53–4). Ha azonban az első előfordulás tulajdonnévi jellegű, nem lehetünk biztosak abban, hogy a visszautaló elem köznévi vagy tulajdonnévi használatban áll-e az oklevélrészletben. Visszautaló elemként ugyanis helynevek is előfordulhatnak, például 1291: *ad Kukenespataka, et in eodem Kukenespataka* (ÁÚO. 10: 55).

4.2. A magyar nyelvű fajtajelölő elemek nemcsak visszautalásként, hanem közvetlenül a szórványok mellett, azokat magyarázó elemként is felbukkanhatnak. Az ilyen funkciójú elemek kétféle szerkezetben jelentkeznek. Az [+1287]/XIV.: *ad 1 Bercz Agyagus bercz dictum* (Gy. 4: 79) típusú előfordulásokat megnevezőszerű szerkezeteknek nevezzük. Ennek a magyar szórványok beillesztésére szolgáló jellegzetes megoldásnak az a lényege, hogy a latin szövegkörnyezet különféle lexikális elemek felhasználásával a kérdéses hely megnevezéséről tudósít, az adott helynevet nemcsak beleillesztve, de egyúttal ki is emelve a szövegkörnyezetből (HOFFMANN 2004: 38, 2010: 216). A másik struktúra ugyancsak a helynévi szórványok beillesztésére szolgál, de nem tartalmaz megnevezőszt: például 1332: *ad qd.*

Berch Gerfaberch (Gy. 3: 381). Minthogy azonban a kétféle szerkezet a magyar nyelvű földrajzi köznévi funkcióját tekintve nem mutat különbséget, a két struktúrát együtt tárgyalom, és csupán a földrajzi köznévi elemek szerepére vagyok tekintettel.

Az egyes földrajzi köznevek magyarázó elemként való használatában is tapasztalunk eltéréseket a helyfajták között. Az előbbieken látott visszautaló funkcióhoz hasonlóan ugyanis magyarázó elemként sem fordul elő magyar földrajzi köznévi elem az utak nevei vagy az erdőnevek mellett, ezt a szerepet latin fajtajelölő lexémák töltik be minden esetben, például 1334: tangit 1 publicam viam, que Zaazwt nuncupatur (Gy. 3: 337, 361), 1286: et silue Feketeu-Erdeu dicte (F. V. 3: 330).

Az ilyen szerkezeteket elemezve azt tapasztaljuk, hogy a fajtajelölő szerepű magyar nyelvű elem általában a név utótagjával megegyező földrajzi köznévi: pl. [+1287]/XIV.: ad 1 *Bercz Agyagus bercz* dictum (Gy. 4: 79), 1329: in latere 1 *beerch Kysakazto beerchy* (Gy. 3: 374), 1291: ad quidam *patak Sygpatak* nomine (Gy. 2: 501), 1334: intrat in quidam *potok Magapataka* (Gy. 2: 538), 1372/1377: Ad aliud *Er Tekereser nominatum* (Oklsz. 191). Az ebben a funkcióban gyakran előforduló földrajzi köznevek esetében az sem ritka ugyanakkor, hogy az adott köznévi elem a névben nem szerepel (HOFFMANN 2004: 57): ezt láthatjuk a *bérc* (pl. 1282: *quoddam beerch Kyslacus vocatam*, ÁÚO. 9: 343) és az *ér* kapcsán is több esetben (például 1372/1377: Ad *vnum Er Rakatyas nominatum* (Oklsz. 191), sőt az sem példátlan, hogy az utótag más földrajzi köznevet tartalmaz (pl. 1270/1387: *Unum berch Darabheg dictum*, Oklsz. 64, [1239]/1239: ad *patak Kekkektowa*, Gy. 2: 421).² Persze a *bérc* és a *patak* „oklevélszóként” való gyakori előfordulását tekintve mindez nem is meglepő, ám — mint látjuk — e funkcióban más földrajzi köznevek (például az *ér*) is előfordulnak.

A *bérc* földrajzi köznévi még egyazon oklevél szövegén belül is igen változatos szerepkörben jelentkezhet. Egy 1256-ban kelt oklevélben például első előfordulásaként pusztai földrajzi köznévi helynévként áll. Az adat helynévi státusát a tulajdonnevekre jellemző *nominatur* megnevezőszó használata valószínűsíti: 1256: ad *vnum monticulum, qui berch nominatur* (ÁÚO. 2: 267) (vö. HOFFMANN 2004: 54). A szövegben később többször is felbukkan a *bérc* lexéma, de már a latin fajtajelölő elemek helyén állva három különböző földrajzi köznévi utótagú helynevet

² További példák mindkét típusra: *patak*: 1315/1370/1752: ad 1 *potok Pastaaya vocatum* (Gy. 2: 77), *bérc*: 1238/1292: Versus siluam super *Beerch qui dicitur Zuhodol* (Oklsz. 63), 1265: Usque ad finem cuiusdam *Byrch qui uocatur Buckulese* (Oklsz. 64), 1265: Iuxta uiam super *Byrch Saturhygy* (Oklsz. 64), 1295: Peruenit in *quoddam berch Watulozoutu uocata* (Oklsz. 64), 1314: Sub or vnus parui *Berch Zakaduth vocato* (Oklsz. 64), 1327: Ad *vnum Berch Sumusmal dictum* (Oklsz. 64), 1346: Veniret ad *vnum beerch Ivanus auosa vocatum* (Oklsz. 64), 1398: Super *Berch kysnyarlew vocatum* (Oklsz. 65), *ér*: 1379: Vbi exit *vnum Er Sassas vocatum* (Oklsz. 191), 1381: Cadit in *vnum Er Kapus vocatum* (Oklsz. 191).

magyarázó, bevezető szerepben: 1256: ad vnum *berch*, qui vulgo *Eregeteuhi* vocatur ... ad vnum *berch*, qui vulgo *Humurozou* dicitur ... ad vnum *berch*, qui vulgo dicitur *Humucteteu* (ÁÚO. 2: 267–8). A középkori magyarországi latinban e lexéma oklevélszóként való viselkedését ezek a részletek meggyőzően igazolják.

Az előzményirodalom a magyar nyelvű magyarázó elemek között leginkább a *bérc* és a *patak* ilyen szerepét vizsgálta. A *bérc* és a *patak* — ahogyan a fenti példák is illusztrálják — valóban gyakran tölti be ezt a funkciót a latin szövegben. Az *ér* földrajzi köznév azonban szintén gyakori ebben a szerepkörben a 14. század második felében, pl. 1372/1377: Ad aliud *Er Tekerese* nominatum (Oklsz. 191), 1393/1446: Usque ad quoddam *Er* wlgo *Nager* dicto (Oklsz. 191–2), 1394/1446: Usque quoddam *Er* wlgo *Zortuser* dicto (Oklsz. 192). Minthogy a *bérc* és a *patak* kapcsán a szakirodalom e szavak jelentésének általánossá válásával hozza összefüggésbe a magyarázó funkciójú lexémaként való szereplésüket (vö. RESZEGI 2011: 74), az *ér* földrajzi köznév jelentésével kapcsolatosan is feltehetjük, hogy jelentése a 14. század második felében kiszélesedett. Ezt a feltevést az olyan példák még inkább megerősítik, amelyekben a helynevekben nem szerepel az *ér* lexéma, de fajtajelölő szóként mégis ez áll: pl. 1364: *Vnum Er Sarnyapathaka dictum* (Oklsz. 191). Fontos megemlítenünk, hogy — a leggyakrabban ilyen szerepben álló földrajzi közneveken túl — megtalálható ilyen minőségben még a *liget* (pl. 1243/1335: qd. *Lyget*, quod vocatur Borsodi Dubodel, Gy. 2: 533, 1427: Quoddam *lygeth* Cheres nominatum, Oklsz. 588), a *zátony* (például 1340/1389: Transit ad medium danubii ad quendam *zaton* vulgariter veytheh fuenye nominatur (Oklsz. 1112), a *sár* (például 1265: Profunda aqua *Saar* que vulgariter Evrem appellatur, Oklsz. 829, 1327: Ad paludem *Saar* Huzyusaar nominatum, Oklsz. 829) és a *fök* földrajzi köznév is (pl. 1468: Peruenissent ad quoddam *fök* Byskefoka vocatum, Oklsz. 254).

4.3. Magyar nyelvű közszoói elemek abban az esetben is előfordulhatnak az oklevelekben, ha a szövegben nincs helynévi megfelelőjük, vagyis az adott helyet az oklevél szövegezője pusztán közszóval jelöli meg. Ebben a funkcióban a magyar nyelvű helyet jelölő közszavak tehát nem helynévre utalnak vissza a szóismétlés elkerülése érdekében (amint teszik ezt az 1. típusban), és nem is helynevet magyarázó elemként állnak a latin nyelvű szövegben (mint a 2. típusban). Feltehetjük, hogy a megjelenésük az ilyen esetekben sokkal inkább az oklevelek kevertnyelvűségével magyarázható (RESZEGI 2011: 75).

A helynevektől függetlenül előforduló magyar földrajzi köznevek státusa eltér a helynevekre visszautaló, illetve azokat magyarázó elemekétől. Ezt az a körülmény mutatja leginkább, hogy ilyen funkcióban a más helyzetben közszóként nem adatolható helyfajták is (ritkán ugyan, de) előkerülnek, így például a 'fiatal, sarjadó erdő' jelentésű *eresztvény* helynévi szórványtól függetlenül közszóként áll a következő oklevélrészletben: 1234: iuxta *I Erezthwen* (Gy. 1: 476, ÁÚO. 11: 266).

Ezzel szoros összefüggésben az egyes földrajzi köznevek gyakoriságát elemezve azt tapasztaljuk, hogy tulajdonnévi megnevezéstől függetlenül, vagyis az egyes helyeket közsóként megjelölve jóval többféle földrajzi köznévről kerül elő a latin nyelvű oklevelekben, mint akár visszautaló, akár magyarázó elemként. Megtaláljuk például ilyen funkcióban az egyébként is rendkívül gyakori *bérc* (pl. 1252: Uenit ad *vnum Berch*, OklSz. 63) és *patak* (pl. 1275: ad *1 potok* et per ipsum potok, Gy. 2: 559) mellett a *fók* (1280: Peuenit ad arborem harast que est iuxta quoddam *fuk*, OklSz. 253), a *mocsár* (pl. 1293: Descendit in quoddam *mochar*, OklSz. 661), a *szurdok* (1267/1380: Ascendendo quoddam *zurduk* vel horhag, OklSz. 945), a *fertés* (pl. 1296: Cadit in *vnum fertes*, OklSz. 243), a *mezsgye* (pl. 1368: Per *unum mezde* versus eandem partem ad arbores ulmi, OklSz. 656), a *berek* (pl. 1252: Ad *vnum Beruk*, OklSz. 66), a *liget* (pl. 1243/1354: Deinde uadit ad *vnum liget*, OklSz. 588) és a *halom* (pl. 1310: ad *1 Holum* in t. arabili, Gy. 1: 114) földrajzi közneveket egyaránt. Ez a különbség azzal lehet összefüggésben, hogy míg a helyneveket magyarázó, illetve az azokra visszautaló elemek többnyire általánosabb jelentéstartalmú földrajzi köznevek, a helynévtől függetlenül álló lexémák latin szövegben való megjelenését ilyen megkötés nem korlátozza.

Ezzel együtt azonban azt is hangsúlyoznunk kell, hogy az itt példaként hozott pusztán földrajzi köznévi előfordulások egyike-másika helynévi státusú is lehet. A tulajdonnevektől függetlenül előforduló földrajzi köznevek esetében okoz ugyanis a leginkább nehézséget annak a megállapítása, hogy egy-egy oklevélrészletben közsói vagy tulajdonnévi előfordulások szerepelnek-e. A döntést segíthetik a földrajzi köznevek mellett álló latin névmások: a magyar elem közsói voltáról árulkodik többek között az 'egy bizonyos' jelentésű *quidam*, *quaedam*, *quoddam* névmás (1291: transit Danubium *quidam fuk*, Gy. 2: 389, vö. HOFFMANN 2004: 56, OklSz. 253) és az *unus* (*una*, *unum*) 'egy', valamint a *duo* (*duae*, *duo*) 'kettő, két' számnév (1295: Transit *vnum mochar*, OklSz. 661) (vö. még HOFFMANN 2004: 56).³

Ezekben a helyzetekben a magyar földrajzi köznévről valóban a latin szöveg jövevényszavaként viselkedik, amit az is jól mutat, hogy a magyar helyjelölő lexéma még latin jelzőt is kaphat (HOFFMANN 2004: 57), például 1315/1370/1752: descendit ad *1 siccum potok* 'száraz patak' (Gy. 1: 77), 1249: ad *siccum potok* 'ua.' (ÁÚO. 7: 292), 1271: In vno *siccum potok* vadit 'ua.' (OklSz. 753), 1279: Ascendit per aliud *minus potok* super arborem Berekenye 'kisebb patak' (OklSz. 753). Hasonló helyzetben megtaláljuk a *bérc*, a *szurdok* és a *liget* földrajzi közne-

³ A latin névmások és számnévek szintén az adott földrajzi köznévi előfordulás közsói jellegét mutatják a következő oklevélrészletekben: 1259: Uersus meridiem in *quodam berch* (OklSz. 64), 1337: intrat in *quidam pathak* (Gy. 2: 552); 1278: ad *vnum Zurduk* (OklSz. 945), 1369: Inde detinendo per *vnum Mezde* (OklSz. 656), 1252: Inde ascendit super *vnum Berch*, 1271: super quo stat *1 holm* (Gy. 1: 68), 1315/1370/1752: ad *1 holm* (Gy. 2: 77), 1276: Super *vnum atum holm* (OklSz. 341), 1348: supra ad *duo holm* (OklSz. 341).

vet is: 1343: Ad *altiozem Berch* 'magasabb bérc' (Oklsz. 64), 1487: Peruenissent ad *quoddam paruun Zwrdok* 'egy bizonyos kis szurdok' (Oklsz. 945), 1269: *paruun lyget* 'kis liget' (ÁÚO. 8: 251). A latin jelző és a magyar szórvány különös kapcsolatát mutatja egy helyen a *siccus* melléknév és annak magyar köznévvél, majd helynévvél való előfordulása: 1297: super vnum *siccum Potok*, quod vulgariter *siccum Prcsek* vocatur (F. VII/2: 252).

Bár a magyarországi latin nyelvbe jövevényelemként bekerült szónak elsősorban a gyakori használatú elemeket (például a már többször kiemelt *bérc* és a *patak* esetét) tekinthetjük, s a ritkább előfordulású lexémák felbukkanását inkább csak az alkalmi kevertnyelvűséggel magyarázhatjuk, túlzottan merev határokat mégsem célszerű kijelölni e jelenségek között. Néhány esetben ugyanis azt látjuk, hogy akár ez utóbbi földrajzi köznevek is valódi jövevényelemként viselkedhetnek. Erre mutatnak például az olyan előfordulások, amelyekben a köznevekre nem jellemző módon a földrajzi köznévi elemek latin esetragokkal ellátva jelennek meg, például 1256: per *vnam Malakam* (H. VII, 54). A helynevek körében azt látjuk, hogy mivel egyes vulgáris nyelvbéli nevek végződése tipikus latin nominatívuszi szóvégekkel esik egybe, olykor előfordulhat, hogy az oklevél fogalmazója azokat latin nevekként deklinálja (SZENTGYÖRGYI 2010: 39): 1075/+1124/+1217: in aquam *Sitouam*, ex utraque parte *Tize*, sunt piscine *Grane* (DHA. 1: 213, 216). Ismeretes, hogy bizonyos nevek (például a *Tisza*) esetében sokkal gyakoribb a latin megfelelő használata vagy a latin végződéssel való ellátás, ami nyilvánvalóan a latin nyelv magas presztízsertékével állhat összefüggésben (SZŐKE 2009: 155). Ennek alapján felvetődhet a kérdés, hogy a latin esetragokkal ellátott földrajzi köznévi előfordulások vajon nem tulajdonnévként értékelhetőek-e. Ez a feltevés azonban biztosan nem állja meg a helyét a már említett 1256-os *maláka* előfordulása kapcsán, az ugyanis az 'egy' jelentésű *unam* latin számnévvél áll, s ez egyértelműen közszoói jellegre utal. A *maláka* adatolható akkuzatívuszi formában latin jelzővel is: 1242: ad *nigrum Malakam* 'fekete maláka' (F. IX/7: 552), 1366: ad *nigram Malakam* 'ua.' (F. IX/6: 300), ami azt jelzi, hogy valamiféle, a latin szavakkal azonos értékű elemként használta — a *bérc* és a *patak* lexémákhoz hasonlóan — a középkori latin nyelvű oklevélírás. A *maláka* latin jelzőinek nem azonos deklinációban való ragozása azonban emellett egy újabb összefüggésre is felhívja a figyelmünket. Feltehetjük ugyanis, hogy a *maláka* elé ki nem tett latin fajtajelölőnek — azaz például a *fluuius*-nak — megfelelően áll második deklinációban az 1242-es forrásban a *nigrum* latin jelző. Ezzel szemben az 1366-ból származó oklevélben szereplő *nigram* alakot a latin első deklinációs *aqua* vagy *ripa* főnevekkel való egyeztetés magyarázhatja (vö. SZŐKE 2013: 73).

Azt a feltevést, mely szerint a *maláka* lexéma a magyarországi középkori latinság jövevényyszavaként viselkedhetett, az is erősíti, hogy a *maláka* földrajzi köznévi nemcsak ebben a funkcióban, hanem visszautaló elemként (például 1296: aquam *Malaka* dictam, per quam *quidem Malakam*, ÁÚO. 10: 231) és megneve-

zósós szerkezetekben is állhat esetraggal (például 1298: *ad unam malakam Valizka uocatam*, deinde uadit *ad aliam malakam Crazna uocatam*, ÁÚO. 10: 327). A *maláka* a BARTAL-féle szótár szócikkei között is szerepel, amiből szintén azt látjuk, hogy a szótár szerkesztője a lexémát — az oklevelekben feltűnően gyakran szereplő fajtákhoz hasonlóan (vö. MKLSz.) — a magyarországi középkori latin nyelv jövevényelemeként tartja számon (BARTAL 1901: 401, HOFFMANN 2004: 57–8).

Ugyancsak köznévek minősíthetjük a plurálisz akkuzatívuszi alakban lévő *metas*-hoz hasonló végződéssel ellátott *mezsgye* földrajzi köznevet a következő oklevélrészletben: 1391: *Possessionis sue metas seu mezdes destructas et anichilatas vidissent* (Oklsz. 656), a latin és a magyar (azonos jelentésű) közszót ugyanis a *seu* 'vagy' köti össze.⁴ Arra, hogy a *mezsgye* lexémát latin végződéssel látják el, további példákat is idézhetünk: 1372: *Per mezdem eundo peruenit ad metam terream* (Oklsz. 656). A *mezsgye* — a *patak*-hoz és *maláká*-hoz hasonlóan — ugyancsak kaphat latin jelzőt is: 1278: *Prima meta supra fontem in magna Mezde* (F. V/2: 435). A *mezsgye* földrajzi köznévet tehát több tekintetben is úgy viselkedik, ahogyan a latin szöveg magyar jövevényelemei szoktak.

5. Az oklevelek latin nyelvű szövegében magyar nyelven előforduló földrajzi köznevek típusainak, funkcionális kérdéseinek áttekintése után a közszói értékű magyar nyelvű földrajzi köznevek néhány különleges esetére térek még ki röviden. A magyar nyelven szereplő, helyneveket értelmező szavak közé sorolható bizonyos értelemben az első megközelítésben víznevek utótagjának tűnő *víz* lexéma is: az efféle használat ugyanis több esetben feltehetőleg ugyancsak az oklevélírók számlájára írható. A *víz* az Árpád-kor időszakában az esetek túlnyomó részében már létező víznévhez kapcsolódik, például *Ida* (1247/1331: *Yda*, Gy. 1: 92–3, 133, 138–9) ~ *Ida vize* (1332: *Idawyse*, Gy. 1: 91), *Hortobágy* (1067 k./1267: *Chartybak*, DHA. 1: 184) ~ *Hortobágy vize* (1261: *Hortubagyvize*, F. IV/3: 41), akárcsak a *patak* ~ *pataka* lexéma: *Torna* (1255: in *Thoruuam*, Gy. 3: 40, 111) ~ *Torna pataka* (1341/1347: *Turnapataka*, Gy. 3: 40, 125), s feltehetjük, hogy a kevés számú valós tulajdonnévi összetétel mellett a *víz* jobbára csak mint a helyfajtába sorolás eszköze jelenik meg a szövegben (GYÖRFFY 2011: 91). Az utótag az Árpád-korban a már létező víznevekhez birtokos személyjeles formában illeszkedik, de feltehetőleg bennük a birtokos személyjelnek csak helynévi formáns értéke van (GYÖRFFY 2011: 90). Szatmár megyei történeti nevek elemzése kapcsán KÁLNÁSI ÁRPÁD is arra a következtetésre jutott, hogy a *víz* az adatok egy részében nem tartozik valójában a névhez, s csupán a minősítés eszközeként van jelen (1996: 154, vö. még BENKŐ 1998: 154). TÓTH VALÉRIA Zala megye régi

⁴ Latin és magyar közszói elemek szinonim használatát a *seu* lexéma másutt is jelzi: például 1409–1414: *alveum sew fok* (DHA 1: 293, HOFFMANN 2004: 56), 1435: *In quodam Berch seu monticulo* (Oklsz. 65), 1276: *holm seu monticulum* (Oklsz. 341).

folyóvízneveit vizsgálva szintén kérdésesnek tartja a *víz* ~ *vize* lexéma névhez való tartozását. A *Sár-víz-patak* és a *Széles-víz-patak* nevek pedig véleménye szerint jól mutatják, hogy ha része is volt egykor a neveknek a *víz* elem, ez utólag elveszítette földrajzi köznévi szerepét, és ezért egészültek ki a víznevek újabb 'víz' jelentésű földrajzi köznévvvel (2003: 94).⁵ GYÖRFFY ERZSÉBET szerint ezek a formák elsősorban az oklevelek nyelvi arculatához tartozhatnak, s a beszélt nyelvet kevésbé jellemezheték. Az a körülmény azonban, hogy a mai névanyagban ugyancsak előfordulnak hasonló névvariánsok (pl. *Réka* ~ *Réka-víz* ~ *Réka-patak* ~ *Réka-árok*, BMFN. I, 680), mégiscsak e formák valós (alkalmi, esetleg állandó jellegű) használatára utalnak (GYÖRFFY 2011: 92).

A *víz* ~ *vize* utótagú szerkezetek létrejöttének egyik okaként azt jelölhetjük meg, hogy mivel az elsődleges nevek többnyire nem utaltak a denotátum folyóvíz jellegére, az oklevél fogalmazója az egyértelmű azonosíthatóság kedvéért használhatta mellettük fajtajelölőként a *vize* lexémát. Másrészt a *vize* utótag azért is állhat bizonyos víznevek mellett, hogy azok a közelükben fekvő azonos nevű település megnevezésétől elkülönüljenek, például *Gadna vize* (1320: *Ganna wize*, Gy. 1: 83, vö. 1320: *Ganna*, p., v., 1332–5/PR.: *Guana* ~ *Gamia*, Gy. 1: 83), *Tecső vize* (1336/1456: *Thechewyze*, Gy. 4: 412, 122, vö. 1336: civ. *Thechew*, Gy. 4: 122) (GYÖRFFY 2011: 90, BENKŐ 1993: 138). A többjelentésű helynevek esetében az oklevél-fogalmazók nagy gonddal igyekeztek latin fajtajelölő elemekkel is elkülöníteni az egyes névfajtákat, például 1256: circumdat *possessionis Neste* ... ad locum, ubi meatus *rivuli Neste* vocati (Gy. 1: 125), 1270/1272: *villa Cumlous* ... ad *rivum Kumlovs* (Gy. 1: 114), a latin fajtajelölők elmaradása ilyen helyzetben egészen kivételesnek minősül (vö. HOFFMANN 2004: 47).

A *víz* ~ *vize* lexéma oklevélbeli szerepéről összességében tehát azt állapíthatjuk meg, hogy az a legtöbb esetben valószínűleg csupán a minősítés eszköze volt. A mai névállományban jelen lévő hasonló jellegű névpárok megléte miatt ugyanakkor nem zárhatjuk ki egy-egy esetben a névrészként való használat lehetőségét sem. A *vize* lexéma közszoói szerepét azonban konkrétan is tetten érhetjük egy 1419-ből származó oklevélben, ahol a *Tisza* latin genitívuszi alakja mellett állva bizonyosan nem kétrészes név utótagjaként szerepel a *víz* földrajzi köznév, mivel a *Tisza* és a *Duna* víznév kétrészes nevek előtagjaként jobbra csak magyarul fordul elő: 1419: Vbi ipse *fluuius Thycie vize* wlgo Vzorew nominaretur (Oklsz. 1098) (vö. még BENKŐ 1998: 89). Az azonban, hogy magyar és latin fajtajelölő egyaránt szerepel az idézett szövegrészletben, azt jelzi, hogy a *víz* — bár nem a név része — mégsem egészen úgy funkcionál, mint más magyar fajtajelölő elemek.

⁵ GYÖRFFY ERZSÉBET (2011: 91) az Árpád-kor anyagából hoz egy hasonló példát: 1341/1347: *Hydegwypataka* (Gy. 3: 40, 125).

Ez a szövegszerkesztési eljárás nem egyedülálló jelenség: a kettős fajtajelölő elem használatát láthatjuk valószínűleg a Tihanyi alapítólevélbeli *alius locus kert hel nomine* megnevezőszerű szerkezetben is. HOFFMANN ISTVÁN a Tihanyi alapítólevélbeli *kert hel, petre zenaia hel rea* és az *oluphelr[e]a* szórványok kapcsán arra mutatott ugyanis rá, hogy azokban a *hely* lexéma esetleg csak mint fajtajelölő elem funkcionál (2010: 85), s a *reá* névutóhoz hasonlóan a magyar szórványok szövegbe illesztését szolgálja az alapítólevélben. BÁRCZI GÉZA a Tihanyi alapítólevélbeli *kert hel* szórványt szintén 'kert nevű hely', az *oluphelr[e]a* szórványt pedig 'Alap nevű hely' formában értelmezi (1951: 184). Csakhogy az *alius locus kert hel nomine* megnevezőszerű szerkezetben a latin *locus* fajtajelölő elem is benne foglaltatik. A *hely* és a *locus* magyarul és latinul való együttes szerepeltetése — csakúgy, mint az előzőekben látott *fluvius* és *vize* lexémák egyazon szórvány beillesztését szolgáló megjelenése — párhuzamba állítható a latin prepozícióknak és a magyar névutóknak az azonos szerkezetekben való előfordulásával, például *ad holmodi rea* vagy éppen a *hely* mellett is: *ad oluphelr[e]a* (HOFFMANN 2010: 24, 84–5).

A *hely* lexéma más oklevelekben is feltűnik ebben a szerepben. Szintén fajtajelölő elemnek tarthatjuk például a *Máté kendere helye* szórványban (1325: *Mathekenderehele*, t., Gy. 2: 574, 586), ahogyan az *András vejsze helye* előfordulás (1408: *Andrasweyzehele*, OklSz. 1076) és a *Bottermehelye* (1322: *Bothteremehele*, KMHsz. 1: 276) is feltehetően ezt a funkcióját őrzi a *hely* elemnek. A *Botterme* településnév adatai között ráadásul egyszerre vannak jelen a *hely* nélküli változatok az azt tartalmazó formákkal: 1322: *Bothteremehele* (KMHsz. 1: 276), 1323: *Boththeremi* ~ *Bothtereme*, p. (Gy. 1: 353), ami ugyancsak a *hely(e)* elem fajtajelölő szerepét támasztja alá.

6. A problémakör összefoglalásaként a következő megállapításokat tehetjük. A földrajzi köznevek közszei előfordulása feltehetően nem hozható összefüggésbe az oklevelek jogbiztosító szerepével, megjelenésük sokkal inkább az oklevélírók kevésbé tudatos magatartását, illetve azt a nyelvpszichológiai helyzetet tükrözi, amely a latin és a magyar nyelv közötti állandó közvetítésben nyilvánult meg. Bizonyos értelemben tehát véletlen, sőt az oklevélíró nyelvi zavarát mutató magatartásként értékelhetjük a magyar közszei elemek latin oklevélszövegbe való bekerülését. A magyar elemek latin közszei helyett való megjelenése azonban nem tipikus megoldás: a latin nyelvű helyfajtajelölő elemek a dominánsak minden ehhez köthető funkcióban. Ennél fogva a magyar elemeket leginkább az oklevél szövegezőjének a nyelvhasználatához köthetjük. A magyar földrajzi köznevek latin szövegbeli helyzetével kapcsolatos vizsgálatokat pedig ezek szerint nemcsak az oklevélírói gyakorlat időbeli és térbeli változatossága,⁶ de maguknak az oklevél-

⁶ HOFFMANN ISTVÁN szerint nemcsak az oklevelek számában, de magában az oklevélírói gyakorlatban is több módosulás következett be az Árpád-korban és a későbbiekben is (2004: 10).

szövegezőknek az eltérő gyakorlata is megnehezíti. A kétségtelenül meglévő esetlegesség ellenére azonban bizonyos tendenciákat mégis kitapinthatunk.

A visszautaló és a helynevek mellett magyarázó elemként használt magyar földrajzi köznevek kapcsán jól kirajzolódnak azok a tényezők, amelyek meghatározzák azt, hogy az adott közsői elem magyarul vagy latinul áll-e a szövegben. A választást (amennyiben beszélhetünk tudatos döntésről) minden bizonnyal befolyásolta egyrészt a megjelölt hely fajtája. Ezen kívül az oklevelek szövegezési eljárásait elemezve azt is megállapíthatjuk, hogy a magyar vagy a latin közszők előfordulása a név szerkezetével való bizonyos fokú összefüggést is mutathat: meghatározó lehet ugyanis az, hogy a név utótagja tartalmaz-e földrajzi köznevet, vagy sem. Vannak ugyanakkor olyan földrajzi köznevek, amelyek ezekben a szerepekben olyannyira elterjedtek (a *bérc* és a *patak* például feltétlenül ilyenek), hogy a név szerkezetétől függetlenül is állhatnak visszautaló és magyarázó elemként. A latin szövegben helynevektől függetlenül szereplő magyar közszők viszont eltérő sajátosságokat mutatnak a másik két típussal összevetve: ebben a szerepben ugyanis olyan helyfajtákat jelölő földrajzi köznevek is megjelennek, amelyek visszautaló vagy magyarázó elemként nem fordulnak elő a szövegben, s az egyes földrajzi közneveknek is szélesebb körét találjuk meg ebben a funkcióban.

Irodalom

- ÁÚO. = *Árpádkori új okmánytár I–XII*. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. Pest (később Bp.), 1860–1874.
- BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon*. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
- BÁRCZI GÉZA (1947), A történeti nyelvjáráskutatás. *MNy.* 43: 81–91.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék*. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BARTAL ANTAL (1901), *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae*. Condidit ANTONIUS BARTAL. Lipsiae.
- BENKŐ LORÁND (1993), Néhány víznevünk — és az Árpád-kori székelyek. *NÉ.* 15: 50–6.
- BENKŐ LORÁND (1998), *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról*. Bp. BMFN. = *Baranya megye földrajzi nevei*. Szerk. PESTI JÁNOS. Pécs, 1982.
- DHA = *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. I*. Redidit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- F. = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–II*. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae, 1829–1844.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV*. Bp., 1963–1998.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2011), *Korai ómagyar kori folyóvíznevek*. Debrecen.

- H. = *Hazai okmánytár I–VII*. Kiad. IPOLYI ARNOLD–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ. Győr–Bp., 1865–1891.
- HADROVICS LÁSZLÓ (1970), A magyar–délsláv együttélés onomasztikai kérdéseiből. In: *Névtudományi előadások*. Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. NytudÉrt. 70. sz. Bp. 235–9.
- HOFFMANN ISTVÁN (2003), Patak. In: *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KESZLER BORBÁLA. Bp. 664–73.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *HT*. 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen.
- KÁLNÁSI ÁRPÁD (1996), *Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük*. Debrecen.
- KMHsz. = *Korai magyar helynévszótár 1000–1350. 1. Abauj–Csongrád vármegye*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005.
- MKLSz. = *A magyarországi középkori latinság szótára I–*. Szerk. BORONKAI IVÁN–BELLUS IBOLYA–SZOVÁK KORNÉL. Bp., 1987–.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA, *Magyar oklevélszótár*. Bp., 1902–1906.
- RESZEGI KATALIN (2011), *Hegynevek a középkori Magyarországon*. Debrecen.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése*. Bp.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2010), Helynevek beillesztése korai latin nyelvű okleveleink szövegébe. *HT*. 5: 33–45.
- SZÓKE MELINDA (2009), A hiteleshelyi oklevelek helynévi szórványainak nyelvészeti használhatóságáról. *HT*. 4: 149–62.
- SZÓKE MELINDA (2013), A latin szöveg és a helynévi szórvány kapcsolata (Különös tekintettel a garamszentbenedeki apátság alapítólevelének latinizáló helyneveire). *HT*. 9: 57–76.
- TÓTH VALÉRIA (2003), A Zala vízgyűjtőjének régi folyóvíznevei. *NÉ*. 25: 89–94.

A megkülönböztető névelemek és az oklevélírói gyakorlat*

1. A vizsgálat célja

A családnevek kialakulásának vizsgálatára különböző forrástípusok (pl. birtok- vagy egyéb jogi ügyekkel foglalkozó oklevelek, összeírások, számadáskönyvek) névadatai állnak rendelkezésünkre. E forrástípusok eltérő céllal, más-más módon készültek, ezért egyes jellemző tulajdonságaik, köztük a személynevek lejegyzésének módja szempontjából is eltérnek egymástól. Közös sajátosságuk, hogy a hivatalosságnak valamilyen fokát képviselik, s már írott voltuknál fogva is eltérnek a korabeli élő névhasználatától. Az eltérés mértéke azonban különböző az egyes forrástípusokban: a legkisebb az összeírásokban, a legnagyobb pedig a jogi ügyletek különféle fázisait rögzítő oklevelekben. (Mindehhez bővebben lásd SLÍZ 2014.) Ezért az efféle oklevelek a legkevésbé alkalmasak a családnevek kialakulásának vizsgálatára; sajnálatos módon azonban éppen abból az időszakból, amikor megindult a megkülönböztető névelemek öröklődése, azaz családnévvé válása (14. század), nem áll rendelkezésünkre más típusú forrás. Korábban több írásomban is bemutattam már a 14. század első felének oklevélírói gyakorlatában jelentkező személynévszerkezetek tipikus és kevésbé tipikus felépítését s azt, hogy e szerkezetekből milyen következtetésekre juthatunk a családnevek kialakulása kapcsán (pl. SLÍZ 2008, 2009, 2012). A következőkben — a 14. század közepéről, illetve a 15–16. századból származó adatokkal is bővítve korpuszomat¹ — azt igyekszem feltárni, hogy az oklevelek személynévi adatai — fent jelzett hátrányuk, az élőnyelvi névhasználattól való nagyobb fokú eltérésük ellenére — hogyan használhatók a családnévtörténet e korai szakaszának vizsgálatára. Ennek során két nagyobb témára térek ki: egyrészt az élőszóbeli névhasználat megjelenésére a hivatalos írásbeliségben, másrészt a helynévi eredetű megkülönböztető névelemek hivatalos írásbeliségben való használatának és jelölésének néhány jellemzőjére.

2. Az élőszóbeli névhasználat jelentkezése a hivatalos írásbeliségben

A megkülönböztető névelemes szerkezeteknek a latin oklevélírói gyakorlatban kialakult típusai, melyeket a latin névkiegészítők alapján szokás *filius*-os, *dictus*-os,

* A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémiai Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

¹ A 14. századi korpuszom az „Anjoukori okmánytár” (A.) 1–6. kötetének anyagára épül.

de-s és *de generé-s* neveknek is nevezni, nem feleltethetők meg egyértelműen sem a HOFFMANN ISTVÁN által felállított személynév-elemzési modell (2008) kognitív-pragmatikai szempontú rendszerének, sem pedig a megkülönböztető névelemekből kialakult magyar családnevek jelentéstani-motivációs rendszerének (vö. N. FODOR 2008), hiszen míg azok valós névrendszereket írnak le, addig e kategóriákat formális szempontok alapján, mesterségesen hozták létre, ráadásul egy idegen nyelv grammatikájának megfelelően. Így az oklevelek névszerkezeteiben lévő ún. *dictus-os* nevek ugyan többnyire leíró vagy sajátosságjelölő nevek (pl. 1348: *Nicolaus dictus Butus*, A. 5: 183), de a *de-s* nevek szintén ide sorolandók; a *nexus*-nevek pedig két oklevélbeli típust is képviselnek: egyrészt a *filius*-ost valamely rokonhoz való tartozás kifejezésére, másrészt a *de generé*-set a nemzetséghez való tartozás jelzésére. Ami a családnevek jelentéstani-motivációs rendszerét illeti, a *dictus* számos jelentéstani-motivációs kategóriába tartozó — például a valamely néphez, népcsoporthoz való tartozást, a névviselő külső-belső tulajdonságát, társadalmi helyzetét, foglalkozását kifejező — megkülönböztető névelem kapcsolását is ellátta. Mivel e tanulmány célja a személynév írásban való megjelenítésének vizsgálata abból a szempontból, hogy mikor és hogyan lehet az írásbeli szerkezetekből a szóbeli névhasználatra következtetni, a továbbiakban az oklevélírói gyakorlat fenti négy kategóriáját veszem alapul.

Mint fentebb jeleztem, forrásaink közül a jogi ügyekkel foglalkozó oklevelek állnak a legközelebb a hivataloshoz egy, a forrás célját, illetve használati színterét tükröző skálán, melynek két végpontja a hivatalos és a magán. A 14. századi névszerkezetekben a hivatalosság a következő jellemzőkben figyelhető meg:

a) latin vagy latinósított, esetleg latin esetrágokkal ellátott egyénnévvaltozatok (pl. *Petrus*, *Adamus*, *Peteum*);

b) latinósított megkülönböztető névelemek, magyar toldalékaik helyett latin névkiegészítő elemekkel kapcsolva, ritkábban azok nélkül (pl. [*filius*] *Petri*, [*de*] *Agria*,² [*dictus*] *Niger*);

c) latin névsorrend (pl. 1353: *Johannes filius Gyula*, A. 6: 8);

d) a megkülönböztető névelemek kombinálása (pl. 1350: *Nicolaus dictus Ekus filius Thome de sub castro Budensi*, A. 5: 408);

e) latin kifejezések bekerülése a névszerkezetbe (pl. rangot, tiszteletet kifejező jelzők; szövegbeli visszautalást segítő elemek; deiktikus elemek; lásd pl. 1350: **magister** *Ladislaus filius quondam comitis Nicolai filii Danus*, A. 5: 398; 1351: **magistrum** *Nicolaum filium predicti Elley*, A. 5: 486; 1351: *Nicolaus filius Egidii de eadem Sumus*, A. 5: 520);

² Megjegyzendő, hogy a helynevek legalább olyan gyakran, sőt inkább gyakrabban szerepelnek e szerkezetekben magyarul, mint latinul. Azt, hogy milyen nyelven bukkannak fel e szerkezetekben, nem a személynév, hanem a helynevek oklevélbeli lejegyzésének számos tényező által befolyásolt korabeli gyakorlata alakítja. (Ehhez vö. HOFFMANN 2004.)

f) a megkülönböztető névelem helyettesítése visszaütéskor latin névmással (pl. 1351: *Nicolao filio Petheu ac Petro filio Andrea de eadem*, A. 5: 522).

2.1. Az élőszóbeli névhasználat jelentkezése az egyénnevekben

A fenti, tipikusnak nevezhető gyakorlattól való eltérés a kevésbé hivatalos irányba való elmozdulást jelent. Az egyénnevek terén ez megnyilvánulhat egyrészt a latin–görög eredetű nevek valamely magyar változatának az oklevélbe kerülésében, legyen az akár alapnév: *Barthalyus* (1345, A. 4: 496), *Moric* (1351, A. 5: 431), *Margith* (1352, A. 5: 573), *Sandur* (1352, A. 5: 616); akár képzéssel, elvonással vagy egyéb módon alakult névváltozat: *Kathus* (1346, A. 4: 556), *Mykow* (1346, A. 4: 565–6), *Gurk* (1346, A. 4: 577) stb. A magyar mellett más, nem latin nyelvű változatuk is bekerülhetett az oklevélbe: pl. *Gan* (1323, KárOkl. 53; vallon ’János’), *Nykul* (1351, A. 5: 536; német ’Miklós’), habár ez utóbbiak időnként szintén latinosítva jelentek meg: *Gihaninus* (1323, A. 2: 103), *Nyoklynus* (1352, A. 5: 576). Másrészt mivel a nem latin–görög eredetű neveket is gyakran latinizálták, ezek nem latinosított változatai is az élő névhasználatot jelzik: *Kokas* (1352, A. 5: 554, magyar), *Bulchu* (1344, A. 4: 441, török), *Herreh* (1352, A. 5: 633, német), *Wlchk* (1353, A. 6: 2, szláv).

2.2. Az élőszóbeli névhasználat jelentkezése a megkülönböztető névelekben

A megkülönböztető néveleknek az egyénnévhez kapcsolása egy oklevélben, mint tudjuk, még nem jelenti feltétlenül azt, hogy élőszóban is együtt használták őket. Így például egy *Ladislaus filius Thyuodori* (1353, A. 6: 7) adatból nem következik, hogy viselője **Tivadarfi* (vagy *Tivadar fia*) *László*-ként nevezte meg magát, illetve hogy környezete e néven tartotta őt számon; ugyanakkor nem is zárható ki e lehetőség. Amikor az egyénnévhez csak egyetlen megkülönböztető névelem kapcsolódik, többnyire elképzelhető, hogy az egyénnév melletti elem valóban használatot tükröz (természetesen hivatalosítva), tehát például a helynévi eredetű elem valóban használatos volt a személy megjelölésére élőszóban is, persze természetesen anyanyelven: *Petrus de Thur* (A. 5: 134–5) például valóban *Túri Péter*-ként volt ismert környezetében. Minél több megkülönböztető névelem kombinálódik azonban az oklevélbeli szerkezetben, annál kevésbé valószínű a szerkezetnek az élő névhasználattal való összekapcsolhatósága. Ezekben az esetekben ugyanis végképp nem tudhatjuk, vannak-e egyáltalán olyan megkülönböztető névelemek a szerkezetben, amelyeket bizonyos beszédhelyzetekben és kontextusokban valóban együtt használtak az egyénnévvel (azaz nem kizárólag a hivatalos írásbeliség termékei), és ha igen, melyek ezek.

2.2.1. A *dictus*-szal kapcsolott névszerkezetek kivételnek számítanak abból a szempontból, hogy e latin kifejezés jelentésénél fogva (’valaminek vagy valamilyennek mondott’) köztudottan világosan utal arra, hogy az ezzel bevezetett névelemet ténylegesen használták a mindennapokban az egyén

megnevezésére. Az ilyen névelemek gyakran eleve anyanyelven kerültek be az oklevelekbe, de még a jelentős mennyiségű latinra fordított névelem is egyértelműen jelzi, hogy anyanyelvi eredetjük valóban használatos volt, így ezek is szolgálhatnak bizonyos információt az élő névhasználat vizsgálatára. Igaz, kevesebbet, mint az anyanyelvűek, hiszen nem lehetünk biztosak abban, hogy melyik, Magyarországon használatos nyelvről fordították őket, sőt még abban sem, hogy a szinonimasorból melyik szót fordíthatták az adott latin kifejezéssel. Erre figyelmeztetnek N. FODOR JÁNOS következő adatai, melyekben két szinonimát ugyanazzal a latin szóval adtak vissza: 1468 u.: *Petrus Sartor* = 1468: *Petrus zabo* (FTSznSz. 265, 208), 1468 u.: *Stephanus Sarthor* = 1468: *Stephanus nywrew* (FTSznSz. 265, 174).

Egyes ritka esetekben a *dictus* olyan megkülönböztető névelemet vezet be, amelyet tipikusan más latin névkiegészítő elemmel, azaz *filius*-szal vagy *de*-vel szokás kapcsolni. Apanévi eredetű megkülönböztető névelemet vezet be például a következő esetben: *Mauricius dictus Abraam filius Abrae rufi de Cheklez* (1347, A. 5: 105), sőt talán a következő adatban is: *Dominico dicto Machka filio Johannis de Zolyo* (1349, A. 5: 337). Itt ugyan arra gondolhatnánk, hogy Domokost valamely tulajdonsága miatt, metaforikus alapon a macskáról nevezték el, a következő adat azonban arra utal, hogy e megkülönböztető névelem az apa egyénneve is lehet: *Nicolaus et Dominicus filii Mochk* (1344, A. 4: 469).

Míg a fenti kevert típus szórványosnak nevezhető (legalábbis a 14. század közepéig), addig a *dictus*-szal kapcsolt helynévi eredetű megkülönböztető névelemek szintén ritkán, de az apanévinél nagyobb számban adatolhatóak a 14. század első felének okleveleiből. Ezek magyarosabb változata, a *dictus* melletti *-i* képzős helynév (pl. 1352: *Johannis filii Michaelis dicti Fyzeri*, A. 5: 615) csupán egy-két alkalommal fordul elő a 14. század közepéig, hiszen maga az *-i* képzős helynév is ritkának mondható még ekkoriban a névszerkezetekben: *de*-vel valamivel gyakoribb (pl. 1350: *Beke filius Jacobi de Tenky*, A. 5: 385), mint *de* nélkül (1345: *Dionisius filius Mark Zaadelei*, A. 4: 508). A latinosabb *dictus* + *de* + helynév szerkezettel a 14. század elején még csak mutatóban találkozhatunk, később azonban aránya lassú, bár egyenetlen növekedést mutat (1. táblázat). E szerkezet FEHÉRTÓI KATALIN (1969: 13) szerint olyan átmeneti forma, amely közelebb áll a latinhoz, ezért ő nem is foglalkozott vele vizsgálatai során. Véleményem szerint azonban nem a latin szerkezetek véletlen vagy átmeneti keveredéséről van itt szó, hanem arról, hogy a *dictus* — bár az oklevélírói gyakorlat nyelvi eszközzel, de — az élő névhasználatról tanúskodhat az apaneves és a helyneves szerkezetben is, szemben a tipikus apa- vagy helyneves szerkezetekkel, melyekről nem tudni, volt-e mögöttük valós névhasználat. Ezért az efféle, *dictus* + apanév/helynév szerkezetek nagyon is érdekesek a kutatás számára.

Évtized	db	%
1301–1310	2	0,20
1311–1320	1	0,06
1321–1330	7	0,30
1331–1340	16	0,60
1341–1350	14	0,40

1. táblázat. *A dictus + de + helynév szerkezet összes névadathoz viszonyított arányának változása a 14. század első felében.*

2.2.2. A rokon nevéből eredő megkülönböztető névelemek a 14. századi oklevelekben még tipikusan a *filius* latin névkiegészítővel kapcsolódnak az egyénnévhez, kevésbé tipikusan pedig egyéb rokoni viszonyt kifejező latin szóval. A *filius* elmaradása a szerkezetből a 14. század első felében még csak kivételesen fordul elő (1347: *Nicolaus Uluingii*, A. 5: 152), s az apanév ilyenkor is többnyire latin birtokos esetben áll. Felbukkan ugyanakkor már szórványosan a magyar birtokjeles vagy patronimikonképzős forma; pl. *Simon filius Balase* (1347, A. 5: 87), *Cozme filii Balase* (1347, A. 5: 106). Ennek ritkaságát jól tükrözi, hogy FEHÉRTÓI KATALIN az általa áttekintett oklevelekben nem is talált rá adatot, ezért úgy vélte, csak a 15. században alakulhatott ki (1969: 11). Itt ismét a magyar és a latin szerkezet „keveredésének”, a birtoklás kétnyelvű, redundáns jelölésének lehetünk tanúi. Pontosabban tehát annak, hogy a magyar élő névhasználatot az írnok a latin oklevélírói gyakorlat megszokott eszközeivel próbálta visszaadni írásban.

Az *-é (-i, -a/-e)* patronimikonképző mellett az apanév másik magyar kifejezője a *-fi* utótag vagy képző. Ennek történetéről, különösen a későbbi századokra vonatkozólag, már rendelkezünk áttekintéssel (FARKAS 2010), a korai időszakról (14–16. század) azonban a kevés és egyenetlen földrajzi és időbeli megoszlású adat miatt egyelőre még nem alakult ki világos képünk. BENKŐ LORÁND (1948–1949/2003: 374) nagyobb korpuszok hiányában még úgy vélte, hogy a *-fi* szinte kivétel nélkül nemesek nevében fordult elő. KNEZSA ISTVÁN (1965/2003: 287) osztotta ezt a véleményt, s a jelenséget azzal magyarázta, hogy e képzési forma a 14–15. században volt a legerősebb, a 15. század vége felé és a 16. századra viszont, mikor a jobbágyok családnevei keletkeztek, már kihalófélben volt.

A fenti magyarázatot megkérdőjelezi, hogy FEHÉRTÓI KATALIN (1969) mindössze két ilyen nevet talált a 14. századból (pontosabban egyet, a második ugyanis *-fia* utótagú), saját 14. századi, jelenleg több mint 17 000 adatot számláló korpuszomban pedig eddig egy sem bukkant fel. Helynevekben — jellemzően a *-fia* utótaggal — inkább megtalálhatóak a 14. században, habár szintén igen kis számban: *Ernefyastephanpaulia* (1322, A. 2: 45), *Deseufiastephanloka*, *Gywrynfiemarkloka* (1337, A. 3: 331) stb. FEHÉRTÓI KATALIN szerint (1998: 463) ezek a személynévszerkezetek eredendően mesterséges alakulatok lehettek, s korábban

magam is egyetértettem vele (vö. SLÍZ 2011: 204). Csakhogy e nevek annyit kétségtelenül bizonyítanak, hogy a *-fi*, *-fia* utótagú megkülönböztető névelemnek léteznie kellett már a 14. században. Mivel azt kizárhatjuk, hogy az oklevélírói gyakorlat *filius*-os megkülönböztető néveleme alakította ki az élő névhasználatot, amelyre a következő századokból már számos példát találhatunk, a *-fi* utótagú megkülönböztető névelemek 14. századi okleveleinkben tapasztalt ritkaságának okát inkább a hivatalosságra jellemző latinizálásban kell látnunk.

Ami a névviselők társadalmi helyzetét illeti, a FEHÉRTÓI-féle neveket jobbágyok viselik, ahogyan 16. századi források, így az 1524-es VeszprUrb. vagy az FTSznSz. adatai is azt tükrözik, hogy a nemtelenek között is számosan viseltek *fi* elemet tartalmazó nevet. Az utóbbiban például 21 ilyen név fordul elő 1501–1526 között, s a névviselők között 17 jobbágy található.

E nevek területi elterjedéséről egyelőre szintén keveset tudunk. HAJDÚ MIHÁLY (2003: 812) szerint e képzésmód inkább a Dunától keletre volt jellemző; ugyanakkor a VeszprUrb., melyben, mint említettem, jelentős számban fordulnak elő *fi*-s nevek, jórészt dunántúli adatokat tartalmaz.

Mindezek alapján — az egész ország területét felölelő, több évszázadra kiterjedő, minden társadalmi réteg adatait tartalmazó, egységes szempontok alapján összeállított korpusz(ok) hiányában — egyelőre úgy tűnik, hogy e képzésmód a 14. században már biztosan létezett, de az oklevélírói gyakorlat tipikus névszerkezetei között a többi magyar nyelvű formához hasonlóan még csak szórványosan, kevésbé tipikusként bukkant fel írásban. Emellett egyelőre úgy tűnik, a képző használata jóval általánosabb és szélesebb körű lehetett a korábban gondoltnál: nem korlátozódott sem egyik vagy másik társadalmi rétegre, sem pedig egy adott vidékre.

2.2.3. A helynévi eredetű megkülönböztető névelemek között, mint láttuk, a 14. század közepéig még ritkán jelentkezett a tipikus latin szerkezettől elütő, az élő névhasználatról tanúskodó forma, bár fokozatosan növekedett az *-i* képzős helynevek aránya a személynévszerkezetekben. E képző változatára, a *-si*-re viszonylag kevés adatot ismerünk az ómagyar korból, különösképpen a 15. századból.³ E morfémára további személynévi bizonyítékokat találhatunk a 15–16. századból, ha a latinizált változatokat is figyelemmel kísérijük: 1439: *Jacobus de wjfalws*, 1520: *condam Sebastiani et Johannis de Wjfalws* (FTSznSz. 285). Ezekben az írások az *-i*-t ugyan „lefordította” annak szokásszerű latin megfelelőjével, az *-s* képzőt azonban az élő névhasználatról árulkodó módon a helynév végén hagyta.

³ A *-si* képző történetéhez, illetve személynévi adataihoz lásd pl. KÁZMÉR 1967, 1970, VÖRÖS 2011.

3. A helynévi megkülönböztető névelemekkel kapcsolatos egyéb kérdések

3.1. A helynévi megkülönböztető névelemek cserélődése az egyénév mellett

A 14–15. századi névszerkezetekben nem volt ritka, hogy egy több birtokkal is rendelkező nemest megjelölő oklevélbeli névszerkezetben különböző birtokok neve(i) fordult(ak) elő. N. FODOR JÁNOS (2004: 43) a Gutkeled nembeli Apaj-alág névszerkezeteinek vizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy a helynév kiválasztása nem véletlenszerű: mindig annak a birtoknak a neve került be a személynévszerkezetbe, amelyen a névviselő élt; más birtok neve akkor sem szerepelt benne, ha azokat érintő ügyben született az oklevél. Más családok névadatai ezt megerősítik, azzal a megjegyzéssel, hogy alkalmanként talán mégis megjelenhet a névszerkezetben annak a birtoknak a neve, amellyel a jogi ügylet kapcsolatos. Így például a Rátót nembeli Pásztói családhoz tartozó Domokos neve ugyanazon 1348-as oklevélben egyszer a *Dominicum magnum et Stephanum filium suum de Paztuh*, egyszer pedig a *Dominicum magnum de Haznus* (A. 5: 221) szerkezetben olvasható. Egy nem sokkal későbbi oklevélben ugyanő ismét mint *de Haznus* jelenik meg (A. 5: 223), egy 1353-as oklevélben azonban ismét *Dominicus magnus de Paztuh filius condam Dominici palatini* (A. 6: 50) szerepel. Az, hogy Domokos egyénneve mellett hol Pásztó, hol Hasznos neve jelenik meg a különböző oklevelekben, nem meglepő, az azonban már szokatlan, hogy a helynévi eredetű megkülönböztető névelemek egy oklevélen belül is cserélődnek. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy a feltételezhetőleg hasznosi birtokán lakó Domokost az adott ügyben pásztói birtokán idézték meg.

A helynév személynév-szerkezetbeli cseréje a birtokjog változásával is összefügghet. Arra már többen is említettek példát még a 15. századból is, hogy ha valaki a meglévőnél nagyobb, jelentősebb, ismertebb lakhelyéhez, illetve az udvarhoz közelebbi birtokot szerzett, a régi helyett az új birtok neve került egyénneve mellé az oklevélben (vö. pl. MIKESY 1959: 83, SZÉKELY 1970: 205, KUBINYI 2003: 100). A következőkben egy olyan esetet mutatok be, amikor a birtokosztály következtében cserélődnek, illetve különülnek el az egyes alágak személynévszerkezeteiben a helynevek.

A Födémesen lakó Hontpázmány nembeli Födémesi ághoz tartozó Miklós, valamint unokatestvérei, Jákó és Péter 1349-ben közösen léptek fel Hont, Esztergom és Bars megyei birtokaik ügyében (A. 5: 300). Az ezt megörökítő oklevélben Miklós egyénnevéhez a *de Fedemus* kapcsolódik, rokonai egyénnevéhez viszont nem csatoltak helynévi eredetű megkülönböztető névelemet, kerülendő a tautológiát, hiszen ők is földémesiek voltak. Ugyanezen évben, egy osztzkodás során Jákó elismerte, hogy Miklóssal szemben nincsen joga Parasához (A. 5: 312). Az erről szóló oklevélben Jákó *de Fydymes*-ként szerepel, hiszen Födémes még közös birtokuk volt; Miklós azonban annak ellenére kapta meg a *de Parasa* megkülönböztető névelemet, hogy továbbra is Födémes volt a lakhelye. Ennek a célja vélhető-

leg az volt, hogy a névszerkezettel is jelezzék Miklósnak a birtokhoz való jogát, szemben Jákóval. Ezt a feltételezést erősíti egy másik, 1350-ből származó oklevél, melyben az osztozkodás folytatásaként a rokonok megállapodtak, hogy Miklós kapja Födémest és Parasát, Jákó pedig Szuhát és Szkornát (A. 5: 364). Ebben Miklós ismét *de Fedemus*-ként tűnik fel, ami világosan jelzi, hogy a korábbi *de Parasa* csak alkalmoszerű, jogerősítő célzatú megjelölés lehetett. Jákó ezzel szemben *de Zwhay* lett, nevével is jelezve, hogy immár nincs joga Födemesre, Szuhára ellenben Miklós nem tarthat igényt.

A fenti két példa arra utal, hogy bár az élőnyelvben a 14. században feltehetőleg már megkezdődött a helynévi eredetű névelemek állandósulása egy-egy család jelölésére, az oklevelekben a család lakhelyével, valamint különböző jogesetekkel összefüggésben még nem ritkán cserélődtek e névelemek az egyénnév mellett, többek között azért, mert e megkülönböztető névelemnek ha nem is jogbiztosító, de legalábbis a birtokjogot jelölő szerepet is tulajdonítottak. Ezt támasztja alá az az általam korábban (SLÍZ 2011: 205) már említett 1325-ös oklevél is, amelyben az országbíró utasítja a pozsegai káptalant, hogy állapítsa meg, Benedek fia Miklós apját a *de Saagh* vagy a *de Zueyboch* névvel illették-e (A. 2: 176). A kérdés nyilvánvalóan a két említett birtok tulajdonjogát érintette.

3.2. Több helynévi megkülönböztető névelem az egyénnév mellett

A 14. század első feléből eddig csupán egyetlen adatot találtam arra, hogy ugyanazon egyénnévhez két helynévi eredetű megkülönböztető névelem kapcsolódik: *magister Benedictus dictus Worew filius Petri de Budrug nobilis de Sancto Laurencio* (1350, A. 5: 418). Ebben a *de Budrug*-ról nem lehet eldönteni, hogy melyik egyénnévhez tartozik: Bodrogi Benedekről vagy Bodrogi Péterről van-e szó, esetleg mindkettőről. Ez nem ritka a korabeli névszerkezetekben; különlegessége a folytatásban rejlik. Amennyiben ugyanis a *de Budrug* csak az apára vonatkozik, még bizonyára nem családnév, hiszen a másik helynév szerepeltetése nagy valószínűséggel birtokváltozást vagy osztozkodást jelez. Ha azonban a *de Budrug*-ot Benedekre is értjük, akkor ezt az elemet nagyobb valószínűséggel tarthatjuk családnévnek, mely már nem feltétlenül utal származási helyre vagy birtokra, szemben a *de Sancto Laurencio*-val.

Kétszáz évvel későbbi okleveleket vizsgálva gyakrabban találkozunk ehhez hasonló, bár némileg magyarosabb szerkezetekkel: *Stephani Ibranj de wajya* (1523, FTSznSz. 118). Mint látjuk, itt az egyik helynévi eredetű elem már *-i* képzővel, a másik pedig még *de*-vel áll. Ebből már igen nagy valószínűséggel következtethetünk arra, hogy az *Ibranj* (a birtokviszonyoktól függetlenül öröklődő) családnév, a *de wajya* pedig a valós birtokviszony jelölője lehetett. Ebből visszakövetkeztetve elképzelhető, hogy az említett 1350-es adatban is hasonlóan lehetünk tanúi, hiszen már a 14. század első harmadának okleveleiben is találunk néhány bizonyíthatóan öröklődő névelemet (vö. SLÍZ 2011: 186).

4. Az adatok elemzésének tanulságai

A fenti adatok és megfigyelések alapján jól látható, hogy bár a jogi ügyletekkel kapcsolatos oklevelek a képzeletbeli hivatalos–magán skálán a hivataloshoz közeli voltuk miatt talán a legkevésbé alkalmas források az élő névhasználat felderítésére, bizonyos esetekben mégis megőrizték a korabeli szóbeli névhasználat nyomait. Ezek a nem latin vagy latinizált egyénnevek révén kezdettől fogva fellelhetők voltak bennük; a megkülönböztető névelemek között előbb szintén csak a szavak szintjén, a *dictus*-szal bevezetett leíró nevek anyanyelvi változataiban jelentkeztek, majd alkalmilag, a latin szerkezetekkel keverten, lassan növekvő arányban fel-feltűntek az anyanyelvi szerkesztésmódok és toldalékmorfémák is. A latin névkiegészítők fokozatosan eltűnnek: a 16. század elejére már csak a *de* maradt meg (vö. az FTSznSz. 16. századi anyagával).

A *de*-vel bevezetett megkülönböztető névelemek váltakozása a 14. században még családonként, sőt személyenként is eltérő lehetett; okai között említhetjük a lakhelyváltogatást, egy adott birtokhoz kötődő eseményt, valamint a birtokjogban bekövetkezett változásokat is. A 16. századra a kevésbé hivatalos forrásokból a többi latin névkiegészítőhöz hasonlóan a *de* is eltűnt, a jogi és birtokügyekkel kapcsolatos oklevelekben azonban a hivatalosság eszközeként továbbra is fennmaradt, habár gyakrabban már megváltozott funkcióban: a családnév mellett, a valódi birtoklás jelölőjeként.

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár I–VI*. Szerk. NAGY IMRE. Bp., 1878–1891. *VII*. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp., 1920.
- BENKŐ LORÁND (1948–49/2003), A családnév-változtatás kérdései. In: *Nyelv és tudomány, anyanyelv és nyelvtudomány. Válogatás Benkő Loránd tanulmányaiból I–3*. Szerk. HAJDÚ MIHÁLY–KISS JENŐ. Bp. 2: 364–81.
- FARKAS TAMÁS (2010), A *-fi* végű magyar családnévek típusai és története. *NÉ.* 32: 9–30.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969), *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. NytudÉrt. 68. sz. Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1998), A *-fi*, *-fia* utótagú magyar családnévek kialakulása. *Nyr.* 122: 458–67.
- N. FODOR JÁNOS (2004), Adalékok a helynévi eredetű családnévek kialakulásához — A Gutkeled nemzetség szőlátmonostori ágának családnévei. *NÉ.* 26: 31–45.
- N. FODOR JÁNOS (2008), A magyar családnévek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *MNy.* 104: 286–305.
- FTSznSz. = N. FODOR JÁNOS, *A Felső-Tisza-vidék késő középkori személyneveinek szótára (1401–1526)*. Magyar Névtani Értekezések 3. sz. Bp., 2010.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan. Személynevek*. Bp.

- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. *HT.* 1: 9–61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A személynévrendszerek leírásához. *MNyj.* 46: 5–20.
- KárOkI. = *A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára I–V. Codex Diplomaticus comitum Károlyi de Nagy-Károly.* Sajtó alá rendezi GÉRESI KÁLMÁN. Bp., 1882–1897.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1967), A *-si* képző nyelvföldrajzához. *MNy.* 63: 345–8.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1970), XIV–XVIII. századi tulajdonnevek nyelvtörténeti értékesítése. (A *-si* képző kialakulása.) In: *Névtudományi előadások.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. *NyudÉrt.* 70. sz. Bp. 60–9.
- KNIEZSA ISTVÁN (1965/2003), A magyar és a szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok.* Bp. 255–349.
- KUBINYI ANDRÁS (2003), Családnévadás a középkori Magyarországon. In: *In virtute spiritus. A Szent István Akadémia emlékkönyve Paskai László bíboros tiszteletére.* Szerk. STIRLING JÁNOS. Bp. 96–112.
- MIKESY SÁNDOR (1959), Miért alakultak ki vezetékneveink? *Nyr.* 83: 82–7.
- SLÍZ MARIANN (2008), Az oklevélírási gyakorlat hatása a családnevek kialakulására a XIV. században. *MNy.* 104: 186–97.
- SLÍZ MARIANN (2009), Családnév vagy névszerkezet? Szempontok az Anjou-kori személynevek vizsgálatához. *MNy.* 105: 291–300.
- SLÍZ MARIANN (2011), *Személynévadás az Anjou-korban.* Bp.
- SLÍZ MARIANN (2012), Kommunikációelmélet és szövegtan a történeti személynevek kutatásában. In: *Nyelv és kultúra, kulturális nyelvészet.* Magyar Szemiotikai Tanulmányok 25–26. sz. Szerk. BALÁZS GÉZA–VESZELSZKI ÁGNES. Bp. 297–300.
- SLÍZ MARIANN (2014), Formai szempontok alkalmazhatósága a történeti családnevek vizsgálatában. *MNy.* 110. Megjelenés alatt.
- SZÉKELY GYÖRGY (1970), A személynevek és a történettudomány. In: *Névtudományi előadások.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. *NyudÉrt.* 70. sz. Bp. 201–8.
- VeszprUrb. = KREDICS LÁSZLÓ–SOLYMOSSI LÁSZLÓ, *A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma.* Bp., 1993.
- VÖRÖS FERENC (2011), *A »falu« névrészt tartalmazó családnevek és a nyelvföldrajz.* Szombathely.

Mozga Evelin

A Tihanyi összeírás (1211) személyneveinek vizsgálatáról*

1. A magyar szórványemlékek szisztematikus feldolgozása ugyan már a 20. század első felében megindult, a kutatások mégis főképpen csupán néhány kiemelten fontos forrásmunka elemzésére korlátozódtak. E munkák mégoly fontos eredményei közül is jó néhány az általános nyelvtörténeti ismeretek fejlődése, a forrásanyag folyamatos gyarapodása, az interdiszciplináris megközelítések előtérbe kerülése és még számos további körülmény miatt mára már részben vagy teljesen túlhaladottá vált. Ezért szorgalmazta joggal már évtizedekkel ezelőtt BENKŐ LORÁND a kulcsfontosságú nyelvemlékeink újra történő vizsgálatának fontosságát (1995: 402, 2003: 68). Az ismeretek bővülése, a szemléletmód változása indokoltá teszi, hogy a honfoglalást követő évszázadok okleveleinek szórványanyagáról a korábbi megállapítások kiegészítésével és módosításával bővítsük mindazt az ismeretanyagot, amelyet mindezidáig a régi magyar tulajdonnevekkel kapcsolatban birtokoltunk.

Az 1211-ből való Tihanyi összeírás kétségkívül a legfontosabb szórványemlékeink közé tartozik (vö. SZABÓ D. 1959: 18–9, BENKŐ 1967: 41, HOFFMANN 2009: 18–9), névtörténeti forrásértékét a latin szövegbe ágyazott gazdag magyar hely- és személynévi szórványok miatt ERDÉLYI LÁSZLÓ már 1904-ben kiemelte (1904: 388). Az oklevélhez különböző szempontokból közelítő tanulmányok sora jelent meg a 20. század első felében. ERDÉLYI LÁSZLÓ, akinek az összeírás eddig legjobb szövegkiadása köszönhető (PRT. 10: 502–17), „A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása” című munkájában a hitelesített példány és a fogalmazvány hely- és személyneveit betűrendbe sorolva, helyesírásbeli összehasonlítással közölte, és megadta a nevek valószínű olvasatát is (1904). GÁCSER IMRE e nyelvemlékünk helyesírásával és hangtani sajátosságaival foglalkozva megállapította, hogy hangtani téren nincs olyan arányú eltérés a hitelesített példány és a fogalmazvány között, mint helyesírási tekintetben (1941). Az oklevél helyesírási kérdéseit KNIEZSA ISTVÁN is vizsgálta, és értékes magyarázatokat adott a két példány között mutatkozó eltérésekre (1952: 28–31). Az összeírás közszoói eredetű személyneveit TERESTYÉNI CZ. FERENC tanulmányozta (1941). Az oklevél magyar fordítását újabban SZENTGYÖRGYI RUDOLF készítette el az Országos Széchényi

* A tanulmány az MTA–DE „Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport” programja keretében készült.

Könyvtár „Magyar nyelvemlékek” című kiállítására (2009). A nyelvemlék helyneveinek szisztematikus feldolgozását KOVÁCS ÉVÁnak az utóbbi években megjelent több tanulmánya jelezte (itt ezúttal közülük csak az általánosabb problematikát tárgyalókat említem meg: 2009, 2011, 2012). A szerző e munkákból kinőtt doktori értekezésében az összeírással mint helynévtörténeti forrással foglalkozott, s ennek során a helynévi szórványok körütekintő, minden részletre kiterjedő nyelvi elemzését végezte el (2013). S bár BÁRCZI GÉZA szerint „minden szórványemlék feldolgozásában sorrend szerint az első hely a helynevek azonosítását és származtatását illeti meg”, mivel „szórványainknak nyelvileg kisebb fontosságú és mennyiségileg is kevesebb részét alkotják a személynevek” (1951: 5–6), mégsem gondolom e forrás személyneveinek nyelvi elemzését kisebb jelentőségűnek a helynevekénél. A szórványok e két típusa közötti éles különbségtétel megítélésem szerint nem helyénvaló, hiszen a kétféle elemzés kölcsönösen kiegészíti egymást, s ennek révén egy-egy nyelvemlék feldolgozása is e két részfeladat elkészültével válik teljes értékűvé. Így amikor az összeírás személynévi szórványainak nyelvi feldolgozására vállalkozom, munkámat leginkább úgy határozhatom meg, mint KOVÁCS ÉVA disszertációjának (2013) testvérmunkáját.

2. A személynévvizsgálatok a szótörténeti adatok mellett a történeti hangtan, a helyesírás-történet és a személynévadás folyamatának feltárásához szolgáltathatnak főképpen értékes adalékokat. Az alábbiakban azokat a főbb v i s z g á l a t i s z e m p o n t o k a t járom körül, amelyek az összeírásnak mint személynévtörténeti forrásnak a jelentőségét még inkább növelik.

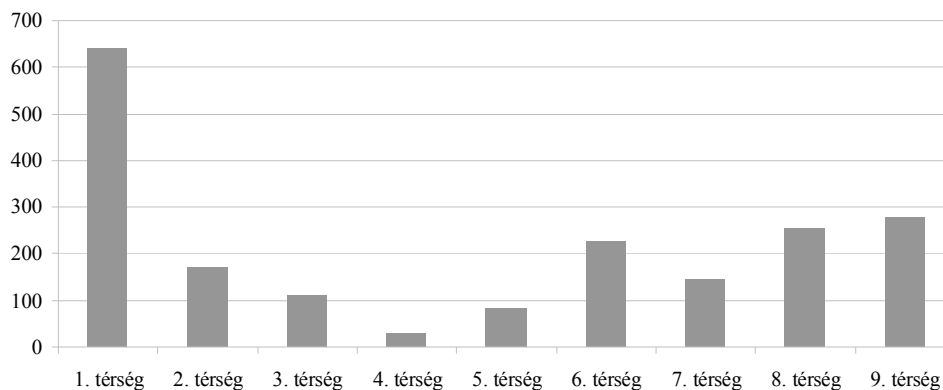
2.1. A szórványok mennyiségi jellemzői. Az oklevél fő részét megelőző protocollumból tudjuk, hogy II. András király Uros apát kérésére — aki korábban tihanyi, majd pannonhalmi apát volt — Tamás kancellárral és Poth nádorispánnal összeíratta a tihanyi apátság birtokait, népeit, és a korábbi, az I. András király 1055-i alapítólevelében rögzített határleírásokat új formába öltöztetve megerősítette, és kiegészítette (vö. PRT. 10: 20, GÁCSER 1941: 3, SZABÓ D. 1959: 18, KOVÁCS É. 2009: 165, 2012: 38). Az összeírás helységenként sorolja fel az ott élők és szolgálók neveit: e birtokokhoz köthető felsorolásokban számításaim szerint 1936 személy neve őrződött meg. A meghatározott területhez köthető tekintélyes számú névemlítés alkalmasnak bizonyulhat arra, hogy a nevek alapos vizsgálata során a szórványokkal kapcsolatos alaki, szerkezetbeli, szó- és jelentéstörténeti és a névadással kapcsolatos kérdések megbízható megválaszolásával a fenti kutatási területek eredményeihez általában is hozzájárulhassunk. A kiemelkedően gazdag személynévi anyag a nyelvemléket a magyar személynévtörténet egyik legfontosabb forrásává emeli.

2.2. Eredetbeli sokszínűség. BÁRCZI GÉZA szerint az etimológia megállapítása a személynevekkel kapcsolatban is fontos feladat (1951: 7). A korábbi elemzések megítélése szerint az összeírásban említett személynevek vi-

szonylag nagy része magyar név, de többnyire megmagyarosodott formában jelentkeznek az idegen eredetűek is (GÁCSER 1941: 4). TERESTYÉNI a felsorolt nevek valamivel több mint negyedét magyar közszóból származtatja (1941). Az általa közölt adatok számbeli és néha olvasatbeli hibákat is tartalmaznak, munkája mégis sok szempontból értékesnek bizonyul, de felülvizsgálata és pontosítása elengedhetetlennek látszik. E munkában a magyar személynév-történeti kutatások újabb eredményeire is támaszkodhatunk. Ezek közül összefoglaló jellege miatt kiemelendő SLÍZ MARIANN Anjou-kori személynévtára, amely minden olyan esetben meghatározza a nevek etimológiáját, ahol erre reális esély adódik (2011). A nevek eredetbeli besorolásánál kezdő lépésként erre az adattárra támaszkodtam, ugyanis a tihanyi összeírásban található nevek viszonylag nagy hányada az Anjou-korban továbbra is fellelhető. Az Anjou-kori személynévtár alapján első közelítésben elvégzett vizsgálatok azt mutatják, hogy a jövevénynevek között a nagyszámú egyházi latin vagy görög név (*Stephanus, Thomas, Salamon, Petrus* stb.) mellett találunk szláv (*Ladizlaus, Kazmerio, Gud, Rada* stb.), német (*Lodomir, Syquid, Wolter ~ Wolterh, Wilmos ~ Vilmos* stb.) és török (*Tiuan ~ Tiwan ~ Tjuan, Beche*) eredetűeket is. A jövevénynevek alaki, szerkezetbeli előfordulását az oklevélben rendkívül tüzetesen, világos elvi alapállásból közelítve kell megvizsgálni, ugyanis az idegen eredetű nevek nagy része megmagyarosodott alakban (rövidülve vagy képzővel ellátva, azaz magyar névalkotási folyamaton átesett névként) mutatkozik: *Tymoteu < Tymotheus; Thome, Thoma < Thomas; Thaba < Theobald; Symoud, Symou < Simon; Sala < Salamon v. Saul; Lodomir < Lodomerius; Lampu, Lamberto, Lambert < Lampertus; Paul, Pauli, Paulo < Paulus; Peti, Petri, Petro, Pete, Pet, Peth, Pethe, Petra < Petrus* stb. Mindemellett néhány száz név etimológiai megítélése további kutatómunkát igényel eredetük egyelőre bizonytalan vagy éppen ismeretlen volta miatt.

2.3. A szórványok nyelvterülethez kötése. Az összeírás a tihanyi apátságához tartozó 37 birtokon élő és szolgáló személyt említ meg. A megnevezett birtokok jórészt a Balaton zalai és somogyi partvidékén, valamint a Duna és Tisza tolna-bodrogi és torontáli mellékén fekszenek (ERDÉLYI 1904: 388–9, GÁCSER 1941: 4, KOVÁCS É. 2011: 50–1). KOVÁCS ÉVA az oklevélben felsorolt birtokok pontos lokalizációját megadta, és azt állapította meg, hogy a nagy területen szétszóródó birtokok „kilenc térségben kisebb-nagyobb birtoktestben csoportosulva helyezkednek el: az első a Balaton északi oldalán elsősorban annak középső partvidékén összpontosulva figyelhető meg, a második kisebb terület a Veszprém megyei Somló hegy közelében, a harmadik a Duna–Tisza közén, a mai Izsák területén, a negyedik a Tisza Csanád megyei partján, az ötödik a Duna Bodrog megyei mellékénél, a hatodik Tolnában Fadd környékén, a hetedik Somogy megyében a Füzegy felső folyása mentén, a nyolcadik pedig a somogyi parton, a mai Siófok és Szántód körzetében, s végül ettől délnyugatra Boglár és Gamás vidékén található” (KOVÁCS É. 2013: 195). Az összeírásban a legtöbb

személynévi adatot a Balaton környéki birtokokon említik, messze kitűnik a Balaton északi középső — Tihany környéki — partvidékéhez tartozó szórványok száma, ami nem meglepő annak tükrében, hogy az oklevél szövege 14 ide tartozó birtokról gyűjti össze a neveket. Az alábbi ábra a személynévi adatok területi megoszlását mutatja be.



1. ábra. A személynévi adatok területi megoszlása.

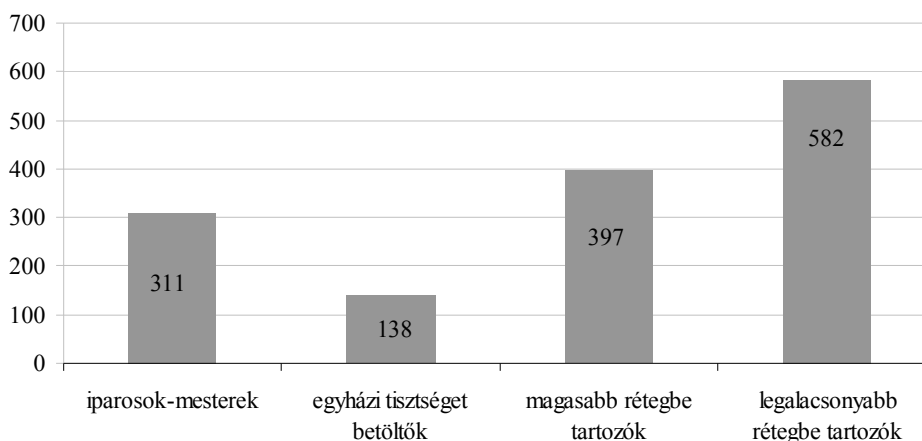
A fentiek fényében természetesen adódik az a vizsgálati szempont, hogy az egyes térségekhez tartozó személynévemlések között lehet-e valamiféle nyelvi különbségeket felfedezni, főképpen arra összpontosítva figyelmünket, hogy a térválasztó földrajzi viszonyok alapján — például a Balaton vagy a Duna mint határvonal mentén — tudunk-e eltéréseket kimutatni a nevek típusát, alakját, szerkezetét illetően.

2.4. Generációs kapcsolatok. A birtokokon szolgálatot teljesítők felsorolásában egy-egy adott személy rendszerint apjával, testvéreivel, gyermekeivel vagy akár unokáival együtt említve szerepel, így nemegyszer akár négy generáció megjelenésének lehetünk tanúi, amely a családon belüli névadási szokásokról való ismereteinket egészítheti ki. Az összeírásban négy generációra való utalás 18-szor fordul elő: *filius Petri, Paulus, cum filiis suis, Teke, Sentus, Bene cum filio suo Nuhu* (PRT. 10: 504). Ennél sokkal gyakrabban, 261-szer említ három generációt az okirat: *filius Wassard, Warou, cum filio suo, Petro* (PRT. 10: 506). A többi esetben apa–fiú, esetleg nagyapa–unoka (az apa nevének kihagyásával) és testvéri kapcsolatok jelennek meg, néhányszor pedig a szolgálatot teljesítő neve önmagában, családtagjainak említése nélkül szerepel. A generációs kapcsolatok feltárását ERDÉLYI LÁSZLÓ központosított szövegkiadása (PRT. 10: 502–17) és SZENTGYÖRGYI RUDOLF magyar fordítása alapján (2009) végeztem el. Bár a központosított szöveg nagyban segíti a nemzedékek közötti szövevényes kapcsolatok kibogozását, az összeírás sokszor hiányos megfogalmazása még így is sok esetben hagy kétségeket egy-egy személynek a családban betöltött szerepét illetően. A *filii Arud, Zele (Zeleh) cum filio suo Bob, Zem, et fratre Gaba* (PRT.

10: 515) szövegrészt SZENTGYÖRGYI az alábbi formában adta vissza: *Arud fia, Zele (Zeleh) és ennek fia, Bob, [annak testvére] Zem, valamint testvérük, Gaba* (2009). Eszerint *Zem* lehetne *Bob* testvére is, bár ebben az esetben az oklevél hibásan egyes számot használ *Zele* fiainak jelölésekor (ami egyébként nem példa nélküli az oklevélben), de nagyobb valószínűséggel fogadhatjuk el SZENTGYÖRGYI fordítását, mely szerint *Arud* fiai: *Zele, Zem és Gaba*.

2.5. Társadalmi differenciáltság. Az összeírásban az apát-ság szolgálatában álló 1428 személynek mintegy 30 különböző tisztségben való említését találjuk. A többi névemlítés esetében az oklevél nem ad támpontot az egyének társadalomban betöltött szerepét illetően, így csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk, amikor egy jobbágnak vagy szolgának az apját is alacsonyabb társadalmi rétegbe tartozónak gondoljuk, de például az egyes kézműves foglalkozások esetében ez már közel sem olyan valószínű.

A megjelenő tisztségek nagyjából négy társadalmilag elkülönülő rétegbe sorolhatóak: iparosok-mesterek (kézművesek, vargák, szakácsok, szücsök, molnárok, halászok, vincellérek, aranyművesek, fuvarosok, lovászok, tálkészítők és talán ide sorolandó a három megnevezett polgár is), egyházi tisztséget betöltők (apát, harangozó, hívőket összegyűjtő, torlók, pap, hetes, kápolnafelügyelő), magasabb rétegbe tartozók (udvari ispánok, udvarnokok) és a legalacsonyabb rétegbe tartozók (jobbágyok, szolgák, földművesek, szántóvetők).



2. ábra. A Tihanyi összeírásban szereplő személyek társadalmi státusza.

A tekintélyes számú személynévi szórványból adódóan minden társadalmi rétegbe jelentős mennyiségű egyén név sorolható. Habár a korábbi kutatások tanúságai szerint az egyes rétegek személynévi megoszlása között túl nagy különbségre nem számíthatunk, a nevek társadalmi szempontok szerinti vizsgálata nem hagyható figyelmen kívül.

2.6. Speciális filológiai helyzet. A nyelvemlék vizsgálata szempontjából kiemelkedő fontossággal bír az a körülmény, hogy nemcsak az oklevél hitelesített példánya, hanem annak fogalmazványa is a rendelkezésünkre áll. A fogalmazvány a királyi intézkedésről szóló bevezető részt, a befejezést és az oklevelek szokásos formai részeit vagy elhagyja, vagy csak röviden jelzi (ERDÉLYI 1904: 390). Az összeírás főszövegét, tehát a birtokok leírását és az ott élő emberek felsorolását azonban a fogalmazvány is részletesen tartalmazza. Az utólagos információkat, kifejejtett részeket a sorok fölött betoldva pótolta a lejegyző. Az így rögzített kiegészítő ismeretek a hitelesített példányban már a rendes sorokban szerepelnek (ERDÉLYI 1904: 390, KOVÁCS É. 2012: 38).

Az egyes birtokokon említett 1936 személynév közül 369 a fogalmazványától eltérő alakban szerepel a megpecsételt oklevélben, ez a személynévek közel ötöde. A két példány személynéveinek írásváltozataiban mutatkozó különbségek helyesírási, hangtani és szókinestörténeti kutatásokra nyújthatnak kiváló lehetőséget. Az összeírás helyesíráásával, hangtani jellegzetességeivel GÁCSER IMRE (1941) és KNEZSA ISTVÁN (1952: 28–31) korábban már foglalkoztak, de szükséges lehet ezeknek a munkáknak a felülvizsgálata a legfrissebb ismeretek tükrében. KOVÁCS ÉVA az összeírás helyneveinek tekintetében ezt a munkát már elvégezte (2012: 37–47, 2013), a csaknem 2000 személynévi szórvány ilyen jellegű vizsgálata azonban ugyancsak fontos feladat.

3. Munkám további részében az etimológiai és a névrendszertani problémák szemléltetésére azokat az összeírásban szereplő személynévi szórványokat járom körül, amelyek feltehetőleg a *fül* és a *szem* közszóból alakultak. Az oklevél magyar közszóból származó személynéveinek vizsgálatával már TERESTYÉNI CZ. FERENC is foglalkozott (1941). A nyelvemlék 1936 névemlítéséből az általa közölt adatok szerint mintegy 500 tartozik a megjelölt csoportba. A számbeli és olvasati tévedések javítása után munkáját kiindulási alpnak tekintettem ahhoz, hogy e két testrészt megjelölő közszóval összefüggésbe hozható személynévek létrejötteinek legvalószínűbb útjait feltárjam. A testrészekre utaló, testi jellemzőkből alakult tulajdonnevek nem ritkák a régi névadásban. Hasonló névadási szokás mind a rokon népek, mind pedig a magyarsággal érintkező törökség körében megtalálható (TERESTYÉNI 1941: 5). Ahogyan azt PAIS DEZSŐ is megjegyzi, a régi személynévadásban a kiemelt testrész neve minden képző és jelző nélkül is szerepelhet személynévként (1966: 12). A Tihanyi összeírásban 29 olyan névadat fordul elő, amely testrészt jelentő közszóval hozható kapcsolatba. Az alábbiakban a már említett két közszó és a feltehetően belőlük alakult személynévi szórványok kapnak kitéüntetett figyelmet.

3.1. Szem. A *szem* szavunk ősi örökség az uráli korból. Az uráli alapalakja **šilmä* lehetett. A szóvégi *m* fgr. **lm* > **mm* > *m*. *m* fejlődéssel magyarázható (TESZ., MSZFgrE.). TERESTYÉNI a *Zemchi*, *Semchi*, *Zemse*, *Zemd*, *Semd*, *Zemdy*

(ERDÉLYI szövegkiadásában *Zemdi* szerepel; vö. PRT. 10: 502–17), *Zeme* személyneveket vélte a *szem* szavunkból származónak (TERESTYÉNI 1941: 8), én mindezekon kívül a vizsgálatba bevonhatónak véltem a *Zem*, *Semes*, *Semech* és *Zemeh* személyneveket is. E neveknek összesen 14 említését találjuk az összeírásban. A *Zemchi*, *Zeme*, *Zemeh* személynevek kétszer, a többi névváltozat egyszer fordul elő az összeírásban. A *Zemchi* név esetében kérdéses, hogy a nevek ugyanazt a személyt jelölik-e, ugyanis a két névemlítés egyazon birtokon, egymás után jelenik meg az oklevélben: *fili* *Wed*, *Aman*, *Zemchi*, *Sombot*; *filius* *Zemchi*, *Jacob* (PRT. 10: 504). Ez alapján a *Jacob* nevű személy az előzőleg említett *Zemchi* fia is lehetne. Én két külön személy neveként értelmeztem őket, ugyanis az oklevél szövegében ilyen formában történő ismétlésre más példát nem találtam, a szövegében ilyen esetekben inkább bonyolult közbevetéseket alkalmazott a fogalmazó. A neveket viselő személyek között van földműves, vincellér, jobbágy, udvarnok, mesterember, lovász, harangozó és szolgáló egyaránt.

A Tihanyi összeírás KNIEZSA korszakolása alapján helyesírás-történetünk második korszakába tartozik, amely a 12. századtól a tatárjárásig tartó időszakot öleli fel. Erre az időszakra az jellemző, hogy a *z* betű egyre nagyobb szerepet kezd játszani az *sz* hang jelölésében. Minden hangtani helyzetben uralkodóvá válik, de kizárólagossá csak kevés oklevélben lesz. Gyakran előfordul még az *sc* jelölés is, különösen palatális magánhangzók előtt, ilyen helyzetben egészen az Anjou-kor végéig használatos marad. Az *sz* hang jelölésére szolgáló többi jel (*c*, *zc*, *sz*, *s*) szinte teljesen eltűnik a korban, kivéve az *s* betűt, amely bár csekély számban, de később is mindig vissza-visszatér ebben a szerepben (KNIEZSA 1952: 35). Az oklevél helyesírásának vizsgálata azt mutatja, hogy a *z* jel *sz* hangértékben igen gyakori, az esetek mintegy háromnegyedében (90-szer) ezt használják. A *z* mellett ugyanilyen funkcióban *s* (20-szor), *sc* (5-ször), *c* (egyszer) és *x* (egyszer) található (GÁCSER 1941: 10, KNIEZSA 1952: 29).

A *szem* szóval összefüggő 14 vizsgált névemlítésből 10-nél *z*-t találunk a nevekben. Az *s* kezdőbetűvel írott személynevek (*Semchi*, *Semd*, *Semech*, *Semes*) *szem* szóból való származtatása azonban már nagyobb nehézséget okoz. Az alábbiakban azokat az érveket és ellenérveket veszem sorra, amelyek a fenti tételt támogatják vagy éppen ellene szólnak.

Bár e nyelvemlékünkben az *[sz]* hang jelölésében a túlnyomó *z* mellett feltűnő az *s*-nek a nagy száma (KNIEZSA 1952: 29) a többi korabeli oklevélhez viszonyítva, azonban a szó elején álló *s* legtöbbször *[s]* hangértéket jelöl. A nevek *[szemcsi]*, *[szemd]*, *[szemecs]*, *[szemes]* olvasatát támogatja az oklevél több olyan személy- és helyneve, ahol a kétségkívül *sz* kezdőhanggal olvasandó nevek szókezdő *s* betűvel is megtalálhatók: *Samtjou* ~ *Santo* *[számtó ~ szántó]* hn. (vö. KOVÁCS É. 2011: 52, 2012: 44); *Secues* ~ *Segues* *[székes]* hn. (KOVÁCS É. 2013: 160); *Saca* *[száka]* hn. (KOVÁCS É. i. m. 141); *Sombot* (7) ~ *Zombot* (4) *[szombat]* szn.; *Somorou*, *Summorav* ~ *Summorau* *[szomorú]* szn.

A vizsgált nevek fenti olvasatát régi családneveink is megerősíthetik, noha ezek első előfordulásai is jóval későbbi időből valók. A *szem* szóból származó családnevek (pl. *Szemcsei*, *Szeme*, *Szemes*, *Szemesi*, *Szemet*, *Szemők*) régi alakjait szinte kivétel nélkül *z* és *sz* betűvel jegyezték le. A *Szemes*, *Szemesi* családnevek esetében négy olyan adatot is találtam azonban, amelyben *s* betűvel maradt fenn a név (1497: *Semes*, 1599: *Seomeos*, 1692: *Semes*, 1645: *Semesi*), de ezek közül a legkorábbi is a 15. század végéről adható, amely azt bizonyítja, hogy szórványosan még fel-feltűnhetett *sz* hang jelölőjeként az *s* jel. Ugyanakkor a legkorábbi *zs* mássalhangzóval kezdődő családnevek rendre *s* betűvel vannak lejegyezve, amelyek a *zs*-vel való olvasatot támogathatják: *Zsemeri*: 1578: *Semberj*; 1580: *Semberi* stb.; *Zsemlei*: 1617: *Semlyey*, 1675: *Semlei*; *Zsemléri*: 1506: *Semléri*; *Zsemlye*: 1574: *Semlye*, 1592: *Semlye* stb. (vö. a RMCsSz. megfelelő szócikkei).

A szakirodalom többnyire nem tartja az itt felsorolt, *s* betűvel lejegyzett alakokat a *szem* főnévből származó személynévnek. TERESTYÉNI az oklevélből csak a *Semchi* és *Semd* neveket, PAIS és a TESz. csak *z*-vel és *sc*-vel írt neveket sorolja ezek közé, az *s*-sel írott alakokat nem említik. Mivel az *sz* hangot — néhány kivételtől eltekintve — különösképpen szókezdő helyzetekben *z* betű jelöli, az *s*-sel pedig az oklevélben *s*, *zs* és *cs* hangokat is jelöltek, így az ezekkel kezdődő mássalhangzókkal való olvasatot elvileg valóban nem vethetjük el, különösképpen akkor nem, ha bizonyítékokat is találunk az e mássalhangzókkal való szókezdetre.

Amikor egy-egy magyar személynév esetében arra keressük a választ, hogy az milyen módon jöhetett létre, elvileg minden esetben két keletkezési útvonalat szükséges figyelembe vennünk. Egyrészt átvehettük más nyelvek személyneveit eredeti vagy valamilyen mértékben, különféle adaptációs eljárások szerint megváltoztatott alakban, másrészt a magyar nyelv közszavai is képezhették személynévállományunk alapját, s ezek többféle névalkotási szabály révén alakulhattak személynévvé (ehhez lásd HOFFMANN 2008: 16). A személynevek vizsgálatakor éppen ezért minden esetben érdemes felvetni a más nyelvek személyneveivel való kapcsolat lehetőségét is. A fentebb idézett, *s*-sel írott alakok esetében több olyan átadó nyelv is szóba jöhet, amelyekből a neveket átvehettük. KISS LAJOS a FNESz.-ben több helynévvel kapcsolatban is felveti, hogy a *szem* magyar közsóból való származás mellett más nyelvek személynevei is szolgálhattak a helynevek alapjául. Így például a *Szeménye* helynév eredetével kapcsolatban a szerb-horvát *Semina* személynév, a *Szemely* helynév esetében a latin *Similis* vagy a cseh *Semil* személynév is felvetődhet a személynévi alapszó etimológiai előzményeként. *Similis* nevű apátja ráadásul a pannonhalmi apátságának is volt a 12. század végén (FNESz.), s tudva levő, hogy a személynévadás folyamatára nagymértékben kihat az a társadalmi, művelődési, gazdasági közösség, amelybe az egyén beletartozik. A KISS LAJOS által felvetett latin párhuzamokkal kapcsolatban azonban azt is meg kell említenünk, hogy ezek esetében a középkori magyarországi latin *s*-ező jellegét is feltétlenül figyelembe kell vennünk (vö. BALÁZS 1989: 121, KNIEZSA 1952: 69).

FEHÉRTÓI KATALIN az Árpád-kori *Szem* és a *Fil* személynevekkel foglalkozó írásában összegyűjtötte a *szem* jelentésűnek tartott személyneveket és képzett alakjaikat, és azokat összevetette hasonló alakú szláv és német személynevekkel mint lehetséges jövevénynevekkel. Így az oklevélben található *Zem* személynév — megítélése szerint — akár a szláv *Sem, Sēm, Sim, Žim* vagy a német *Sehm, Semm, Seminus*; a *Semech* személynév a szláv *Sěmech, Semeč, Semek, Sěmek*; a *Semes* személynév pedig a szláv *Sěmēs, Sěmos, Semsch, Semiš* vagy a német *Semisich* átvétele is lehet (2006: 329–31). A vizsgált nevek elvileg tehát számos más nyelvben megtalálható személynévvel is összefüggésbe hozhatók, azt is mérlegelnünk kell azonban, hogy a kor viszonyait figyelembe véve a Dunántúl középső részén a 13. század elején csak korlátozottan lehetett jellemző az ott lakók életére egyfajta széleskörű nyelvi-kulturális kapcsolat megléte. A kismértékű mobilitás miatt egy Balaton vidéki vagy egy tolnai földműves, jobbágy, szolga vagy vincellér könnyebben kerülhetett kapcsolatba az egyházi nevekkel, azokat ugyanis a papok hozták és terjesztették, így azokhoz is eljuthattak e nevek, akik csak ritkán lépték át annak a településnek a határát, amelyben éltek. A fent bemutatott, más nyelvekből idézett neveknek az itt elemzett összeírásbeli nevekkel való etimológiai kapcsolatát teljes bizonyossággal ki nem zárhatjuk ugyan, de ennek valószínűségét nagymértékben csökkenti az a körülmény, hogy középkori forrásainkban nem fordulnak elő (néhány alakilag egyező névre találunk csupán példát: 1297: *Zym*, ÁSz. 849, 1229, 1270, 1275: *Sem*, ÁSz. 843).

SZEGFŰ MÁRIA szerint az általunk vizsgált nevekben szereplő *-e, -d, -s, -cs* képző, valamint a *-se* képzőbokr ősi közsavakból létrejött személynevekben éppolyan gyakran jelent meg mind az ősmagyar, mind a korai ómagyar korban, mint ahogyan az idegen eredetű nevekben szerepel, elsősorban rövidült változataikhoz kapcsolódva (1991: 250–3), ezért a neveken előforduló képzők nem nyújtanak támpontot a nevek eredetét illetően.

Vizsgálatunk tárgya lehet az is, hogy az adott település lakói milyen elnevezésekkel illették gyermekeiket, azaz, hogy milyen a vizsgált személynevek környezetében előforduló többi név. A birtokok elhelyezkedését tekintve a névemlítések teljesen szétszórva fordulnak elő (Gamás, Füzegy, Belen, Pécsely, Besenyő, Csopak, Tihany, Papsoka, Kolon és Szántó), többnyire a Balaton partján vagy annak közelében, egy-egy névemlítés fordul elő a Duna-Tisza között elhelyezkedő Kolon és Besenyő birtokokon. A települések személynévrendszereit vizsgálva eltérő képet kapunk. Egyes birtokokon a latin nevek túlsúlya érezhető, például Füzegy, Gamás vagy Tihany településen, máshol a magyar közsóból eredő nevek nagyjából azonos arányban fordulnak elő, mint az idegen eredetűek. A Füzegyben élő *Semd* és *Semes* „családfájának” vizsgálata a *Semd* esetében akár az idegen eredetet is sugallhatja a *Boda* nevű apával és *Georgius* néven megnevezett fiútestvérrel, az ugyanazon a településen élő *Semes*-nek *Kereu* nevű fiát említi az oklevél, amely a *Semes* magyar eredete mellett is szólhatna. A családon vagy egy-egy településen belüli

személynévviszonyok bizonyító ereje az adott névközösség valamely elemére vonatkozóan azonban meglehetősen viszonylagos lehet csak egy olyan időszakban, amelynek a névrendszerében leíró jellegű (magyar eredetű) és referáló funkciójú (akár idegen, akár magyar eredetű) nevek nagy számban fordulnak elő egymás mellett.

3.2. Fül. Az összeírásban egyszer szereplő *File* és kétszer említett *Fileh* személynevek olvasata nem ütközik különösebb nehézségekbe, a szóvégi *h* értékelésére azonban figyelmet kell fordítanunk. GÁCSER IMRE az oklevél helyesírásával kapcsolatban megjegyzi, hogy feltűnő benne az *-eh* betűkapcsolat tömeges előfordulása. Véleménye szerint a *h*-t nem lehet minden esetben etimologikusnak tekinteni, ám szerepét sok esetben nehéz eldönteni. A *h* a szóvégi *e* után azonban leggyakrabban csupán helyesírási sajátosságként jelentkezik (1941: 6, lásd még ehhez KOVÁCS É. 2012: 41).

A fenti és további, hozzájuk kapcsolható nevek eredetét tekintve megoszlottak a vélemények. A *Fil*, *Fyl*, *Fila*, *File*, *Fileh* személynévi alakokat korábban kizárólag a testrészt jelentő magyar *fül* < *fil* szavunkkal hozták kapcsolatba (vö. B. LŐRINCZY 1962: 35), amely ősi örökség a finnugor korból, a finnugor alapalakja **peljä* lehetett. Később PAIS DEZSŐ és MELICH JÁNOS is felismerte, hogy az Árpád-kori *Fil*, *File*, *Fila*, *Files* személynevek rövidüléssel és továbbképzéssel az egyházi latin *Philippus* személynévből is alakulhattak, amely személynév igen népszerű és gyakori volt a korban (vö. pl. PAIS 1925: 109–14, MELICH 1914: 17, EtSz. 2: 650–6; ezt a vélekedést FEHÉRTÓI is elfogadta, 2006: 328).

A *File*, *Fileh* személynevek *-e* képzővel alakultak. Az *-e* képző már az ősmagyar korban is részt vett személynevek alkotásában, gyakran képeztek vele magyar közsavakból személyneveket: *Hozoga*, *Jege*, *Voca*, *Nege*, *Thyze*, *Hota* stb. (SZEGFŰ 1991: 251). A testrészekből alakult személynevek között ugyanakkor csak elvétve találunk *-a/-e* képzővel alakult származékokat. Ez talán azzal magyarázható, hogy a korai ómagyar korban (a 12–13. század táján) a korábbi *-á/-é* alakú birtokos személyjel szóvégi helyzetben megrövidül (KOROMPAY 1991: 271–2), és az *-a/-e* képzővel való névalkotásnak gátat szabhatott a birtokos személyjeles formákkal való alaki egybeesés. PAIS a *csont* testrésznév *-a* képzős személynévi származékának tartja a *Chanta*, a *szem -é* képzős származékának pedig a *Zeme* névalakot (1966: 12). TERESTYÉNI az összeírás *Haia* és *Fara* személyneveire a *haj* és *far* testrészek *-a* képzővel alakult személynévi származékaként tekint (1941: 7). Az Árpád-korban azonban gyakori jelenség volt a teljes alakú latin személynevek megrövidült és képzett alakjainak a használata, és az *-a/-e* képző korán megjelent idegen eredetű neveken is, főként rövidült változataikhoz kapcsolódva: *Bene*, *Sebe*, *Dema*, *Pete*, *Mathe*, *Mate* stb. (vö. SZEGFŰ 1991: 251). A jövevénynevekből alakult *-a/-e* képzős nevek tömeges előfordulása az Árpád-korban és a vélhetően testrésznevekből alakult személyneveken csak elenyésző számban megjelenő *-a/-e* képzők azt sejtetik, hogy a *File* esetében nagyobb valószínűséggel

gondolhatunk idegen eredetű alapnévre, mint a személynévnek a magyar *fül* lexémából való származására.

A három névadat Gamás, Teleki és Füzegy birtokokon fordul elő. Gamás és Füzegy faluban a névemlések között többségben találunk ugyan latin eredetű neveket, de magyar közszókból alakultak is gyakran feltűnnek közöttük. A gamási *File* családját megvizsgálva azt látjuk, hogy a szláv nevű (*Bodomér*) nagyapának van egy biztosan latin néveredetű fia (*Mortunus*) és unokája (*Mathian/Matian*): *Bodomer (filii Bodmer)*; *Keres cum filiis suis Forcasio (Farcasio)*, *Thec (Tek)*; *frater eius, Mochou (Mocou) cum filiis suis Mathian (Matian)*, *Reppes, Mada*; *et frater eius cum filio File*; *quartus frater eius Mortunus* (PRT. 10: 513). A többi leszármazott esetében sok a bizonytalanság a nevek eredetét illetően. A füzegy *Fileh*-nek a latin eredetű *Zacharie* nevet viselő apja van, és az ugyancsak latin néveredetű *Paul* nevű testvére mellett ismeretlen eredetű *Seleh* és *Onda* nevű testvérei is vannak: *filius Zacharie, Fileh, Seleh, Onda, Paul, Sentus* (PRT. 10: 513). A kizárólag szőlőműveseket felsoroló Teleki faluban a névemlések többsége magyar közszókból alakult név, csak elvétve találunk köztük latin eredetű nevet. A teleki *Fileh* családjában ebből a szempontból azonban vegyes képet kapunk: az ismeretlen eredetű nevet viselő apának (*Jed*) — ha elfogadjuk TERESTYÉNI megítélését — két magyar nevű fia van (*Elh* és *Niuizou/Nuhzou*), és *Fileh* mellett egy latin (*Pet*) és egy szláv (*Boda*) névből származó nevet viselő unokája: *filius Jed, Elh cum filio suo Fileh, frater eius Niuizou (Nuhzou) cum filiis suis Pet, Boda* (PRT. 10: 514).

Az Árpád-kori személynévtár nagyszámú olyan adatot közöl, amely közvetve származtatható a latin *Philippus* személynévből. Ezek között számos olyat találunk, amelyet *ph* betűkapcsolattal írtak, utalva mintegy a latin eredetre: *Fila* ~ *Phila*, *File* ~ *Fileh* ~ *Phile*, *Files* ~ *Philes*, *Filke* ~ *Philke*, *Filpe* ~ *Filpeh* ~ *Philpe*, *Filpus* ~ *Philpus* (ÁSz). FEHÉRTÓI arra is felhívja a figyelmet, hogy a latin *Philippus* személynévnek az ólengyelben kialakultak *Fil*, *Fila*, *Filko*, *Filusz* rövidült és képzett változatai is (2006: 328), így az oklevélben szereplő nevek a korszak társadalmi állapotát is figyelembe véve véleménye szerint akár szláv jövevénynevek is lehetnek.

4. Az átvizsgált két névcsoport nyelvszerkezetbeli helyét, eredetét vizsgálva több körülményt is igyekeztem figyelembe venni.

Tisztán etimológiai alapon állva nem tudunk döntést hozni, hiszen a vizsgált nevek magyar közszókból magyar személynévképzővel, illetve idegen eredetű személynévből (annak vélhetően a magyarban megrövidült változatából) magyar személynévképzővel egyaránt alakulhattak, azaz feltehetően magyar alakulású nevek (de egyes esetekben az idegen nyelvből való közvetlen átvételt sem lehet kizárni). Az etimológiai kapcsolatokat azonban valószínűsítheti vagy éppen elbizonytalaníthatja az a körülmény, hogy a névvel kapcsolatba hozható nyelvi elem meglétét ki tudjuk-e mutatni a Kárpát-medence korabeli okleveleiben. A történeti források

erre utaló hiánya mindenesetre nagyban csökkenti az elvileg egyébként szóba jöhető lehetőségek valószínűségét.

A kérdéses név(viselő) szűkebb (családi) és tágabb (települési) névkörnyezete úgy tűnik, kevesebb fogódzóval szolgálhat. A néveredetet, névfunkciókat nézve ugyanis meglehetősen heterogénnek tűnnek ebben a korban az egyes névhasználói csoportok: családon belül és még inkább egy-egy településen többféle eredetű és funkciójú név egymás mellett élését tapasztalhatjuk.

Legreményteljesebben az egyes nevek rendszerkapcsolataira alapozhatjuk döntéseinket a fenti kérdésekkel kapcsolatban. A *szem*-mel összefüggésbe hozható nevek igen kiterjedt használatot mutatnak a korban: sokféle képzővel előfordul ez a szó, és gyakoriak az így alkotott nevek. Az idegen eredetű neveket ebben a körben biztosan viszont csak igen kevés és a magyar nyelvvel kevés rendszerkapcsolatot mutató névben látjuk megjelenni. A *fül* esetében viszont éppen fordított a helyzet. Itt a feltehető latin előzmény névbokra igen gazdag, s ennek névegyedei gyakoriak, a magyar közszói kapcsolatrendszerbe viszont kevés, ritkábban előforduló névegyed tartozik a korban.

A két lexéma rendszerösszefüggései tehát más-más irányokba mutatva jelzik a kérdéses nevek etimológiai kapcsolatait. Ehhez azonban azt is hozzá kell tennünk, hogy bármely kor nyelvhasználói a neveket használva természetesen nem etimológiai eredet szerint értékelik őket, hanem a számukra közvetlenül jelentkező nyelvi-asszociatív viszonyok síkján.

Valószínű persze, hogy ha egy adott korban sok olyan név használatos, amelyben a beszélők a *szem* szót ismerik föl, akkor az esetleg más forrásból való, hozzá alakilag hasonló neveket is ebbe az asszociatív körbe kapcsolják bele. Másfelől ha egy névnek más nevekkel való összefüggései a meghatározóak számukra, akkor az csupán „egy név” (azaz referáló szerepű név) lesz számukra, noha ebben az esetben is fennáll annak a lehetősége, hogy beleértse valamely leíró tartalmat (pl. egy testrésznevet lássanak megjelenni benne), s így a név sajátosságjelölő névként (is) funkcionál számukra.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN, *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301.* Bp., 2004.
- BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: *Nyelvünk a Duna-tájon.* Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95–140.
- BÁRCZI GÉZA (1951), *A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék.* Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1967), A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története.* Bp. 21–93.
- BENKŐ LORÁND (1995), Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? *MNy.* 91: 402–11.

- BENKŐ LORÁND (2003), Zalán vezér nevééről és személyéről. In: BENKŐ LORÁND, *Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről*. Bp. 68–80.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ (1904), A tihanyi apátság népeinek 1211. évi összeírása. *NyK.* 34: 388–416.
- FEHÉRTÓI KATALIN (2006), Az Árpád-kori *Fil* és *Szem* személynevekről. *MNy.* 102: 327–34.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár I–II*. Bp., 1914–1944.
- FNESz. = KISS LAJOS, *Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II*. Negyedik, bővített és javított kiadás. Bp., 1988.
- GÁCSER IMRE (1941), *Az 1211. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátosságai*. MNyTK. 58. sz. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A személynévrendszerek leírásához. *MNyj.* 46: 5–20.
- HOFFMANN ISTVÁN (2009), A magyar nyelv hazai szórványemlékei. In: „*Látjátok feleim...*”. *Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig*. Bp. 13–28.
- KNIEZSA ISTVÁN (1952), *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp.
- KOROMPAY KLÁRA (1991), A névszójelezés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 259–83.
- KOVÁCS ÉVA (2009), A Tihanyi összeírás nyelvészeti vizsgálatáról. *HT.* 4: 163–70.
- KOVÁCS ÉVA (2011), A 800 éves Tihanyi összeírás helynévi szórványainak névrendszertani tanulságairól. *HT.* 6: 47–58.
- KOVÁCS ÉVA (2012), A Tihanyi összeírás filológiai kérdései. *HT.* 8: 37–47.
- KOVÁCS ÉVA (2013), *A tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Doktori értekezés. Kézirat. Debrecen.
- B. LÖRINCZY ÉVA (1962), *Képző- és névrendszertani vizsgálódások. Az -s ~ -cs képzővel alakult névanyag az ómagyarban*. *NyudÉrt.* 33. sz. Bp.
- MELICH JÁNOS (1914), *Keresztneveinkről*. MNyTK. 13. sz. Bp. — Lásd még: *MNy.* 10 (1914): 97–107, 149–56, 193–9, 249–55.
- MSzFgrE. = *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár I–III*. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp., 1967–1978.
- PAIS DEZSŐ (1925), A latin *Philippus* magyar származékai. *MNy.* 21: 109–14.
- PAIS DEZSŐ (1966), *Régi személyneveink jelentéstana*. 2. kiadás. MNyTK. 115. sz. Bp. — Lásd még *MNy.* 17 (1921): 158–63, 18 (1922): 26–34, 93–100.
- PRT. = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története I–XII*. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Bp., 1912–1916.
- RMCsSz. = KÁZMÉR MIKLÓS, *Régi magyar családnevek szótára (XIV–XVII. század)*. Bp., 1993.
- SLÍZ MARIANN (2011), *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Bp.
- SZABÓ DÉNES (1959), *A magyar nyelvemlékek*. Bp.
- SZEGFŰ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Bp. 188–255.

- SZENTGYÖRGYI RUDOLF (2009), *A Tihanyi összeírás (1211) fordítása*. Készült az Országos Széchényi Könyvtár „*Látjátok feleim...*” Magyar nyelvemlékek kiállítására. Elérhető: <http://mnytud.arts.unideb.hu/kiallitas/to.html>.
- TERESTYÉNI CZ. FERENC (1941), *Magyar közsói eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban*. MNyTK. 59. sz. Bp.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. BENKŐ LORÁND. I–III. Bp., 1967–76. IV. Mutató. Bp., 1984.

Tóth Valéria

A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései*

Noha a történeti személynévkutatás elsődleges forrásanyagát kétségkívül a személynéveket tartalmazó nyelvemlékek (főképpen szórványemlékek) jelentik, bizonyos típusú kérdések megválaszolásához a források személyjelölő szerkezetei önmagukban nem nyújtanak kellően biztos támpontokat (lásd ehhez részletesen TÓTH V. 2013). A személynév-történeti vizsgálatokban ezért e forrásanyagon túl más típusú elméleti-szemléleti alapra is fokozott mértékben szükségünk van: a névadás és a névhasználat általános, névelméleti jellemzői lehetnek elsősorban azok a mankók, amelyekre a személynévtörténet e kérdésekben támaszkodhat.

1. A személynévadás kulturális meghatározottsága

A tulajdonnév nyelvi univerzálé: minden nyelvben, annak bizonyára minden korszakában megtalálható. Ez az empirikus alapú hipotézis a névhasználatot lényegében egyidősnek tekinti az emberi kultúrával (vö. SZÉPE 1970: 307–8, HAJDÚ 2002: 44, 2004: 12, HOFFMANN 2010: 50, N. FODOR 2012: 37–8; kifejezetten a személynévekre specifikálva a gondolatot HOFFMANN 2008: 5, SAARELMA 2013: 124–5).¹ A névhasználat ebben az általános vonatkozásában tehát nem mutat kulturális eltéréseket: a kategória — lényegében antropológiai univerzáléként is

* A tanulmány az MTA–DE „Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport” programja keretében készült.

¹ Szigorúan logikai-nyelvi alapon a tulajdonnév elvileg kiiktatható lenne a nyelvekből, hiszen az egyedítésnek más módjai is lehetnek (körülírásokkal például aktuális használatban éppenséggel mindig kiválthatók). Az, hogy ez a kategória ennek ellenére egyetemes használatú nyelvi elemcsoport, minden bizonnyal a gazdag információhordozó értékével állhat összefüggésben. HOFFMANN ISTVÁN a nyelvi gazdaságosság mozgatórugóit látja a tulajdonnév univerzális jellege mögött meghúzódni (1993: 20, ehhez lásd még SZÉPE 1970: 307, SEBESTYÉN 1970: 305, a tulajdonnévek hírértékéhez pedig BALÁZS J. 1963: 42, NYIRKOS 1989: 291, 293–4 is). Azt, hogy a név létét a nyelvben bizonyos pragmatikus szempontok indokolják, VÁRNAI JUDIT SZILVIA is elfogadja: ez a kategória ugyanis nem „valamely rendszerlogika” alapján, hanem „a kommunikáció gazdaságos, eredményes megvalósulása érdekében, a társadalom működéséhez szükséges, valamennyi emberi közösségben kialakuló intézményes jelenségek egyikeként létük szükségszerű avagy inkább célszerű” (2005: 16). SZÉPE GYÖRGY (1970: 308) nyomán azt is felveti továbbá, hogy ha a tulajdonnév a nyelvekben nem szükségszerű, de mégis általános, akkor a létrejöttének a folyamatai érdemlik a fő figyelmet (VÁRNAI 2005: 86).

(SZÉPE 1970: 308) — minden kultúra egyetemes alapeleme. A tulajdonneveket ebből adódóan minden más nyelvi elemnél erősebben jellemzi a kultúrával való szerves összefüggésük, s ennek folytán a kulturális tényezők a nevek rendszerét és a rendszer egyes elemeit is nagyban meghatározzák. Azt a tételt, miszerint „a névhasználat legalább annyira kulturális, mint nyelvi kérdés” (HOFFMANN 2010: 52), meggyőzően igazolja például a genetikusan közeli rokonságban álló, és ezért nyelvi rendszerét tekintve sok egyezést mutató magyar és obi-ugor nyelvek gyökeresen eltérő tulajdonnévi szisztémája. A névrendszerek különbségei a kulturális közeg különbségeiből adódnak, abból, hogy a magyarság névkultúrája — betagozódva az európai keresztény kultúrkörbe — a környező népekéhez vált hasonlóvá, miközben a nyelve minden lényeges vonásában megőrizte eredeti karakterét.² A névrendszer tehát nem annyira a nyelv rendszerével, hanem a kultúrával mutat szoros összefüggést,³ „s a névrendszerek nagy törésvonalai elsősorban nem a nyelvi, hanem a kulturális törésvonalak mentén húzódnak” (HOFFMANN i. h.). Arra, hogy hasonló kulturális rendszerek hasonló névrendszerekhez vezetnek, míg a névadási rendszerek különbségei rendre eltérő kulturális, külső tényezőkkel vannak összefüggésben, a nemzetközi szakirodalomban is gyakran történnek utalások (vö. pl. SAARELMA 2013: 126, illetve korábban KOHLHEIM 1998), ahogyan az is gyakran megfogalmazódik az írásokban, hogy a névrendszereket kívülről érő új kulturális hatások milyen jelentős mértékű átrendeződéseket eredményezhetnek a személynévadásban és -használatban.⁴

² Korábban is felvetődött annak a gondolata, hogy fontos lenne tájékozódni a magyarral rokonságban álló népek névadási szokásairól azért, hogy e távoli analógiák hozzásegítsenek névadásunk ősi örökségének megítéléséhez (LIGETI 1978–1979: 29). Legalább ennyire fontos a fent mondottak fényében azoknak a névadási rendszereknek a megismerése is, amelyek a magyarral egyazon kultúrkörbe tartoznak, illetve tartoztak egykoron. És ha már az analógiák kérdését érintjük, meg kell említeni, hogy az ősmagyar kori személynévadás közvetlen forrásokból nem ismerhető meg, jellegéről azonban részben a hasonló kulturális, társadalmi, gazdasági körülmények között élő közösségek névadási rendszere alapján lehetnek elképzeléseink. Ezt az egykoron — az „európai” kultúrába történő betagozódását megelőzően — a magyarságra is jellemző „ősi”, a név és az elnevezett személy között szoros, organikus kapcsolatot teremtő névadást VÁRNASI JUDIT SZILVIA a transzlogikus gondolkodásmóddal hozza kapcsolatba (2005: 84–91, vö. még TEMESI 1961: 174 is).

³ Hasonlóan értékelte a név státuszát TOLCSVAI NAGY GÁBOR is, amikor azt hangsúlyozta, hogy a név nem nyelvi kritériumok, hanem szociokulturális körülmények révén lesz név (1997: 603). HEGEDŰS ATTILA pedig a nyelvi kompetenciáról nyilatkozott úgy, mint tágabb értelmű kompetenciáról, amelyben bizonyos kulturális és szociális többletinformációk is benne vannak (1997: 8).

⁴ Az afrikai személynévadás hagyományos rendszerét például — amely a transzparens, leíró nevek használatára épült — a kereszténység és általában az európai kulturális befolyás alapjaiban változtatta meg. Minthogy az európai nevek kiemelt presztízsértékkel bírtak számukra, és nemcsak a kereszténységet szimbolizálták, hanem az átlépést a „primitív” kultúrából a modern világba, mohón adaptálták őket a 20. század elején (AKINNASO 1981: 60, SAARELMA 2013: 141).

A két ősi tulajdonnévi kategória, a helynevek és a személynévek azonban a kulturális-társadalmi determináltságuk tekintetében nem egyformán jellemezhetők, s az eltéréseik — funkcionális különbségeik mellett — a nem egészen azonos nyelvi természetükben gyökereznek. A helynevekre a helyhez kötöttség, a név és a denotátum viszonylatában szemlélve általában a hosszú élettartam jellemző, e jegyek azonban a személynéveket kevésbé jellemzik. Ebből adódik részben eltérő forrásértékük is. „A helynevek a bennük megtestesülő névadás nagyobb szociális hatókörű, kollektívebb, népibb jellege révén ugyancsak több fényt vethetnek nyelvi-népi környezetükre, mint a személynévek, melyek jobban egyéni vagy kiscsoportos kötöttségűek, főként pedig erősebben nyelvi divatjelenségek, a mindenkori szűkebb társadalmi ízlésnek, gyakran szeszélyesen érvényesülő kulturális hatásoknak a letéteményesei.” (BENKŐ 2002: 12).

E különbségekkel függ össze az a körülmény, hogy a személynévek kulturális (és társadalmi) meghatározottsága a helynevekéénél jóval erőteljesebben érvényesül. Jól mutatja ezt a magyar személynévhasználat egy évezredes dokumentált változástörténete, amelyben a többször is bekövetkező strukturális átrendeződés nem elsősorban nyelvi, hanem sokkal inkább kulturális tényezőkkel magyarázható (vö. B. GERGELY 1981: 4, HOFFMANN 2010: 54). A legkorábbi nyelvemlékeink alapján a honfoglalás korának (és bizonyára az azt megelőző időszaknak) a személynévrendszerére az volt jellemző, hogy a névállomány belső keletkezésű elemek mellett törökségi nyelvekből származó jövevényelemekből táplálkozott, azaz tulajdonképpen egyfajta nomádos névkultúra jellemezte a magyarságot.⁵ A Kárpát-medencében való letelepedést követően a névadásban annyi változás állt be, hogy a jövevénynevek rétege új elemekkel bővült: a magyarság szomszédságában élő népek (szlávok, németek) névadásából a magyarba átkerült elemekkel.⁶ A kereszténység felvételével — az akkor meghatározó európai szellemi-művelődési áramlat részeként — bekövetkező műveltségi váltás azonban mint fontos kultúrtörténeti fordulópont a személynévadás szempontjából is mérőföldkőnek bizonyult: a névadás és névhasználat alapvonásait is érintő, lényeges átalakulást, mondhatni „rendszerátalakítást” hozott magával.⁷ Megjelentek a névrendszerben az egyházi latin eredetű (bibliai, mártírológiumi gyökerű) személynévek, amelyek néhány száz év

⁵ A török és a magyar eredetű személynévek kulturális gyökerű szemantikai hasonlóságával függ össze például az is, hogy PAIS DEZSŐ a régi személynéveink jelentésanyagával foglalkozó munkájában a két réteg között lényegében nem tesz különbséget (1966).

⁶ Azt is érdemes azonban hangsúlyozni, hogy a szláv és német személynévek egészen más jellegű névtípust képviselnek, mint a törökös, nomádos elnevezések: ezek ugyanis lényegében már az európai keresztény kultúra elemei, még ha nem is bibliai, vallási nevek. A germán és a szláv prekeresztény névrendszer sajátosságaihoz lásd részletesen SAARELMA 2013: 147–8.

⁷ Azok az intézmények és személyek ugyanis, akik a mindenkori kultúra jellegét legfőképpen meghatározzák, egyúttal a személynévek állományának és ezzel együtt hosszabb távon a rendszerének az alakításában is tevékenyen részt vállalnak (vö. HOFFMANN 2010: 57–8).

leforgása alatt lényegében kiszorították a névhasználatból és a névrendszerből a korábbi, világi névadáson alapuló személyneveket.⁸ A kései ómagyar kor időszakában aztán egy új személynévfajta tűnt fel a magyar névrendszerben: a családi összetartozás kifejezésére szolgáló nexusnév kategóriája.⁹ Látva, hogy a magyar családnevek kronológiai sajátosságai milyen tökéletesen harmonizálnak a névfajta európai jelentkezésével és elterjedési ütemével (lásd ehhez pl. KÁLMÁN B. 1989: 71, N. FODOR 2010: 17–9), aligha lehetnek kétségeink afelől, hogy ennek alakulásában is főképpen európai mintákkal, kulturális-társadalmi tényezőkkel lehet számolnunk.¹⁰

A kulturális meghatározottság természetesen nem csupán a személynévrendszer egészét érintően érvényesül, hanem a rendszer egyes elemeinek használatát tekintve is. A személynévadással szorosan összekapcsolódó divatjelenségek hátterében például igen gyakran szintén kulturális-művelődéstörténeti összefüggések rejlenek még akkor is, ha ezek körülményeit nem is sikerül minden esetben és minden vonatkozásban pontosan feltárni (vö. ehhez pl. KOROMPAY 1978: 50, J. SOLTÉSZ 1979: 141, 143). A személynevek elterjedtségét, divatját ráadásul olykor például közvetlenül érvényesülő irodalmi hatások is okozhatják, azaz a személynévadásnak — a nagyon markánsan jelen lévő keresztény-egyházi vonulat mellett — régtől kezdve megvan a maga világi művelődési szférája is: a Trója-regény, a Roland-ének és általában az ekkor tájt Európa-szerte divatos lovagregények hatására divatba jött személynevek ennek a legegységesebb bizonyítékai (lásd ehhez pl. MELICH 1907: 166, MIKESY 1953: 130–1, SZÉKELY 1970: 203–4, de főképpen KOROMPAY 1971: 187–8, 1978). Ezeknél a kétségkívül jelentős kulturális, ám kezdetben minden bizonnyal csak szűk körben érvényesülő hatásoknál ugyanakkor jóval fontosabbnak tekinthetjük a rendszer egészét meghatározó, az előbbiekből érintett kulturális-társadalmi áramlatokat.

Mindez pedig a történeti személynévrendszer és személynévhasználat szempontjából azt jelenti, hogy bármely időszak névadása áll is a vizsgálataink közép-

⁸ Az egyházi névadás, a szentek tiszteletén alapuló névadás egészen a 20. század közepéig éreztette hatását a magyar névválasztásban (HAJDÚ 2004: 15). A kereszténység felvételének mint művelődéstörténeti változásnak a személynévrendszerre gyakorolt hatásával előszeretettel foglalkozik a történeti személynévkutatás, a változásokat taglaló tekintélyes számú munka közül itt csak néhányat említek meg: GALAMBOS 1942: 3–4, BENKŐ 1949: 8, 1950: 22, 1967: 379–80, BERRÁR 1950: 255, DEME 1960: 137, SZEGFÜ M. 1991: 253 stb. Ennek a folyamatnak köszönhető valójában az is, hogy az európai kultúrában nem várjuk el a névtől az „értelmet” (szemben a tranzlogikus névfelfogást mutató kultúrákkal), mert a név „a kollektív tudat átörökítette szokásokból következőleg egy kulturális címke” (VÁRNAI 2005: 86).

⁹ Meg kell ugyanakkor jegyeznem, hogy véleményem szerint a családnevek megjelenése előtt is lehetett a magyarban olyan névfajta, amely nexusjelölő szereppel bírt: a nemzetségnevek kategóriája (részletes bemutatását lásd TÓTH V. 2014).

¹⁰ Erre ugyancsak sok utalást találunk a szakirodalomban, lásd pl. többek között MIKESY 1959: 84, HAJDÚ 2003: 734–6, 740, HOFFMANN 2010: 56, N. FODOR 2010: 19, SLÍZ 2011: 176 stb.

pontjában, nem függetleníthetjük magunkat attól a kulturális-társadalmi közegetől, amelyben az adott névrendszer aktuálisan funkcionált.¹¹

2. A személynévadás és személynévhasználat pragmatikai tényezői

Az ómagyar kor beszélt (természetes) nyelvi valóságáról csak nagyon keveset tudunk, mert az erre vonatkozó megállapításainkat csaknem kizárólag az írásbeliségben ránk maradt (az oklevelek vonatkozásában ráadásul kifejezetten az írásbeliség számára is készült) források alapján tesszük, és noha azt gyanítjuk, hogy az írásbeli nyelvhasználat nagy mértékben eltérhetett a beszélők tömegei által használt korabeli nyelvtől, erre közvetlen bizonyítást nem szereztünk (vö. SÁROSI 2003a: 445, de lásd még BENKŐ 1980: 45–53 is). A történeti személynév kutatásnak azonban ugyanúgy kísérletet kell tennie egy-egy időszak beszélt nyelvi névhasználatának a felderítésére, ahogyan a nyelvtörténeti kutatásokban általában sem kerülhető meg az élő nyelvhasználattal való hangsúlyozott foglalkozás. A nyelvi jelenségek leírása és magyarázata elképzelhetetlen a nyelvhasználat felől való közelítésmód, azaz „a pragmatikai funkcionalitás mint elsődleges értelmezési elv” nélkül (SÁROSI 2003a: 440). Ennek fényében pedig a névrendszer működését sem vizsgálhatjuk úgy, hogy eközben az azt használó közösség körülményeire ne lennénk tekintettel. Egy SÁROSI ZSÓFIÁTÓL kölcsönvett gondolatot (i. m. 442) a névrendszer működésére parafrázálva azt mondhatjuk, hogy a személynévrendszer egésze és a rendszerelemek egyaránt változnak, aminek háttérben részint a kommunikációs szükségletek módosulása áll, ezt viszont a kulturális-társadalmi változások okozzák.¹² Az alábbiakban azt igyekszem összefoglalni, hogy melyek azok a pragmatikai tényezők, amelyek az ómagyar kori személynévadás és személynévhasználat pontosabb megismeréséhez mint elméleti-módszertani alapelvek számottevően hozzájárulhatnak.

1. A személynév a mai felfogásunk szerint valamilyen névadási aktus folytán lesz valakinek a nevévé, e mozzanat révén nyeri el konkrét, egyedítő szerepét (vö. HOFFMANN 2008: 9, MOZGA 2013: 162). A névadási rendszerek pragmatikai tényezőinek vizsgálatában elsősorban arra kell figyelmet fordítanunk, hogy maga

¹¹ Azt, hogy ez a szemlélet a történeti személynév kutatás fő vonulatában is jelen van, többek között az alábbi munkák mutatják: a családnevek kialakulásával és változásával kapcsolatban N. FODOR 2010; FARKAS 2009a, KARÁDY–KOZMA 2002, a személynévek korai történetének bemutatásában pedig FEHÉRTÓI 1969, SLÍZ 2011 stb.

¹² Arra, hogy a neveket miként lehet pragmatikai keretben értelmezni, TOLCSVAI NAGY GÁBOR a következőket kiemelve tért ki egyik munkájában: „A név olyasmire vonatkozik, ami egy közösségben intézményesen viseli a nevet. Itt bizonyos értelemben háttérbe szorul az a szempont, hogy a nevet adják, inkább az működik, hogy az anyanyelvi beszélő aktuálisan tulajdonítja (mert tulajdoníthatja) a nevet annak a valaminek, amiről szó van. Ez a tulajdonítás a nyelvről és a világról való ismeretek együttes birtoklásával lehetséges. Ilyen értelemben nyelvészeti keretben valóban pragmatikai szempontból lehet megközelíteni a név kérdését.” (1997: 603–4).

a névadás hogyan valósul meg, azaz bizonyos nyelvi elemek mint személynév-fajták milyen körülmények, feltételek (cselekvések, hagyományok, eljárások) révén rendelődnek hozzá az adott személyhez mint névviseelőhöz.¹³

A névadásnak vannak olyan összetevői, amelyeket szabályok kötnek, és vannak olyanok is, amelyek megkötések nélkül érvényesülnek. A névadás egyes síkjai emellett kötelező érvénnyel támaszkodnak a meglévő névállományra, más szintek ettől függetlenek, s a névadót a meglévő névállomány nem korlátozza. Mindez kifejtettebben a következőket jelenti. Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a személynévadás és személynévhasználat alapvető vonásából adódóan minden személy az élete során több névadási aktusnak is a célpontja lehet. A személyekhez a névadás aktusa által pedig többféle személynév-fajta is hozzárendelődhet, és többnyire hozzá is rendelődik: vagyis az egyének az életük során vagy egyidejűleg rendre több nevet viselnek. Tudatos döntés, választás eredményeként és bizonyos személyek (szülő, pap, törzsfőnök, sámán stb.) közreműködésével elvégzett hozzárendelés révén, viszonylag zárt névállományból (listából) választva válik az egyén nevévé a *választott név* vagy *listanév* terminussal megjelölhető személynév-fajta. Az egyének ilyen típusú nevének megválasztásában ma a szülők hoznak döntést, az ómagyar korban azonban az egyház tevékenysége játszotta e tekintetben a legfontosabb szerepet, s ezt a szokást az 1279. évi budai zsinat rendeletileg is rögzítette, amikor kimondta, hogy a gyermeket rögtön a születése után meg kell keresztelni, s nevet — a gyermek születésének vagy keresztelésének a napjára eső szentek neve közül választva — csak a pap adhat (GALAMBOS 1942: 5, HAJDÚ 2003: 359, N. FODOR 2010: 122, SLÍZ 2011: 96). A személynevek másik típusa automatikusan — szokásjog vagy törvény alapján — kapcsolódik az egyénhez: „az egyéni elnevezői szándéktól lényegében függetlenül, közösségi névadási előírások alapján” válik az illető személy nevévé. A mai személynévadásban így rendelődik az egyénhez a családneve, de az *automatikus* vagy *átadott név* típusával az ómagyar korban is feltétlenül számolhatunk (ráadásul ennek meglétét megítélés sem szerint jóval korábbi idősokra is feltételezhetjük, mint amikor azt a szak-

¹³ Mivel az emberek elnevezése — mint láthattuk — univerzális jegy, a különböző kultúrák személynévei több tekintetben is számos univerzális sajátosságot mutatnak: az emberek például minden kultúrában egy vagy több nevet kapnak; a névadó is sok esetben meg van határozva (szülők, nagyszülők, a közösség más tagja); egyidejűleg bizonyos személynév-fajtákat rendszerint bizonyos rögzített gyakorlat alapján, s nem önkényesen adják; sok kultúrában a névadás magában foglalhat speciális közösségi vagy privát névadási ceremóniát stb. (SAARELMA 2013: 126). Az egyetemes sajátosságok mellett ugyanakkor több tekintetben eltéréseket is megfigyelhetünk az egyes nyelvek személynévadási gyakorlatában. Több ilyenre is rámutatott például RICHARD D. ALFORD, aki a világ más-más tájairól 60 különböző (preindusztriális) kultúra névadási szokásait tanulmányozta (1988, lásd még SAARELMA 2013: 126–9). F. NIYI AKINNASO írása (1981) alapján pedig azt a tanulságot fogalmazhatjuk meg, hogy noha egyes afrikai névminták meglehetősen távol állnak az európai névadási szokásoktól, több vonásuk is emlékeztet ugyanakkor például a magyarság korai ómagyar kori nomád névadási sajátosságaira.

irodalom hagyományosan teszi). Amíg ez a két névfajta egyaránt egy meglévő, használatban lévő (tehát lényegében zárt) névállományból építkezik, a harmadik személynévajtát efféle kötöttségek nem korlátozzák. A *kreált* vagy *alkotott nevek*-et nem kötik ugyanis formális szabályok, ez a névadás az egész szókincsre, valamint a névadó nyelvi kreativitására támaszkodik, és igen gyakran nemcsak a névnek és a névviselőnek a kapcsolata, de maga az elnevezés is a névadási aktszal teremtődik meg. A mai személynévrendszerben így keletkeznek például a ragadványnevek, de ugyanezt a kognitív-pragmatikai folyamatot tételezhetjük fel az ómagyar kor „motivált” személynévadására mögött is: részben az ún. egyénnevek vonatkozásában, részben pedig a családnévelőzmények terén. (A személynévajták fent említett típusaihoz lásd HOFFMANN 2008: 9–10.)¹⁴

A név és a személy kapcsolata tehát részben a név „címkefunkció”-ja révén teremtődhet meg (SAARELMA 2013: 124): a valamely névállományból való választás, hagyományozódás vagy öröklés útján kapott nevek esetében erről beszélhetünk. Más megnevezések viszont a személy és a nyelvi elem ábrázoló jellegének viszonya által jönnek létre, s ilyen módon a nyelvi jel lényegében leírja, jellemzi a viselőjét, annak „képeként” funkcionál (HOFFMANN 2010: 53). Abban is különbségek lehetnek személynévajtánként, hogy egyén vagy közösség áll-e a névadási aktus mögött. A választott nevek egyéni (szülői, papi stb.) döntés eredményei, az automatikus neveket törvények vagy szokásjog szabályozza (itt névadóról mint a névadás aktusát megvalósító személyről tehát lényegében nem is beszélhetünk), a kreált nevek hátterében viszont jobbra közösségi névadás állhat, ahogyan ezt a jelenkori ragadványnévadás kapcsán viszonylag jól, KÁLMÁN BÉLA szavaival (1962: 139) élve szinte „in statu nascendi” lemérhetjük.¹⁵

A személynévrendszer működését, a névadási és a névhasználatot részben — ahogyan a nyelvi rendszer működését általában véve is — belső, rendszertani tényezők irányítják (B. GERGELY 1981: 28), s ezek között a meglévő nevek mintája, azaz a „névszerűség” kritériumának való megfelelés például igen erős befolyással bír (J. SOLTÉSZ 1979: 25, erről a későbbiekben még részletesen szölok). Feltétle-

¹⁴ Pragmatikai tényezőket mérlegelt VINCENT BLANÁR is akkor, amikor az egyes személynévajták jellemzőit a névadás körülményei alapján igyekezett meghatározni (1995: 1179).

¹⁵ A névadás efféle körülményeiről érintőlegesen gyakran esik szó a szakirodalomban, lásd pl. többek között BENKŐ 1949: 4, 8, BERRÁR 1952: 50, SZABÓ I. 1954: 8–9, KNEZSA 1965/2003: 260, BÁRCZI 1958: 128, HEGEDŰS 1984: 208, FARKAS 2003: 147, 148, 2009a: 17, HAJDÚ 2004: 14, N. FODOR 2010: 122 stb. A közösségi névadás értelmezése kapcsán N. FODOR JÁNOS azt is hangsúlyozza, hogy természetesen ezt nem úgy kell érteni, hogy a névadási aktus kollektív módon valósul meg, azaz hogy a közösség tagjai együtt, egyszerre hozzák létre az illető megnevezésére az adott névformát, hanem ilyen esetekben is eredendően egy személy kreativitását tükrözi az új elnevezés. Az ilyen névadási helyzetet a szókészlet változásaival állítja párhuzamba, ahol ugyanis az egyéni alkotásból akkor lesz tényleges nyelvi változás, ha az szocializálódik (2012: 39).

nül hatnak azonban emellett a névadásra kognitív-pragmatikai feltételek is: sok esetben kötik a névadást családi, vallási vagy egyéb társadalmi hagyományok (SLÍZ 2011: 115, 139), de a jog (a tulajdonjog), a különféle ideológiák, a művészetek, a közigazgatási intézmények ugyancsak fontos hatást gyakorolnak rá (BERRÁR 1960b: 270). Bizonyos névfajták használatában mindezeket túl a presztízs is számottevően szerepet játszhat (SLÍZ 2006: 176, 2011: 45).

A személyneveket (csakúgy, mint a tulajdonneveket általában) az egyén a kultúra részeként mint nyelvi elemeket ismeri meg a társadalmi-nyelvi szocializációja során. Ezzel párhuzamosan formálódik az a képessége, hogy felismeri, megfelelően használja a neveket, illetőleg újakat is alkot. A beszélőnek tehát a szocializációs folyamatok összetevőjeként kialakul egy bizonyos névkompetenciája, amelyet a kulturális hagyományok és ismeretek mellett nyelvi összetevők is alkotnak. A névhasználók személynév-kompetenciája azokon a névmintákon, névmodelleken és a nevekhez kapcsolódó pragmatikai ismereteken alapul, amelyek a nevekről való sokszínű tudásunkat jelentik (HOFFMANN 2010: 53, lásd még AINIALA 2013: 111).¹⁶

2. A személynév-kompetencia mint kulcsfontosságú kognitív-pragmatikai tényező minden kor személynévhasználatát meghatározza. Noha az ómagyar kor forrásaiban fennmaradt személynevek névhasználati (pragmatikai és névszociológiai) szempontból nehezen értékelhetők, a személynévhasználat általános jellemzői, valamint a különböző kultúrák együttélésének tapasztalatai alapján joggal gondolhatunk arra, hogy valamely személy — mint utaltunk rá — az élete során, de akár egy időben is több nevet viselhetett egyszerre, s ez a névviszony a legkorábbi időszaktól kezdve jellemezte a névhasználatot (HOFFMANN 2010: 55). A többnevűség feltételezésének ugyanakkor talán ellentmondani látszik az a tényként kezelt körülmény, hogy a személynevek alapvető funkciója az azonosítás, ezt a szerepet pedig a többnevűség kétségkívül zavarhatja. Mégis úgy tűnik, hogy a névhasználók igénye az egyes személyek többféle megnevezésére olyan erős, hogy még az azonosító funkció esetleges csorbulása sem szabhat neki gátat. E feltételezésünket egyrészt a mai személynévhasználat sajátosságaira alapozhatjuk, arra tudniillik, hogy az egyén az élő nyelvhasználatban nemcsak az azonosításához feltétlenül szükséges névvel rendelkezik, hanem többel is, s ez a „névbőség” főképpen az informális névhasználatot jellemzi.¹⁷ De a többnevűség meg-

¹⁶ A névkompetencia természetesen nemcsak a beszélők, hanem a hallgatók, azaz általában a névhasználók kompetenciája is (vö. NYÍRKOS 1989: 291), s alapvetően befolyásolja a kultúra strukturált világlátása (NICOLAISEN 1980: 42).

¹⁷ Az például, hogy a ragadványnevek rendszerét miképpen fejleszti, generálja egy-egy névközösség (vö. pl. B. GERGELY 1966: 389, 1977: 18–9, 1981: 82), vagy hogy a szlengben nem ritka az egy-egy névviselőhöz kapcsolódó 8–10 ragadványnév sem (KIS T. 1996: 98), illetőleg hogy a becéző, a szólító- és említőneveknek miféle sokszínűsége és gazdagsága figyelhető meg a név-

létére mutatnak bizonyos, „a filológia számára szerencsés esetekben” az írás szintjére is „beszüremkedett” ómagyar kori adatok is (BENKŐ 2002: 25): egyrészt azok, amelyek az egyháztól kapott névforma mellett a világi névadás eredményeként született név egyidejű, de a forrásokban váltakozó használatáról tanúskodnak,¹⁸ másrészt pedig azok, amelyek a forrásokban is alternatív nevekként szerepelnek: *Valentini Wasas alias Zabo dicto, Ladislaum dictum Olah alio nomine Vayas* (KÁZMÉR 1987: 62).

Ezek alapján nemigen tarthatjuk megalapozottnak azokat a véleményeket, amelyek a magyar személynévrendszer történetének bármely korszakában (jellemzően persze a korai időszakokra vonatkozóan) egy-egy személy esetében egyetlen név viselését feltételezik (vö. pl. BENKŐ 1949: 4, 1950: 20, 1967: 379).¹⁹ Később BENKŐ LORÁND is differenciáltabban fogalmaz a jelenség kapcsán, s csak az írásbeliség felszínéként utal az egynevűsége az élő nyelvhasználatban egyidejűleg feltehető többnevűséggel szemben (2002: 25; ugyancsak a többnevűség mellett foglal állást a korai időszak névhasználatára kapcsán HAJDÚ MIHÁLY, 2003: 348).

A névhasználatot befolyásoló pragmatikai tényezők fényében nem azt a jelenséget kell tehát kivételesnek tartanunk, amit csupán szórványosan hoznak elénk a források adatai, hogy tudniillik egyazon személyt több néven szerepeltetnek, hiszen épp ez lehetett az írásbeliség (formális) felszíne alatt a tényleges, élő, beszélt nyelvi realitás. A névhasználatnak — mint ismeretes — több színterét különíthetjük el, és ahogyan ma is általánosnak számít az egy-egy névviselőhöz kapcsolódó, sokszor különböző használati körökben érvényesülő több névforma, ezt a természetes névhasználati igényt a korai időszakok nyelvhasználatától sem indokolt elvitatnunk. Az persze más kérdés, hogy a források — jellegükből adódóan — mennyi lehetőséget nyújtanak számunkra a szóbeliségben használt megnevezések feltárására.

A személynévadás és névhasználat általános pragmatikai körülményei alapján összefoglalóan tehát joggal feltételezhetjük, hogy az ómagyar kori névadási rendszer is hasonló alaptörvényszerűségek mentén működött, mint a mai: ennek leírását ezért a fentiek figyelembevételével jó eséllyel végezhetjük el.

rendszerben (RÁCZ E. 1960, 1967, HAJDÚ 1974, 2003: 638–730), a magyar személynév kutatásban sokak figyelmét felkeltette már az eddigiekben is.

¹⁸ A klasszikus példák: *Aba – Sámuel, Vajk – István* mellett itt említhetjük meg például a 14. században élt (Becsei) Imre fiainak kettős névhasználatát, akik az *István, Gergely, Tamás* egyházi nevek mellett *Töttös, Vesszős, Tövises* névformákkal is szerepelnek a forrásokban (KERTÉSZ 1938: 3, GALAMBOS 1942: 6), vagy a történelemkönyvekbe is a világi nevével bekerült Borsa nembeli *Kopasz* nádort, aki a keresztségben a *Jakab* nevet viselte, de nádori okleveleiben is következetesen *Kopasz*-nak nevezi magát (KERTÉSZ 1938: 3).

¹⁹ E vélekedések „ritka kivételként” minősítik a forrásokban a világi és az egyházi név együttélését jelző adatokat.

3. A személynévadás és személynévhasználat kognitív tényezői

Az ómagyar kori beszélt nyelvi személynévhasználat megismeréséhez juthatunk közelebb akkor is, ha azokra a kognitív tényezőkre alapozunk, amelyek a nyelvés ezen belül a névhasználatot általános jegyeikben, elméleti síkon ragadják meg. Ezek a körülmények, sajátosságok ugyanis — egyetemes érvényük okán — éppúgy meghatározták az ómagyar kori névhasználatot, ahogyan domináns szerepet játszanak a mai névrendszer és névhasználat vonatkozásában is.

A nyelv a nyelvhasználóktól nem független, autonóm struktúra, és nem az az ennek részeként szereplő névrendszer sem, noha az egyes rendszerelemek között olykor igen erős belső kapcsolatok alakulhatnak ki. A funkcionális megközelítés szerint a nyelv — minthogy a nyelven kívüli funkcióival, illetve az ember kognitív képességével szoros kapcsolatban áll — szélesebb, nyelvhasználati összefüggésben vizsgálendő (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 21–2). A funkcionális nyelvészet²⁰ fontos alapelve ezért az, hogy a nyelvi kifejezéseket természetes közegükben, „támogató mátrixuk”-ban tanulmányozza, amelynek szempontjai között az alábbiak szerepelnek: a tényleges, valós nyelvhasználatból származó valódi adatok, a kontextus és a nyelvi variációk figyelembevétele, a nyelvhasználó közösség sajátos kulturális jellemzőinek a szem előtt tartása (i. m. 33, de lásd még 23 is). Ezek az alapelvek komoly súllyal esnek latba a névtörténeti kutatásokban is, amit az is jelez, hogy újabban ígéretes törekvéseket láthatunk olyan módszertani eljárások kidolgozására, amelyek segítségével a történeti forrásokban ránk maradt névadások korabeli valós nyelvhasználati értéke a korábbi ismeretknél jóval pontosabban kijelölhető (HOFFMANN 2012: 13–4). Efféle törekvésekről elsősorban a helynevek vonatkozásában számolhatunk ugyan be, a következő fejezetekben azonban azt is igyekszem igazolni, hogy egy ilyen megközelítésnek a személynévek kapcsán szintén van relevanciája.

A funkcionális nyelvszemlélet felfogásához igazodva a személynévrendszer működését és a névhasználat jellegzetességeit egy „szélesebb, kognitív, szociokulturális horizonton” megjelenve vizsgálhatjuk azzal összefüggésben, hogy e szem-

²⁰ Az onomasztika legcélszerűbb elméleti keretként HOFFMANN ISTVÁN szerint a funkcionális nyelvelmélet jelölhető ki (2012: 14). Az itt következő részben természetesen nem vállalhatom fel azt a feladatot, hogy e nyelvszemlélet minden aspektusáról számot adjak, ez alól fel is ment az a körülmény, hogy nemrégiben kitűnő összefoglalást adott közre a funkcionális nyelvészet-ről LADÁNYI MÁRIA és TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), az elméleti keret helynevekre való alkalmazhatóságát pedig HOFFMANN ISTVÁN fejtette ki (2012, de lásd még ehhez korábban RESZEGI 2009a, 2009b is). E helyütt ezért csupán azokat a tényezőket emelem ki, amelyek megítélésem szerint a történeti személynévvizsgálatokhoz fontos elméleti-módszertani alapvetésül szolgálnak. A kifejtés során nagyban támaszkodom HOFFMANN ISTVÁN írásának gondolataira, hiszen a személynévek több tekintetben is hasonló problémákat vetnek fel, mint a helynevek, s e két tulajdonnévfajta párhuzamba állítása sok haszonnal jár a névkutatásban. A két tulajdonnévi kategória közötti eltérések ugyanakkor éppen kognitív síkon ragadhatók meg talán a legszembetűnőbben, ezeket pedig természetesen a nyelvreírás során is érvényesítenünk kell.

lélet szerint a nyelv — egyetemes jellege ellenére — „egy-egy kultúra alkotója, az adott kultúrában konvencionálódik és örökítődik tovább a szocializációban” (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 25). A személynévkutatásban ennek értelmezhetőségét három összetevő síkján fejthetjük ki: a névhasználók, a névvel megjelölt egyének és a nevek vonatkozásában.

1. A név alapvetően közösségi jelenség, ahogyan a nyelv is az. A személyeket jelölő névformákat — a személyek megismerésével párhuzamosan — az egyén (mint *n é v h a s z n á l ó*) a nyelvi szocializációja részeként a közvetlen környezetében kommunikáció útján veszi birtokba. Ebben a viszonyrendszerben tehát a környezet „az egyén tudásának s benne értelemszerűen a névtudásának is a szociokulturális feltételeit jelenti” (HOFFMANN 2012: 15). A környezetet másképpen mint *n é v k ö z ö s s é g e t* határozhatjuk meg, a névközösség azonban valamilyest más hangsúlyokkal értelmeződik a személynévek használatával összefüggésben, mint ahogyan azt a helynevek használata kapcsán definiálni szokás. Mint-hogy a helynevek által jelölt denotátumok a térben léteznek, területi kötöttségűek, az őket használó névközösségek szerveződésének is a térbeliség a meghatározó összetevője. És noha az egyén egyidejűleg több névközösségnek is a tagja lehet, ezek — a helynevek használata kapcsán — mind alapvetően térbelileg szerveződnek és határolhatók körül.²¹

A névközösség fogalmát a személynévhasználattal és -ismerettel kapcsolatban más hangsúlyok mentén látom meghatározhatónak. A névközösségeknek ugyanis olykor (mint a helynevek esetében) a horizontális (térbeli), máskor pedig (mint a személynévek kapcsán) a vertikális (szociális) komponensei az erőteljesebbek azal összefüggésben, hogy aktuálisan a név és a hely vagy pedig a név és a személy viszonyrendszerében értelmeződnek. Az utóbbi esetben a névközösség lényegét részint genetikusan, részint pedig szociálisan szerveződő közösségként adhatjuk meg, amely egyfajta szociális hálóként funkcionál, és új összetevő, azaz új személyek és neveik megismerésekor mindig újrakonstruálódik. A genetikusan szerveződő névközösség középpontjában az egyén áll, amely egyre táguló koncentrikus körökként megrajzolható névközösségek tagjaként jelenik meg: a legszűkebb, legközvetlenebb névközösség nyilvánvalóan a család, de ebben a viszonyrendszerben képviselt tágabb hálózatot például az ómagyar kor időszakában a nemzetség. (Azt, hogy ezek a közösségek az egyén tudatában meghatározó formációk, az is

²¹ Ennek elletmondani látszanak az olyan helynév-szociológiai természetű vizsgálatok, amelyek ún. „mikroközösségek” (család, baráti társaság stb.) helynévhasználati szokásait igyekeznek feltérképezni (lásd ehhez GYÖRFFY 2013: 120). Ezek azonban alapvetően szintén térbelileg értelmeződnek, hiszen nyilvánvalóan csak olyan családtagok, baráti társasághoz tartozók esetében lehet ennek a vizsgálatnak létjogosultsága, akik azonos névhasználói közegeben élnek. (Az persze névszociológiai szempontból szintén izgalmas kérdés, hogy az egykor közös névhasználói körhöz tartozók térbeli eltávolodása, elszármazása milyen mértékben halványítja el a neveket, és éppenséggel melyeket az ún. mentális térképen.)

jól mutatja, hogy a személynévtörténet egy bizonyos korszakában igény támadt e relációk kifejezésére a megnevezés szintjén is: előbb a nemzetségnevek, majd a családnevek formájában.) Ezek a névközösségek tehát genetikusan szerveződnek, s bennük a helyhez kötöttségnek kevésbé van szerepe, hiszen a személynévhasználat családi (és az ómagyar korban nemzetségi) közegben mutat viszonyrendszert függetlenül attól, hogy az adott közösség tagjai éppen hol élnek.

A szociálisan szerveződő névközösség annyiban tér el a genetikusan szerveződőtől, hogy a személyek közötti viszonyrendszert társadalmi, szociokulturális tényezők alakítják. Névközösséget alkothat ilyen értelemben például egy iskolai osztály, ahol speciálisan csak az adott közösségben működő — azaz erős szociális kötöttségű — ragadványnév-szisztéma alakult ki, egy katonai egység, amelynek gondosan felépített szlengnévhasználatra van stb. De ilyennek foghatjuk fel az ómagyar korban egy-egy közösségben az azonos foglalkozásúak körét is, amelyeken belül gyakorta találhatunk egységes szemléleti alapon megszülető névformákat.²² A kisebb közösségekben a névformák létrejöttét nemcsak az azonosítás igénye magyarázza, hanem legalább ilyen fontos szerepe van az összetartozás-tudat kifejezésének is, azaz a nevek erős csoportépítő funkcióval bírnak (vö. HOFFMANN 2008: 17, de lásd még 2010 is). A szociálisan szerveződő névközösségek abban is eltérnek a genetikusan szerveződőtől, hogy nem egyiket a másikba belefoglaló, egyre táguló körökként sematizálhatjuk őket, hanem inkább olyan, az egyes névközösségeket jelképező körökként, amelyek egymással bizonyos részen átfedésben vannak. Az efféle, szociálisan szerveződő közösségek személynévhasználatáról VINCENT BLANÁR mint „mikrorendszerek”-ről beszél (1995: 1181).

A pragmatikai tényezők kapcsán már utaltam a névkompetenciára mint a beszélőnek a nevekről való alapvető kulturális, pragmatikai, nyelvi tudására. Itt csupán azzal kell az ott elmondottakat kiegészíteni, hogy mivel a személynevek használati érvénye jóval szűkebb, mint a helyneveké, a személynév-kompetencia összetevőiként szereplő névmodellek érvényességében is nagy különbségek lehetnek. A névkompetencia sokféle nyelvi formát felismer és azonosít személynévként (akár egyazon személy neveiként is pl. *Kovács István, István, Kovács, Kovi, Pista, Pityu, Kokó, Sutyi, Sánta* stb.) az alapján a tapasztalat alapján, hogy a személyek megnevezésében sokféle megoldással élhet (a különféle névhasználati közegekben, névközösségekben) a névhasználó. Ezek között persze vannak olyanok, amelyeket minden magyarul beszélő személy névkompetenciája személynévként azonosít (pl. *Kovács István, Pista*); mások használata erősebben kötődik valamely szűkebb közösséghez (pl. *Sutyi, Kokó, Kovi*), de az adott nyelvi elemeknek a jellegzetes hangsormintázata többnyire biztosítja a névként való azonosításukat; me-

²² Az ún. névvonatkoztatás szakirodalma több ilyen névadási-névhasználati jelenséget bemutatott már (vö. pl. TERESTYÉNI 1941: 27, PAIS 1966: 223–4).

gint másoknál pedig — éppen az adott nyelvi elemnek a közsői azonosíthatósága folytán — a névként való felismerhetőségben is zavar támadhat (pl. *Sánta*).

A névkompetenciában nagy szerepe van a névmodellek gyakoriságának, ez ugyanis a névközösség szempontjából az elfogadottság, konvencionáltság mértékét jelzi. A gyakoriság mértékének változása a névrendszer változásának irányait, tendenciáit határozza meg (vö. HOFFMANN 2012: 15–6). Konkrét példával megvilágítva ez azt jelenti, hogy a kereszténység felvételével például egy új séma jelent meg a magyar személynévadásban: a bibliai-mártírológiumi nevek modellje, amelynek gyakorisága (és begyakorlottsága) folyamatosan emelkedett, s a névmintákban bekövetkezett változás néhány évszázad leforgása alatt a személynévrendszer állományi összetételének gyökeres átalakulását hozta magával. De ugyanígy hasonló, a névmodellek gyakoriságát érintő folyamat eredményének tekinthetjük a családnevek elterjedését, általánossá válását is.

2. A személyekre vonatkozó ismereteink ugyancsak a környezetünk, a világ megismerésének részeként alakulnak ki, szerveződnek tudássá az egyén és a közösség „konstruáló” tevékenysége révén. Ez a folyamat nemcsak az egyén kognitív cselekvése tehát, hanem azé a közösségé is, amelyben az egyéni szocializáció zajlik (vö. HOFFMANN 2012: 15). A helyekre, a térre vonatkozó kifejezések és ismeretek összességét magába foglaló mentális (kognitív) térkép általánosan használt metaforájának mintájára a személyekre vonatkozó kifejezések hálózatát és a velük kapcsolatos ismeretek együttesét *mentális tablót* írhatjuk le. Mentális (vagy kognitív) tablónak nevezem azt az egyén személyes viszonyainak a mentális leképeződését, megkonstruálását magába foglaló, folyton változó hálózatot, amelynek a személyek közötti relációk éppúgy a részét képezik, mint a személynévadási modellek, sémák, valamint maguk az egyes elnevezések.

A névközösségeken belül a névadás és névhasználat belső összefüggéseket mutat, a nevek egymással hálószerű kapcsolatrendszerben állnak, a nevek létrehozásában közös szabályszerűségek is szerepet játszanak (vö. HOFFMANN 2008: 17). A helyek és a helynevek hálózatát tükröztető mentális térkép kapcsán viszonylag nagy biztonsággal feltehetjük, hogy az egyazon névközösségbe tartozó személyek egyéni mentális térképe a legtöbb vonatkozásban hasonló mintázatot mutat,²³ és ez a tétel a lényegét tekintve nyilvánvalóan a mentális tablóra is érvényes, de néhány tényező ezt némileg befolyásolhatja. Az egyéni szocializációs folyamatok eltéréseiből adódóan ugyanis az egyének mentális tablója között akár jelentősebb különbségek mutatkozhatnak több tekintetben is. A hálózatban valamely reláció tagjaként részt vevő személyekre vonatkozó tudás, nyelvi és nem nyelvi ismeretanyag egyrészt egyéneenként gyakran eltérő kidolgozottságú lehet, ahogyan a sze-

²³ Újabban történtek kísérletek arra, hogy egy-egy névközösség tagjainak egyéni mentális névtérképeit megrajzolják, s a közöttük lévő egyezéseket és eltéréseket felmérjék (előadásban számolt be ilyen irányú kutatásáról GYÖRFFY ERZSÉBET és E. NAGY KATALIN).

mélyek közötti kapcsolatrendszer (a kapcsolatok erősségét csakúgy, mint a kapcsolatrendszer tagjait) is sok, az egyén szintjén érvényesülő egyedi (szociális tényezőkkel összefüggő) körülmény befolyásolja.²⁴

A személynévhasználat kérdéseinek, az egyes személyneveknek a vizsgálata ebben a „támogató mátrix”-ban, azaz más hasonló szerepű elemekkel való összevetésben lehet a legteljesebb (vö. a helynevek vonatkozásában erről HOFFMANN 2012: 16). Az ilyen típusú vizsgálatok a történeti személynévkutatásban valójában jelen is vannak, noha nem az itt bemutatott elméleti megalapozással, és némelyest más célokat kijelölve. Az olyan jellegű munkákra gondolhatunk elsősorban, amelyek például egy középkori nemesi dinasztia személynév-használati kérdéseit boncolgatják az ún. mikrotörténelem szellemiségében (lásd pl. SLÍZ 2013).

3. A magukkal a s z e m é l y n e v e k k e l kapcsolatos funkcionális-kognitív kérdések közül csupán néhányat emelek ki az alábbiakban: azokat, amelyek megítélésem szerint az ómagyar kori személynévhasználat megvilágítását a leginkább segíthetik. Ezek a kérdések a prototípus-elmélet, a névadás tudatossága, illetve a személynevek funkciói köré szerveződnek; a személynévadásban ugyancsak meghatározó szerepet játszó névmintáknak pedig a következő (4.) pontban önálló kifejtést szentelek.

Mielőtt azonban ezeket a kérdéseket részletezően bemutatnánk, egy megjegyzés a személynevek funkcionális természetének egy fontos egyetemes érvényű jegyéről még idekiváncozik. A személynévnek minden nyelvben az alapfunkciója az egyének azonosítása, vagyis az identifikáció (BALÁZS J. 1963: 52, KÁLMÁN B. 1989: 9, HOFFMANN 2008: 8). Ezzel szoros összefüggésben minden személynév-fajta fontos velejárója (a névadás módjától függetlenül) az identitásjelölő szerepe is (HOFFMANN 2010: 53). Ez azt jelenti például, hogy a személynévrendszerben bekövetkező strukturális változások (pl. a keresztény nevek használatának elterje-

²⁴ Ez irányú konkrét vizsgálatokról ugyanakkor sem a hazai, sem a nemzetközi szakirodalomból nincs tudomásom. Azt viszont joggal feltételezhetjük, hogy egy-egy névközösség tagjai esetében a mentális tablók homogén vagy heterogén mintázatát nagyban befolyásolja az adott közösség zárt vagy nyitott volta. Egy középkori zárt földműves faluban az egyének mentális tablója — a kapcsolatrendszer szűk és erősen lehatárolt keretei miatt — nagy valószínűséggel valóban egységes mintázatot mutathatott, míg e téren sokkal nagyobb differenciáltságra gondolhatunk egy városi, iparos jellegű (jóval nyitottabb és szociálisan erősebben tagolt) névközösségekben. A (név)közösség szociális tagoltsága és az általa használt névanyag között ugyanis kapcsolatot tételezhetünk fel: a szociálisan kevésbé tagozódott közösség adta nevek KNIEZSA ISTVÁN szerint például egyhangúbbak, mint a gazdagon rétegzett közösségeké (1965/2003: 261). Nagyvonalakban ezt tapasztalhatjuk persze a mai körülmények közepette is, de talán differenciáltabban: az életmód, életkörülmények megváltozása nyilvánvalóan nem hagyta érintetlenül a névközösségeket sem, és ahogyan a nyelvjárások felbomlásáról beszél a nyelvjáráskutatás, ugyanúgy megfigyelhetünk ilyen tendenciákat a névközösségek vonatkozásában is: amíg kisebb, zárt falvakban talán könnyebb ilyeneket kitapintani, ahogyan a nyelvjárás is erőteljesebben jelen van ott, nagyvárosokban erre jóval kisebb esély mutatkozik.

dése), amelyek jórészt kulturális hatásra mentek végbe, az egyén saját identitásának átalakulását is jelentették egyidejűleg. Persze az egyén szintjén a név efféle „identitásváltó”, illetve ezt kifejező szerepét az írásos emlékekben csak ritkán látjuk megjelenni, határozottan megmutatkozik viszont ez a folyamat a névállomány egészét tekintve, amelyben egyre jobban háttérbe szorul az ősi réteg, és kerül meghatározó szerepbe a keresztény névkincs. A folyamat mögött — mint jeleztük — kulturális okok húzódnak meg. A személynévek ilyen módon egyúttal az egyének kulturális identitásának is a fémjelzői (SAARELLMA 2013: 125).

A funkcionális nyelvszemlélet fontos részelmélete a *prototípus-elmélet*, amelynek fő összetevői a következők: a példányok kategóriába sorolása tulajdonságok alapján történik, ezek családi hasonlóság szerint nyálábokba rendeződnek, a besorolás fokozat kérdése, a kategóriák határai pedig nem élesek (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 27, kifejezetten a tulajdonnevekre vonatkozóan pedig lásd ehhez még VAN LANGENDONCK 1995: 485, 2007: 171–3). Jól alkalmazható ez az elmélet a családnevek kialakulásának vitás kérdései kapcsán, de egyes névtípusok és a hozzájuk alapul szolgáló nyelvi elemek elhatárolásában is sikeresen használható. Ilyen elhatárolási nehézségekkel szembesült például a névkutatás és az ennek eredményeire alapozó társadalomtörténet a foglalkozásnévvel alakilag megegyező családnevek (vagy családnévelőzmények) értékelése során. Az egyazon jobbágy neveként előforduló 1389: Blasio *Takach* de Narad (Z. 4: 384), 1394: *Thakach* (Z. 4: 552), 1397: Blasium dictum *Takach* de Narad (Z. 12: 55) okleveles említések *Takács* eleme kapcsán az tehát a kérdés, hogy őrzi-e az a szemantikai kapcsolatot az eredeti *takács* közszóval, azaz az illető tényleges foglalkozását is jelöli-e, vagy a névnek pusztán címke jellege van, s legfeljebb a történetiségben tekinthető szemantikailag motiválnak. A prototípus-elmélettel ezt a problémát olyan módon közelíthetjük meg, hogy a foglalkozással valamilyen síkon kapcsolatban álló nyelvi elemeket pólusok mentén rendezzük el, ahol a foglalkozást jelölő közsavak az egyik pólus körül sűrűsödnek, a foglalkozásnévvel azonos alakú öröklődő (tehát szemantikailag „elhalványult”, prototipikus) családnevek pedig a másik pólust veszik körül. A kettő közötti sávban, mindkét pólustól valamelyest távolabb helyezkednek el azok a névformák, amelyek bár névként (családnévelőzményként) funkcionálnak, de egyúttal foglalkozásjelölő szereppel is bírnak (azaz tulajdonságaikra nézve nem öröklődő, szemantikailag motivált személynévek), és a pólusokban lévő nyelvi elemekkel bizonyos tulajdonságaikban megegyeznek, míg másokban eltérnek. Ez a megközelítés persze az alapproblémánkat nem tudja megoldani, hiszen a források szűksavúsága éppen azt nem teszi lehetővé, hogy az adott személynévformának a pólusokhoz viszonyított elhelyezkedésére pontosan ráláthassunk. Ehhez további fogódzókra van szükségünk.

A *névadás tudatoságának* kérdése ugyancsak gyakran felmerül a névtani szakirodalomban, de elsősorban nem a személynévek, hanem a helynevek keletkezésével összefüggésben. Legutóbb ebben a polémiában HOFFMANN

ISTVÁN úgy foglalt állást, hogy a helynevek létrejötte a tudatos névalkotás és az e nélkül végbemenő onimizáció pólusai, prototipikus névalkotási módjai közötti széles sávban vázolható fel, s a nyelvi elemek a közszoói pólustól a tulajdonnévi pólus felé közeledve valahol köztes helyzetben is lehetnek, mindegyik prototipikus kategória elemeitől valamelyest eltérő jegyekkel jellemezhetően (2012: 20). Ilyen köztes, átmeneti sávban helyezhetők el a helyet jelölő közszavak mint az egyik pólus és a helynevek mint a másik pólus között a földrajzi köznevekkel azonos alakú egyes helynevek, illetve helynévi leírások. A személynevek kapcsán azonban a névadás tudatossága sokkal kevésbé kérdőjelezhető meg: a személynevek — ahogyan ezt a korábbiakban is hangsúlyoztuk — jellemzően a névadás aktusa által lesznek névvé, fokozatos tulajdonnévvé alakulás (pl. *takács Benedek* > *Takács Benedek* változás) esetükben jóval ritkábban képzelhető el, noha ezt a lehetőséget kizárni természetesen nincs okunk.²⁵ Az előzőekben kifejtett foglalkozásnévi eredetű nevek példája sem mond ennek ellent, hiszen ott a pólusok körül csoportosuló prototipikus nyelvi elemek (részben foglalkozást jelölő közszavak, részben foglalkozásnévvel azonos családnevek) köztes sávjában is nagy valószínűséggel személynévi státuszú elemek találhatók, és inkább csak azok családnév volta a kérdéses. (A családnévelőzmény családnévvé válásában viszont valóban érzékelhető az említett folyamat jelleg, de nem köznévi > tulajdonnévi relációban, hanem tulajdonnévi > tulajdonnévi viszonyrendszerben.)

Akkor sem hagyhatjuk figyelmen kívül a névadás kognitív alapját és feltételrendszerét, amikor az egyénhez kapcsolódó egyes személynévfajták funkcionális kérdéseit helyezük a vizsgálataink középpontjába, minthogy a névadási aktusok jellegét elsősorban a névadók mentális viszonyulása határozza meg (vö. HOFFMANN 2008: 9). A név funkcióját alapul vevő kognitív szemléletű kategorizáció és a névadás körülményeire fókuszáló pragmatikai megközelítés eredményei között ugyanakkor szoros megfeleltethetőséget is tapasztalhatunk, igazolva a névfajták elkülönítésében e két aspektus együttes figyelembevételének indokolt voltát.

Funkcionális-kognitív szempontból az alapnévfajták közül a névviselővel a legszorosabb kapcsolatban a kreált nevek állnak (hiszen e névformák az egyén valamely tulajdonságát, társadalmi helyzetét stb. tükrözik). E névfajta elemei mindig motiváltak, gazdag információtartalmuk van, s ennek folytán leíró jellegűek: kognitív szempontból ezért *leíró* vagy *sajátosságjelölő nevek*-nek nevezzük őket. Az átadott nevekre is jellemző bizonyos fokú motiváltság és információtartalom, de csupán egyféle információt közvetítenek tekintve, hogy ezek „valamilyen hagyományosan genetikai, illetve működési alapon szerveződő közösséghez (anyához,

²⁵ Bizonyára az ilyen esetekben is van egy momentum, amikor először szólítják az illetőt valóban tulajdonnévvel *Takács*-ként, de mégis inkább lehet az a benyomásunk (és a ragadványnévadást is így érzékeljük többnyire), hogy csak „kialakult” egy-egy név, semmint „adták”.

apához, családhoz, klánhoz, nemzetséghez stb.) való tartozást fejeznek ki” (HOFFMANN 2008: 11). A legtöbb társadalmi formációban a genetikusan összetartozásnak meghatározó közösségépítő szerepe van, s a genetikusan szerveződő közösséget névvel is megjelölik. E névfajta alkalmazzuk a *kapcsolati* vagy *nexusnév* terminust. A választott nevek esetében nem beszélhetünk motiváltságról, e nevek legfőbb funkciója az, hogy egy kisebb közösségen (elsősorban családon) belül azonosítsa az elnevezettet. Kognitív szempontból ezeket nevezzük *referáló nevek*-nek (i. m. 11).²⁶ Az alapnévfajta mellett meg kell továbbá említenünk egy negyedik személynévfajta is, amely az előzőekhez képest másodlagos jellegű kategória: az ún. *affektív nevek*-nek a névadó-névhasználó és a megnevezett személy közötti érzelmi viszony adja a meghatározó kognitív-szemantikai tartalmát. Minthogy ez a névfajta más nevek módosításával jön létre, pragmatikai szempontból módosított névként definiálhatjuk. Ezekben a nevekben az elsődleges, azonosító szerephez az affektív funkció olyan módon társul, hogy az dominánsan van bennük jelen, gyakran az eredeti funkciókat teljesen háttérbe szorítva (i. m. 12).

A személynévrendszer működését tekintve e névfajta között egyesek aktív, dinamikus névfajtként, mások pedig merev, statikus névfajtként funkcionálnak: az előbbibe a sajátosságjelölő és az affektív nevek tartoznak (amelyek bármikor hozzákapcsolódhatnak az egyénhez), az utóbbiba pedig a referáló és a nexusnevek (ezek ugyanis döntően a születéskor rendelődnek hozzá a névviselőhöz). Bonyolultabb kognitív folyamatok a dinamikus névfajta tartozó elemek létrejötte mögött állnak, a zárt vagy félig zárt, statikus névfajtaakra az aktív működést biztosító szabályszerűségek, a szoros rendszerszerű kapcsolatok ugyanis alig jellemzőek (vö. HOFFMANN 2008: 18–9, illetve lásd még HAJDÚ 2003: 153, 2004: 12 is).

Érdekes, a prototipikalitás szemlélete szerint is értelmezhető megállapítást tett B. GERGELY PIROSKA a ragadványnevek nyelvi rendszerbeli helyzetére vonatkozóan. Azt emelte ki, hogy ezek közel állnak a szókincs többi (nem tulajdonnévi) eleméhez, és a tulajdonnévi és a köznévi funkció egyidejűleg van meg bennük. A ragadványnév szerinte olyan összetett, komplex struktúrájú jelzésfajta (1973: 22, lásd még 1977: 150), amelynek jelentéstartalma szubjektív és objektív tényezőket is magába foglal (1977: 150). Ez a kijelentés tágabb értelemben a sajátosságjelölő nevek közös, univerzális tulajdonságát ragadja meg, s annak az általános benyomásnak a háttérében, hogy ezek a közzói és a tulajdonnévi megjelölések között valamiféle hidat alkotva átmeneti jellegű kategóriát képviselnek, e nevek *transzparens* volta áll.²⁷

²⁶ Referáló funkciója természetesen a másik két névfajtának is van, hiszen minden személynévnek ez a leglényegesebb szerepe, de azoknál a névadáskor sajátos, csak rájuk jellemző funkciók is előkerülnek, amelyek viszont a referáló nevekénél hiányoznak.

²⁷ Ebből a szempontból is tanulságos lenne olyan vizsgálatokat végezni, amelyek a névhasználók attitűdjét derítik fel az egyes személynévfajta (és konkrét névformák) tipikalitási szintjének megítélésével kapcsolatban.

Az egyes személynév-fajták funkcionális kérdéseivel szorosan összefügg az elnevezések *motiváltsága* n a k ügye, illetve ezzel kapcsolatban a nevek jelentésszerkezetének problematikája. Ha a személynévadás motiváltságát a funkcionális nyelvelmélet keretei között szemléljük, akkor ezzel a jelentések és a funkciók elsődlegességét feltételezzük, illetve azt, hogy az elnevezés és a jelölt egyén közötti kapcsolat eredendően motivált (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 22), a nevek keletkezésére tehát nagyfokú szemantikai tudatosság jellemző (HOFFMANN 1993: 43, 2012: 12–3). Mielőtt ennek a kijelentésnek a mélyére ásnánk, a személynév (és általában a tulajdonnév) jelentésszerkezete kapcsán előre kell bocsátanunk, hogy azok igen gazdag, sokrétű jelentéssel bíró nyelvi elemek (vö. J. SOLTÉSZ 1979: 24–33, HOFFMANN 2012: 11), s a jelentésszerkezetükben az adott személyre (denotátumra) vonatkoztatott, benne felismert tulajdonságfogalmak jelennek meg, de ezekből a tulajdonságjegyekből mindössze egy-kettő realizálódik a név nyelvi formájában (HOFFMANN i. m. 23).²⁸

Amikor tehát a személynévadás motiváltságáról beszélünk, tulajdonképpen a nevet létrehozó ember nyelvi cselekvését minősítjük: a nevekben megmutatkozó szemantikai jegyeket ugyanis nem közvetlenül az elnevezendő személy (hely vagy bármely más denotátumfajta) határozza meg (ahogyan ezt a korábbi névkutatás hagyományosan és egybehangzóan vallotta), hanem „a név fogalmi és szemantikai jellegében az elnevezést létrehozó egyén kognitív befolyása érvényesül” (HOFFMANN 2012: 12). A megnevezésben mint kognitív aktusban tehát legfontosabb szerepe a megnevező nézőpontjának van (SLÍZ 2012: 286), vagyis a névadás motiváltságát a névadó elméjében lejátszódó kognitív folyamatokban ragadhatjuk meg.²⁹ A nevekben kifejeződő szemantikai tartalom e felfogás értelmében nem közvetlenül a világot képezi le, hanem a világról (s benne az adott személyekről) való tudásunkat. A nevek motivációja nem a világban (és az elnevezett szemé-

²⁸ Mivel azonban ugyanazt a személyt (mint entitást) fogalmi nézőponttól függően többféleképpen meg lehet szemantikai értelemben konstruálni, ugyanazt a személyt többféle név is megjelenítheti. Ezen alapul a személynévi szinonimitás, a többnevűség (HOFFMANN 2012: 23). A kisebb közösségek ragadványnév-használatában például egyáltalán nem szokatlan, hogy egyazon személyre akár 4-5 vagy még több névformát is használnak egyidejűleg (vö. pl. B. GERGELY 1966: 389, 1977: 17, ÖRDÖG 1973: 205–9, KIS T. 1996: 98).

²⁹ Itt jegyzem meg, hogy a személynévadás motivációjának, kognitív hátterének a feltárása a magyar személynévkutatásban mindig is meghatározó vonulatként volt jelen mind a történeti, mind a jelenkori névrendszer vizsgálatában: akár a régi magyar világi személynévadás (BENKÓ 1949, PAIS 1966, HAJDÚ 2003: 353–4), akár a családnévelőzmények (B. GERGELY 1981: 11–2, legutóbbi összefoglalását lásd HAJDÚ 2003: 770–1, illetve főképpen N. FODOR 2008: 288–9, 2010: 59–60), akár a mai ragadványnevek (B. GERGELY 1977: 87–103, ÖRDÖG 1973: 199–205, FEHÉR K. 2003) álltak is a vizsgálat középpontjában, rendre a jelentéstani (motivációs alapú) kategorizációt, tipológiát helyezték kutatóink előtérbe. A nevek eredetmagyarázatát tehát nálunk mindig is valamiféle „szélesebb értelemben vett funkcionalizmus” jellemezte (a helynevekre vonatkoztatva lásd ehhez HOFFMANN 2012: 12).

lyekben) rejlik tehát, hanem a névadó-névhasználó ember kognitív rendszerében (HOFFMANN 2012: 23).

A folyamatot a családnevek (pontosabban a családnévelőzmények) keletkezése kapcsán némileg más hangsúlyokkal jellemzi N. FODOR JÁNOS, noha a névadó szerepét ő is kiemeli, de csak mint másodlagos tényezőre utal rá. A hagyományos megközelítéshez igazodva úgy véli, hogy mivel névadáskor az elnevezett személy sajátosságai tükröződnek a névben, ily módon az elnevezettek a keletkező nevet motiválják abban a tekintetben, hogy csak velük kapcsolatos jellegzetesség lehet a névadás alapja. Ugyanakkor az elnevező szabadon, önkényesen választhat az elnevezettel kapcsolatos sajátosságok közül, kiemelve a legjellemzőbbnek tartott attribútumot (2008: 287, 2010: 58). Ez az elképzelés nincs ugyan kibékíthetetlen ellentmondásban a fent kifejtettekkel, de bizonyos tényezőket nem vesz figyelembe. Elnagyoltan kezeli azt a körülményt, hogy amennyiben elfogadjuk, hogy minden névadás szemantikailag tudatos, azaz abszolút motiválatlan név nincs (HOFFMANN 1993: 43, N. FODOR 2008: 287), akkor a motiváltságnak természetesen érvényesülnie kell azoknál a neveknél is, amelyek nem sajátosságjelölő, leíró funkciójúak (a motiváltságról szólva ugyanis jobbra ilyen nevek kerülnek elő a szakmunkákban, a többi személynév fajta pedig kívül reked ezeken a megállapításokon). A referáló nevek adása, az újszülöttek elnevezése látszólag teljesen önkényes művelet, hiszen a névadó szabadon választhat a rendelkezésére álló teljes személynévállományból, de ezt is szubjektív motívumok, azaz a névadó kognitív tevékenysége határozza meg (J. SOLTÉSZ 1979: 25–6). Az is kétségtelen persze, hogy a referáló nevek motiváltsága közel sem olyan erős, mint a sajátosságjelölő vagy az affektív nevéké. A személynév fajták közül a nexusnevek típusa viszont valóban olyan, amelynek motiváltsága nem sok teret enged a névadónak, mivel ennek a névfajtának éppen az automatikusan működő hagyományozódás a leglényegesebb jegye. Itt ezért a névadást sokkal inkább valamiféle társadalmi jellegű kognitív aktusként s ilyen értelemben vett motivációként foghatjuk fel, s határozottabban megragadható motiváltságról inkább csak a családnévelőzmények kapcsán beszélhetünk.³⁰

Ezzel összefüggésben pedig fontos tudatosítanunk azt is, hogy amikor egy-egy személynévet az egyén vagy valamely névközösség mentális tablóján, azaz a névrendszer elemeként vizsgálunk, akkor a szemantikai motiváció csakis az adott szinkron állapotban értelmezhető, történeti relevanciája lényegében nincs. Hiába

³⁰ A nexusnevekkel kapcsolatban a motiváltságot azonban úgy is értelmezhetjük, hogy e névfajta elemeit addig minősíthetjük a motiváltság tekintetében, amíg annak a használata jogilag nem szabályozott. Az tudniillik, hogy az illető személy használja-e a nexusnevet, vagy sem, azaz az összetartozást kívánja-e kifejezeni a névhasználatával, vagy mást, valójában döntés kérdése. Ez a döntés persze nem feltétlenül tudatosul, hiszen többnyire a szocializáció határozza meg. A helyzet akkor változik meg alapvetően, amikor a jog ebbe új tényezőként belép, ez ugyanis nyelvi, névhasználati szempontból meglehetősen egyedi helyzetet teremt.

tudjuk tehát, hogy a családnévelőzményként funkcionáló *Szabó* személynévformát az illető egyén egy jellemző jegye (a foglalkozása) alapján kapta, ez a primér motiváció az öröklődés során elhomályosult (vö. SLÍZ 2012: 287). A névhasználók személynév-kompetenciája ugyanakkor azt valószínűsíti, hogy a kérdéses egyén történeti kapcsolatrendszerében valamely személy egykoron bizonyosan rendelkezett ezzel a tulajdonsággal, hiszen egyébként — ezt mutatja a névadói-névhasználói tapasztalat — nem nevezték volna el ilyen módon. Éppen ennek köszönhető, hogy az ilyen, valójában „történetivé lett” tulajdonságot kifejező nevek végső soron szintén motivált nevekként értelmeződnek az adott névközösség mentális tábláján (vö. ehhez a helynevek kapcsán HOFFMANN 2012: 24).³¹

4. A minták szerepe a személynévadásban

A névminták, névmodellek problematikája a névadás fentebb bemutatott funkcionális-kognitív tényezőivel a legszorosabban érintkezik. Azt, hogy a minták szerepét mégis külön pontban tárgyalom, a személynévadást és a személynévhasználatot lényegében érintő voltuk indokolja.

A névmodellek — mint az egyéni és közösségi névkompetencia fontos összetevői — a nevekről való legalapvetőbb kulturális, pragmatikai, szemantikai, morfológiai, fonológiai tudásunkat tükrözik (HOFFMANN 2010: 53). Minthogy e sémák, modellek a nyelvhasználók mentális-nyelvi rendszerének szerves részei, fontos szerepük van a nevek használatában: a névhasználók ezek alapján a sémák alapján képesek új neveket alkotni, illetőleg általuk korábban nem ismert nyelvi szerkezeteket nevekként felismerni (HOFFMANN 2012: 14).

A névminták szerepét a személynévadásban és a személynévhasználatban több szinten is megragadhatjuk. Egyrészt úgy, ahogyan a funkcionális nyelvészet általában tekint a — nyelv rendszerjellegét alapjaiban meghatározó — sémák rendszerére. Eszerint ugyanis a séma „nyelvi kifejezések dekontextualizált, elvont szerkezete, fonológiai, morfológiai, szemantikai és morfoszintaktikai szempontból egyaránt”, amely a különböző nyelvi szinteken mintaként szolgál az új elemek létrehozásához (LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 26). A személynévadásra vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy a névhasználók az általuk ismert személynévi elemekből sémákat vonnak el, amik aztán mintaként működnek az új névformák létrehozásakor.

Ilyen, elvont sémáknak tarthatók a korai ómagyar kori személynévadásban például a meghatározott lexikális típusok (mint az állatnévből alkotott személynév kategóriája: *Farkas, Medve, Nyest, Nyuszt*), a speciális morfológiai struktúrák (a személynévképzős névformák, legyenek azok egyházi személynév származékai: *Pete, Peta, Petre, Petra, Petes, Petk, Pető, Peterd, Peterke*, vagy közszoói lexémá-

³¹ A név eredeti szemantikai motivációját a történeti személynévvizsgálatoknak természetesen fel kell tárniuk: ez a személynév-etimologizálás alapvető feladata, s ezzel együtt meg kell kísérelni az adott név szemantikai szerkezetében bekövetkezett változások pontos leírását is.

ból alakultak: *Árpád, Búzád, Magd, Szemes, Szema, Szeme*), vagy éppen a sajátos morfofonológiai névszerkezetek (mint amilyenek például az egyetlen zárt szótagra rövidült névformák: *Pet, Ják*). De efféle sémáknak tekinthetjük a kései ómagyar kor családnévelőzményei között például az apanév + *fi* (*Pálfí, Péterfi*) vagy a helynév + *i* (*Debreceni, Egri*) szerkezetet is.

E minták persze nem azonos produktivitással vannak jelen a névrendszerben: igen nagy különbségek mutatkoznak például a helynévből alakult családnévelőzmények lehetséges morfológiai típusainak gyakoriságában: amíg az *-i* képzős morfológiai szerkezet igen produktív minta, gyakori névstuktúra volt, és mint ilyen meghatározta a származási vagy lakóhelyre utaló családnévelőzmények jellegét, a formáns nélküli helynév személynévként jóval ritkább típust képviselt. Az efféle eltérések hátterét elméleti síkon úgy értékelhetjük, hogy a sémák, a minták „az egyéni begyakorlottság és a közösségi konvencionáltság” révén érvényesülnek, egyfajta fokozati skála mentén: a nagyon erős, szabály jellegű mintától haladva a gyenge, alternatívaként működő mintákig (vö. LADÁNYI–TOLCSVAI 2008: 26).³² A névminták a nyelvhasználatban, illetve a névrendszer egészében tehát eltérő gyakorisággal vannak jelen, aminek nagy szerepe van a nevek, illetve a névrendszer működésében és változásában egyaránt (HOFFMANN 2012: 14). J. SOLTÉSZ KATALIN a névmintákhoz igazodásban a „névszerűség” kritériumának való megfelelést látja érvényre jutni (1979: 25).

A névmodellek — az elvont sémákként való felfogásuk mellett — ugyanakkor másképpen is értelmezhetők: a névrendszerben meglévő neveknek egy sokkal közvetlenebb, konkrétabb mintájaként (lásd ehhez pl. HOFFMANN 2008: 15, SLÍZ 2012: 287). Ennek legegységesebb megnyilvánulásai azok az esetek, amikor családon (vagy tágabban nemzetségen) belül mutatkozik meg valamely konkrét személynév „kedveltsége”. A korai ómagyar kor névadásában egészen általános jelenség volt, hogy a családban (nemzetségben) ugyanaz a személynév (esetleg a nemzetségnévvel is azonos személynév) rendre fölbukkant a nemzedéki folyamatban vagy esetleg a szoros családi köteléken túl a tágabb nemzetségi körben is (BENKŐ 2002: 33–4, lásd még ehhez KUBINYI 1885: 88, BÁRCZI 1958: 127, FEHÉRTÓI 1997: 438, HAJDÚ 2002: 50, N. FODOR 2004: 37, SLÍZ 2011: 77, 167–8).³³ De a konkrét névegyedek modellhatását láthatjuk megnyilvánulni az asszo-

³² Egy-egy minta erősségét jól lemérhetjük azon is, hogy például a mesterséges névadás-névváltoztatás során milyen típusú névformák felé törekednek a nevet választók: a családnév-változtatások alkalmával a helynévi alapszóból lett családnévformák között ugyancsak az *-i* képzős alakok dominálnak, a pusztai helynéviek súlya ebben az összevetésben is elenyésző (a morfológiai jelöltség szerepéhez lásd általánosabban is FARKAS 2009b: 38–40).

³³ Anonymus éppen ilyen irányú tapasztalatai alapján vezette vissza hőseit egészen a honfoglalás koráig: látva ugyanis, hogy saját kora nemzetségbeli családjaiban maguk a nemzetségnevek sűrűn ismétlődnek személynévként, akár nemzedékeken át is, úgy vélte, hogy a jellegzetes sze-

ciatív síkon működő (indukciós) névadás ómagyar kori eseteiben is: azokban tudniillik, amikor testvérek vagy szülő és gyereke viselnek valamilyen módon (szemantikailag, morfológiailag, fonológiailag) összefüggő neveket: *Töttös – Vesszős – Tövises, Péntek – Szombat, Farkas – Medve, Ábrahám – Izsák – Jákob* (vö. FEHÉRTÓI 1989: 224); *Boda – Bodos – Bodamer* (FEHÉRTÓI 1981: 4), *Kató – Katók* (BERRÁR 1952: 55); *Manga – Hanga* stb. (BERRÁR 1960a: 190).

Ezek a példák ugyanakkor azt is jelzik, hogy a névminták (névközösségekbeli) hatóköre nagyon különböző lehet. Az elvont sémák valójában társadalmi-kulturális névmodelleknek tekinthetők, a konkrét személynévformák mintaként funkcionálását pedig — noha nyilvánvalóan tágabb érvényük is van — sokkal közvetlenebbül köthetjük a kisebb névközösségek névadási-névhasználati síkjához.

Az általános névelméleti kérdések taglalása kapcsán előkerült számos tényező között a legerősebb összekötő kapocsként megítélésem szerint a (szociálisan szerveződő) névközösség szolgál: a személynévadás és személynévhasználat valamennyi aspektusát ebben a vonatkozási rendszerben értelmezhetjük. A névközösség nem valamiféle elvont keretként fogható tehát csupán fel, hanem olyan eleven „organizmusként”, amely bármely időszakban a névadás és névhasználat elsődleges, legalapvetőbb közegeként funkcionál. Az ómagyar kor jelenségeinek értékelésekor sem feledkezhetünk meg erről, még akkor sem, ha egy-egy névközösség konkrét körülhatárolására aligha lehet esélyünk, ahogyan az sem áll módunkban, hogy a névhasználók mentális (kognitív) tablójára közvetlenül rápillanthassunk.³⁴ Ugyanígy fontos elméleti alapként tekinthetünk a személynévek rendszerszerűségének kérdésére is — bár ennek kifejtését itt mellőztem —, hiszen az egyes személynévformák, személynévtípusok és konkrét névegyedek keletkezését, funkcionálását és változását egyaránt a szoros vagy éppen laza rendszerkapcsolataik határozzák meg.

Irodalom

- AINIALA, TERHI (2013), *Place names*. In: AINIALA, TERHI–SAARELMA, MINNA–SJÖBLOM, PAULA, *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics*. Finnish Literature Society, Helsinki. 63–123.
- AKINNASO, F. NIYI (1981), *Names and Naming Principles in Cross-Cultural Perspective*. *Names* 29: 37–63.

mélynevek sok nemzedékkal korábbra, sőt akár a honfoglalás korára is visszanyúlhatnak, vagyis honfoglaló nemzetségalapító ősré is vallhatnak. Kora nemzetségi tudata is minden bizonnyal hasonlóan foghatta fel (kollektív tudatként) ezt a jelenséget, és adandó alkalommal birtokjogra is válthatta (BENKŐ 2009: 18).

³⁴ Kérdés persze, hogy milyen szintig számíthatunk ilyen lehetőségekre akár a jelenkori névvizsgálatok alkalmával is.

- ALFÖRD, RICHARD D. (1988), *Naming and identity: a cross-cultural study of personal naming practices*. HRAF Press, New Haven.
- BALÁZS JÁNOS (1963), A tulajdonnév a nyelvi jelek rendszerében. *ÁNyT.* 1: 41–52.
- BÁRCZI GÉZA (1958), *A magyar szókincs eredete*. Második, bővített kiadás. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1949), *A régi magyar személynévadás*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1950), Árpádkori személynévek. *Nyr.* 74: 18–23.
- BENKŐ LORÁND (1967), A magyar tulajdonnevek története. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, *A magyar nyelv története*. Bp. 374–88.
- BENKŐ LORÁND (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegei emlékei*. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2002), *Az ómagyar nyelv tanúságtétele. Perújítás Dél-Erdély korai Árpád-kori történetéről*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 29. sz. Bp.
- BENKŐ LORÁND (2009), *Szovárd-kérdés. Fejezetek egy ómagyar nemzetség történetéből*. Bp.
- BERRÁR JOLÁN (1950), Belső keletkezésű és egyházi eredetű személynéveink keveredése. *MNy.* 46: 254–6.
- BERRÁR JOLÁN (1952), *Női neveink 1400-ig*. MNyTK 80. sz. Bp.
- BERRÁR JOLÁN (1960a), Női neveink 1400-ig. Bizonytalan és ismeretlen eredetű nevek. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 179–90.
- BERRÁR JOLÁN (1960b), Személynév-kutatásunk 1945 és 1949 között. *MNy.* 56: 267–79.
- BLANÁR, VINCENT (1995), Das anthroponymische System und sein Funktionieren. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique*. Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin. II, 1179–82.
- DEME LÁSZLÓ (1960), Személynévrendszerünk alaktanához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 136–9.
- FARKAS TAMÁS (2003), A magyar családnévanyag két nagy típusáról. *MNy.* 99: 144–63.
- FARKAS TAMÁS (2009a), *Családnév-változtatás Magyarországon. A névváltoztatások tényezői és története a 20. század második felében*. NytudÉrt. 159. sz. Bp.
- FARKAS TAMÁS (2009b), Családnévrendszer, névhasználat, névváltozás nyelvi-kulturális kontaktushelyzetben. *NÉ.* 31: 27–46.
- FEHÉR KRISZTINA (2003), A ragadványnevek funkcionális szerkezetéről. *MNyj.* 41: 155–66.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1969), *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. NytudÉrt. 68. sz. Bp.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1981), *Boda — Bodos — Bodamer*. *NÉ.* 6: 3–8.
- FEHÉRTÓI KATALIN (1989), Az Árpád-kori névvonatköztetés vitás kérdései. *MNyTK.* 183: 223–8.

- FEHÉRTÓI KATALIN (1997), Árpád-kori *Levente* és *Leue*, *Lewedi* személynveink eredete. *MNy.* 93: 426–41.
- N. FODOR JÁNOS (2004), Adalékok a helynévi eredetű családnevek kialakulásához — A Gutkeled nemzetség szőlátmonostori ágának családnevei. *NÉ.* 26: 31–45.
- N. FODOR JÁNOS (2008), A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *MNy.* 104: 286–305.
- N. FODOR JÁNOS (2010), *Személynvevek rendszere a kései ómagyar korban (A Felső-Tisza-vidék személynveinek nyelvi elemzése 1401–1526)*. Bp.
- N. FODOR JÁNOS (2012), A természetes személynévadásról. *MNyj.* 50: 37–50.
- GALAMBOS LÁSZLÓ (1942), *A szentírás eredetű személynvevek a Várad Regestrumban*. *MNyTK.* 64. sz. Bp.
- B. GERGELY PIROSKA (1966), Újabb szempontok és módszerek a személynévkutatásban. *NyIrK.* 10: 387–91.
- B. GERGELY PIROSKA (1973), A ragadványnevek nyelvi megformálásának szemantikai eszközeiről. *NyIrK.* 17: 21–34.
- B. GERGELY PIROSKA (1977), *A kalotaszegi magyar ragadványnevek rendszere*. Bukarest.
- B. GERGELY PIROSKA (1981), *A kalotaszegi magyar családnevek rendszertani és funkcionális vizsgálata*. *NyudÉrt.* 108. sz. Bp.
- GYÖRFFY ERZSÉBET (2013), A helynév-szociológia kutatási területei, feladatai. *HT.* 9: 115–25.
- HAJDÚ MIHÁLY (1974), *Magyar becézőnevek (1770–1970)*. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (2002), Névlélektan. In: *Hungarológia és dimenzionális nyelvsemlelet*. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–JUHASZ DEZSŐ–PÉNTEK JÁNOS. Debrecen–Jyväskylä. 43–72.
- HAJDÚ MIHÁLY (2003), *Általános és magyar névtan. Személynvevek*. Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY (2004), Hagyomány és újítás a névválasztásban. In: *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl. Névtani tanácskozás Jászberényben*. Szerk. FARKAS FERENC. Bp. 11–8.
- HEGEDŰS ATTILA (1984), Névtudomány és tisztelettörténet. *MNy.* 80: 206–9.
- HEGEDŰS ATTILA (1997, 1999), Mi a tulajdonnév? 1–2. *NÉ.* 19: 5–8, 21: 314–7.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993), *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
- HOFFMANN ISTVÁN (2008), A személynévrendszerek leírásához. *MNyj.* 46: 5–20.
- HOFFMANN ISTVÁN (2010), Név és identitás. *MNyj.* 48: 49–58.
- HOFFMANN ISTVÁN (2012), Funkcionális nyelvészet és helynévkutatás. *MNyj.* 50: 9–26.
- KÁLMÁN BÉLA (1962), Szavajárási neveinkhez. *MNyj.* 8: 139–42.
- KÁLMÁN BÉLA (1989), *A nevek világa*. Negyedik, átdolgozott kiadás. Debrecen.
- KARÁDY VIKTOR–KOZMA ISTVÁN (2002), *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Bp.
- KÁZMÉR MIKLÓS (1987), Régi magyar családnevek szótára. *MNy.* 83: 59–71.
- KERTÉSZ MANÓ (1938), A Kakas személynévről. *Nyr.* 67: 1–5.

- KIS TAMÁS (1996), Személynevek a szlengben. *MNyj.* 33: 93–104.
- KNIEZSA ISTVÁN (1965/2003), A magyar és a szlovák családnevek rendszere. In: KNIEZSA ISTVÁN, *Helynév- és családnévvizsgálatok*. Bp. 255–349.
- KOHLHEIM, VOLKER (1998), Towards a definition of the onymic system. In: *Proceedings of the XIXth International Congress of Onomastic Sciences*. Aberdeen, August 4–11, 1996. Edited by NICOLAISEN, W. H. F. University of Aberdeen, Aberdeen, I, 173–8.
- KOROMPAY KLÁRA (1971), *Olivant*. *MNy.* 67: 187–94.
- KOROMPAY KLÁRA (1978), *Középkori neveink és a Roland-ének*. *NytudÉrt.* 96. sz. Bp.
- KUBINYI FERENC (1885), Palásti Borsok. *Turul* 3: 88–9.
- LADÁNYI MÁRIA–TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2008), Funkcionális nyelvészet. *ÁNyT.* 22: 17–58.
- VAN LANGENDONCK, WILLY (1995), Name Systems and Name Strata. In: *Namenforschung — Name Studies — Les noms propres: Ein internationales Handbuch zur Onomastik — An International Handbook of Onomastics — Manuel international d’onomastique*. Edited by EICHLER, ERNST–HIKTY, GEORG–LÖFFLER, HEINRICH–STEGER, HUGO–ZGUSTA, LADISLAV. Walter de Gruyter, Berlin, I, 485–9.
- VAN LANGENDONCK, WILLY (2007), *Theory and Typology of Proper Names*. Trends in Linguistics. Study and Monographs 168. Mouton de Gruyter, Berlin–New York.
- LIGETI LAJOS (1978–1979), Régi török eredetű neveink 1–4. *MNy.* 74: 257–64, *MNy.* 75: 26–42, 129–41, 259–73.
- MELICH JÁNOS (1907), Az Árpád-kori becéző keresztnévek egy csoportjáról. *MNy.* 3: 165–76.
- MIKESY SÁNDOR (1953), Családnévmagyarázatok. *Nyr.* 77: 129–31.
- MIKESY SÁNDOR (1959), Miért alakultak ki vezetékneveink? *Nyr.* 83: 82–7.
- MOZGA EVELIN (2013), Szempontok az -s/-cs képzős ómagyar kori személynévek vizsgálatához. *HT.* 9: 153–67.
- NICOLAISEN, WILHELM F. H. (1980), Onomastic Dialects. *American Speech* 55: 36–45.
- NYIRKOS ISTVÁN (1989), A tulajdonnevek hírértékéről. In: *Névtudomány és művelődéstörténet. A IV. magyar névtudományi konferencia előadásai Pais Dezső születésének 100. évfordulóján*. *MNyTK.* 183. sz. Bp. 290–4.
- ÖRDÖG FERENC (1973), *Személynévvizsgálatok Göcsej és Hetés területén*. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1966), *Régi személynévek jelentéstana*. 2. kiadás. *MNyTK.* 115. sz. Bp. — Lásd még *MNy.* 17 (1921): 158–63, 18 (1922): 26–34, 93–100.
- RÁCZ ENDRE (1960), Néhány szempont becéző keresztnéveink vizsgálatához. In: *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Szerk. MIKESY SÁNDOR–PAIS DEZSŐ. Bp. 146–9.
- RÁCZ ENDRE (1967), Megjegyzések a magyar becézőnevek alakulásmódjáról. *MNy.* 63: 292–7.
- RESZEGI KATALIN (2009a), A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. *HT.* 4: 35–45.

- RESZEGI KATALIN (2009b), A tulajdonnevek mentális reprezentációjáról. *NÉ.* 31: 7–16.
- SAARELMA, MINNA (2013), Personal Names. In: AINIALA, TERHI–SAARELMA, MINNA–SJÖBLOM, PAULA, *Names in Focus. An Introduction to Finnish Onomastics.* Finnish Literature Society, Helsinki. 124–201.
- SÁROSI ZSÓFIA (2003a), Történeti szociopragmatika — magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *MNy.* 99: 434–48.
- SÁROSI ZSÓFIA (2003b), Historical sociopragmatics: a new approach to the study of the history of Hungarian. *ALH.* 50: 435–56.
- SEBESTYÉN ÁRPÁD (1970), A tulajdonnevek jelentéstanához. In: *Névtudományi előadások.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. *NytudÉrt.* 70. sz. Bp. 302–7.
- SLÍZ MARIANN (2006), Az Anjou-kori személynevek kutatásának kérdései. *NÉ.* 28: 171–80.
- SLÍZ MARIANN (2011), *Személynévadás az Anjou-korban.* Bp.
- SLÍZ MARIANN (2012), Tulajdonnév és kategorizáció. *MNy.* 108: 282–91, 400–10.
- SLÍZ MARIANN (2013), Névtörténet, genealógia és mikrotörténelem. *HT.* 9: 139–52.
- J. SOLTÉSZ KATALIN (1979), *A tulajdonnév funkciója és jelentése.* Bp.
- SZABÓ ISTVÁN (1954), *Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből.* MNyTK. 86. sz. Bp.
- SZEGFÜ MÁRIA (1991), A névszóképzés. In: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. A korai ómagyar kor és előzményei.* Főszerk. BENKÓ LORÁND. Bp. 188–255.
- SZÉKELY GYÖRGY (1970), A személynevek és a történettudomány. In: *Névtudományi előadások.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. *NytudÉrt.* 70. sz. Bp. 201–8.
- SZÉPE GYÖRGY (1970), Kommunikációs és grammatikai megjegyzések a névről. In: *Névtudományi előadások.* Szerk. KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF. *NytudÉrt.* 70. sz. Bp. 307–11.
- TEMESI MIHÁLY (1961), A tulajdonnév és a köznévjelentéstanai különbségei. In: *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 1–2.* Szerk. TOMPA JÓZSEF. Bp. I, 173–5.
- TERESTYÉNI CZ. FERENC (1941), *Magyar községi eredetű személynevek az 1211-i tihanyi összeírásban.* MNyTK. 59. sz. Bp.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (1997), Posztmodern névadás (A névjelleg változása). In: *Az V. magyar névtudományi konferencia előadásai.* MNyTK. 209. sz. Szerk. B. GERGELY PIROSKA–HAJDÚ MIHÁLY. Bp. 603–6.
- TÓTH VALÉRIA (2013), Szempontok a középkori források személynévi adatainak értékeléséhez. *NyK.* 109: 227–54.
- TÓTH VALÉRIA (2014), Szempontok a 13–14. századi nemzetségnevek értékeléséhez. *Századok* 148: 471–94.
- VÁRNAI JUDIT SZILVIA (2005), *Bárhogy nevezzük... A tulajdonnév a nyelvben és a nyelvészetben.* Bp.
- Z. = *A zichi és vásoneői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII.* Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL. Pest, majd Bp., 1871–1931.

A Magyar Névarchívum Kiadványai eddig megjelent kötetei

1. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1997. 156 lap + 33 térkép.
2. BÉNYEI ÁGNES–PETHŐ GERGELY, *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 1998. 129 lap + 6 térkép.
3. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 2. Doboka–Győr vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 1999. 123 lap + 16 térkép.
4. TÓTH VALÉRIA, *Az Árpád-kori Abaúj és Bars vármegye helyneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2001. 304 lap.
5. PÓCZOS RITA, *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése.* Debrecen, 2001. 190 lap.
6. TÓTH VALÉRIA, *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban (Abaúj és Bars vármegye).* Debrecen, 2001. 245 lap.
7. HOFFMANN ISTVÁN, *Magyar helynévkutatás. 1958–2002.* Debrecen, 2003. 281 lap.
8. *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2004. 207 lap.
9. RÁCZ ANITA, *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata.* Debrecen, 2005. 235 lap.
10. *Korai magyar helynévszótár 1. Abaúj–Csongrád vármegye.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Debrecen, 2005. 449 lap.
11. *Helynévtörténeti Tanulmányok 2.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2006. 224 lap.
12. RÁCZ ANITA: *A régi Bihar vármegye településneveinek történeti-etimológiai szótára.* Debrecen, 2007. 372 lap.
13. *Helynévtörténeti Tanulmányok 3.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2008. 224 lap.
14. TÓTH VALÉRIA, *Településnevek változástipológiája.* Debrecen, 2008. 285 lap.
15. *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2009. 193 lap.
16. HOFFMANN ISTVÁN, *A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen, 2010. 259 lap.

17. *Helynévtörténeti Tanulmányok 5.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2010. 271 lap.
18. PÓCZOS RITA, *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* Debrecen, 2010. 237 lap.
19. RÁCZ ANITA, *Adatok a népnévvel alakult településnevek történetéhez.* Debrecen, 2011. 248 lap.
20. GYÖRFFY ERZSÉBET, *Korai ómagyar kori folyóvíznevek.* Debrecen, 2011. 224 lap.
21. RESZEGI KATALIN, *Hegynevek a középkori Magyarországon.* Debrecen, 2011. 216 lap.
22. SCHWING, JOSEF, *Die deutschen mundartlichen Ortsnamen Südtransdanubiens (Ungarn).* Debrecen, 2011. 213 lap.
23. *Helynévtörténeti Tanulmányok 6.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2011. 226 lap.
24. *Helynévtörténeti Tanulmányok 7.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
25. *Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból. 3. Heves–Küküllő vármegye.* Közzéteszi: HOFFMANN ISTVÁN–RÁCZ ANITA–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 115 lap + 23 térkép.
26. BÉNYEI ÁGNES: *Helynévképzés a magyarban.* Debrecen, 2012. 134 lap.
27. *Helynévtörténeti Tanulmányok 8.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 172 lap.
28. KENYHERCZ RÓBERT: *A szókezdő mássalhangzó-torlódások az ómagyar korban. A helynevek hangtörténeti forrásértéke.* Debrecen, 2013. 222 lap.
29. *Helynévtörténeti Tanulmányok 9.* Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen, 2012. 186 lap.
30. HOFFMANN ISTVÁN: *Mikrotoponímiai vizsgálatok 1. Tapolcafő helynevei.* Debrecen, 2013. 138 lap.